

1989 І СОЦІОЛОГІЧНА ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

ЧИТАЙТЕ В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- Права людини в СРСР: до історії питання
- Чи був стародавній грек особистістю?
- Виникнення філософії з погляду археолога
- М. Бердяєв. Воля до життя і воля до культури
- На допомогу учасникам методсемініарів (статистичне зведення)
- Кооперативи на Україні

1503.

**ФІЛОСОФСЬКА
І СОЦІОЛОГІЧНА
ДУМКА**

1989.11

**ЧИТАЙТЕ
У НАСТУПНОМУ
НОМЕРІ
НАШОГО
ЖУРНАЛУ:**

В. Г. Буткевич. ПРАВА ЛЮДИНИ У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ. Стаття друга

Б. В. Ракитський, Г. Я. Ракитська. ПЕРЕБУДОВА: ТЕОРЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА КОНЦЕПЦІЇ І ПРАКТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ. (Закінчення)

В. В. Танчер, Е. ГОУЛДНЕР: ПОЛІТИЧНИЙ РАДИКАЛ У СОЦІОЛОГІЇ. («Оновлення і критика» в американській соціології)

Ю. М. Бородай. ПРОБЛЕМИ СОВІСТІ У ПСИХОАНАЛІЗІ. Псевдо-Діонісій Ареопагіт. **ПРО БОЖЕСТВЕННІ ІМЕНА.** (Фрагменти)

«ЧЕЛОВЕК» — новий суспільствознавчий журнал

В. В. Бібіхін. ПЕРИПЕТІЇ ІСТОРИЗМУ

М. О. Парнюк, О. Б. Шестопап, Т. О. Алексєєва. ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ОСОБИСТІСТЬ. ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНГРЕС У БРАЙТОНІ. (Закінчення)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

М. О. БУЛАТОВ
В. І. ВОЛОВИЧ
Є. І. ГОЛОВАХА
А. Т. ГОРДІЄНКО
В. С. ГОРСЬКИЙ
К. К. ГРИЩЕНКО
В. І. ДАНИЛЕНКО
В. П. ІВАНОВ
А. Т. ІШМУРАТОВ
С. О. КОШАРНИЙ

С. Б. КРИМСЬКИЙ
В. І. КУЦЕНКО
Б. О. ЛОБОВИК
В. І. МАЗЕПА
М. І. МИХАЛЬЧЕНКО
М. М. МОКЛЯК
В. М. НІЧИК
О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ОССОВСЬКИЙ
В. С. ПАЗЕНОК

В. І. ПАНИОТТО
Ю. М. ПАХОМОВ
М. В. ПОПОВИЧ
Ю. Д. ПРИЛЮК
М. Ф. ТАРАСЕНКО
В. Є. ХМЕЛЬКО
М. М. ЧУРИЛОВ
В. І. ШИНКАРУК
М. О. ШУЛЬГА

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Ю. А. БАУМАН
І. В. БУРОВ
Є. К. БИСТРИЦЬКИЙ
Н. Б. ВЯТКІНА

Д. Г. ВИДРІН
К. С. МАЛЄЄВ
В. С. НЕБОЖЕНКО
В. Я. ОМЕЛЬЯНЧИК

Н. В. ПАНИНА
К. Б. СІГОВ
Л. К. ФІНБЕРГ
О. К. ШЕВЧЕНКО

Редакція журналу

Головний редактор — Ю. Д. Прилюк

Заступники головного редактора: С. О. Кошарний, Є. І. Головаха (позаштатно)

Відповідальний секретар — Я. Б. Попова

Завідуючі відділами

І. В. Бойченко — історичний матеріалізм
(позаштатно)
В. О. Звіглянчик — діалектичний матеріалізм, методологія науки
(позаштатно)
С. М. Івашенко — логіка, філософські питання природознавства, етика, естетика
С. Л. Лавриченко — теоретична соціологія, аналіз соціальних проблем
В. П. Недашківський — аналіз суспільно-політичних проблем, соціальна психологія, атеїзм, етика
О. Я. Прилипко — історія філософії, релігієзнавство, сучасна зарубіжна філософія

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянчик (всі — позаштатні)
Старші редактори: Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська
Редактори: В. В. Баришполь, В. І. Гломозда, Л. І. Машовець

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001 Київ 1, Героїв Революції, 4.

Художній редактор О. В. Пенюкова
Технічний редактор Л. М. Кравченко
Компектор Г. С. Божок

Здано до набору 12.09.89. Підп. до друку 07.12.89. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. ум.-друк. арк. 11.2. Ум. фарбо-відб. 11.9. Обл.-вид. арк. 13.09. Тираж 2330 пр. Зам. 09-120. Ціна 75 к.
К. — ниж.-оно-журнальна друкарня наукової книги, 252030 Київ 30, Леніна, 19.
ФІЛОСОФСКАЯ И СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ, № 11, НОЯБРЬ, 1989. Институт философии АН УССР. Республиканский научно-теоретический журнал. Основан в январе 1927 г. Выходит один раз в месяц. (На украинском и русском языках). Главный редактор Ю. Д. Прилюк. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, Героев Революции, 4. Киевская книжно-журнальная типография научной книги, 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

ФІЛОСОФСЬКА І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

11.1989

Інститут філософії
АН УРСР

Київ
„НАУКОВА ДУМКА“

Заснований
в січні 1927 року

ЗМІСТ

Теоретичні і практичні проблеми перебудови

- БУТКЕВИЧ В. Г. Права людини у радянському суспільстві. Стаття перша. До історії питання 3
● РАКИТСЬКИЙ Б. В. (Москва), РАКИТСЬКА Г. Я. (Москва). Перебудова: теоретична експертиза концепції та практичної політики 14
● ЛАВРИЧЕНКО С. Л. Соціальні проблеми управління містом 30

Філософське розуміння людини

- КЕССИДІ Ф. Х. (Москва), КОНДЗЬОЛКА В. В. (Львів). Чи був стародавній грек особистістю? 37

Культура і світогляд

- ГАЛЬПЕРІН Б. Я. (Запоріжжя). Атеїзм — це творення людини 48
■ ПАВЛЕНКО Ю. В. Зародження філософії. (Історико-культурний нарис) 54

Наукові повідомлення

- КРЕМІНЬ Л. О. (Москва). Проблема формування морального обличчя людини в творчості А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена 65

Rostra nostra

- МИХАЛЬЧЕНКО М. І. Глухі кути лібералізації та романтичний «біг на місці». (До аналізу розстановки соціальних сил перебудови) 71

Київське коло

- СІГОВ К. Б. Вигнання та свобода: шлях Миколи Бердяєва 76
МИКОЛА БЕРДЯЄВ. Воля до життя та воля до культури 86
● Соціальна статистика 94

Наукові повідомлення

- Огляд редпортфелю
● Велиння часу — мир! 98

© Інститут філософії АН УРСР, 1989

На допомогу учасникам методологічних семінарів

● ВОЛОШИН В. В., СТУПНИЦЬКИЙ О. І. Нове зовнішньополітичне мислення і концепція міжнародної економічної безпеки 105

Ретроспектива

Чи був Сталін агентом охоранки? 109

Наукове життя

● ПАРНЮК М. О., ШЕСТОПАЛ О. Б., АЛЕКСЕЄВА Т. О. Людина, суспільство, особистість 123

Резюме англійською мовою 127

● Рекомендуємо для пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

■ Для керівників і слухачів методологічних семінарів

CONTENTS

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF PERESTROIKA. Butkevich V. G. Human Rights in the Soviet Society. The First Paper. History of the Problem, p. 3. Rakitsky B. V. (Moscow), Rakitskaya G. Ya. (Moscow). Perestroika: A Theoretical Examination of the Conception and Practical Policy, p. 14. Laurichenko S. L. Social and Technological Problems Concerning Improvement of the City Management, p. 30. PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF MAN. Kessidi F. Kh. (Moscow), Kondzelka V. V. (Lvov). Was Ancient Greek a Personality? p. 37. CULTURE AND WELTANSCHAUUNG. Galperin B. I. (Zaporozhie) Atheism is the Creation of Man, p. 48. Pavlenko Yu. V. Origin of Philosophy. Historical and Cultural Survey, p. 54. SCIENTIFIC COMMUNICATION. Kremin L. O. (Moscow). Problem in Formation of Moral Character of a Man in Creative Activity of A. Saint-Simon, R. Owen, Ch. Fourier, p. 65. ROSTRA NOSTRA. Mikhalchenko N. I. Deadlocks of Liberalization and «Romantic «Running on the Spot» (Concerning Analysis of Arrangement of Social Forces of Perestroika), p. 71. THE KIEV CIRCLE. Sigov K. B. Exile and Freedom: the Way of Nikolai Berdyaev, p. 76. Nikolai Berdyaev. The Will to Culture, p. 86. SOCIAL STATISTICS, p. 94. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. Review of the Editorial Store. Peace is the Ductates of Time, p. 98. AID TO THE PARTICIPANTS OF METHODOLOGICAL SEMINARS. Voloshin V. V., Stupnitsky A. I. New Foreign Policy Thinking and a Concept of International Economic Security, p. 105. RETROSPECTIVE. Was Stalin the Agent of Okhranka? p. 109. SCIENTIFIC LIFE. Partok M. O., Shestopal O. B., Alekseev T. O. Man, Society, Personality, p. 123. ABSTRACTS IN ENGLISH, p. 127.

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕБУДОВИ

В. Г. Буткевич

БУТКЕВИЧ Володимир Григорович — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, ректор цього ж університету, директор Інституту міжнародних відносин та міжнародного права цього ж університету. Ділянка наукових інтересів — міжнародне право. Автор книг «Советское право и международный договор» (Київ, 1977), «Соотношение внутригосударственного и международного права» (Київ, 1981), співавтор монографій «Несостоятельность буржуазных концепций мирного сосуществования» (Київ, 1986), «Исполнение международных договоров СССР. Вопросы теории и практики» (Свердловск, 1986), «Конституция США и реальный правопорядок» (Київ, 1987) та ін. Опублікував понад 50 наукових статей в СРСР та за кордоном.

ПРАВА ЛЮДИНИ У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття перша. До історії питання.

Проблема прав людини — неодмінна тема сучасної юридичної науки. Проте, якщо брати до уваги лише дослідження, проведені за останні два-три десятиріччя, то починає здаватися, що це сфера радше ідеології, ніж права. Дискусія стосовно сутності прав, свобод і обов'язків людини у суспільстві, що виникла об'єктивно, почасти відволікала сперечальників від власне юридичного боку цієї проблеми. Аргументи, що ними дискусанти «побивали» одне одного, особливою оригінальністю не відзначалися. Одні посилялися на положення соціалістичних конституцій, закони і підзаконні акти, корифеїв «своєї» юридичної науки; їхні супротивники цитували тексти буржуазних конституцій і відповідні їм нормативні акти, тлумачення своїх авторитетів права. В запалі такої дискусії іноді забувалося, стосовно чого вона виникла, а саме — стосовно правового статусу особи, громадянина в суспільстві. Цілком зрозуміло, що коли поставлено завдання не виникати в суть проблеми, а довести необґрунтованість позиції супротивника, то особливо відточувати й удосконалювати дослідницькі методи здавалося б і ні до чого, адже завжди знайдуться зручні для цитування законодавчі настанови. Для доведення щонайабсурднішої думки досить послатися на юридичний авторитет і спробувати переконати у правомірності своєї позиції, а то й навіть у новому баченні проблеми. А між тим, від схоластичного тасування цитат і догм особливого просування щодо розуміння правового статусу людини не видно.

Кожен народ зробив свій гідний внесок у розвиток інституту прав людини. Сучасні міжнародні стандарти у галузі прав людини — не

прерогатива якогось відособленого народу, а результат загального розвитку світової цивілізації. Щодо цього набагато важливіше спільними зусиллями вирішувати наявні проблеми прав людини, аніж виважувати будь-чий внесок у розв'язання колишніх завдань. Проте, варто зазначити, що поточний рік — рік 200-річчя проголошення Великою французькою революцією «Декларації прав людини та громадянина», у якій не тільки вперше сформульовано вимоги надання людині низки прав і свобод, але й робиться спроба надати їм юридичної чинності, наповнити реальним гуманістичним змістом. Ми також добре пам'ятаємо, що 200 років тому американський конгрес почав розглядати проект Біллу про права, який конституційно закріплював свободу слова і преси, право народу мирно збиратися і звертатися до уряду із петиціями про задоволення вимог, свободу віровизнання, право на охорону особи, житла, паперів і майна від безпідставних обшуків та арештів і цілу низку інших прав і свобод.

Відомо, що Велика Жовтнева соціалістична революція звершувалася під гаслами здобуття і розвитку прав людини. Вже перше звернення Радянської влади «До громадян Росії» повністю присвячено закріпленню двох найголовніших прав людини — права на мир і права на відповідний життєвий рівень. Ухвалена 7 листопада 1917 року «Резолюція Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів про перемогу Жовтневої революції та завдання Радянського уряду» проголошує цілий комплекс прав людини і громадянина, а низку з них — уперше в історії. А коли ознайомитись із наказом, виданим того ж дня Петроградським військово-революційним комітетом «Усім армійським комітетам діючої армії, усім радам солдатських депутатів», ухваленим тоді ж Зверненням Другого Всеросійського з'їзду Рад «До робітників, солдатів і селян про перемогу Жовтневої революції та її найближчі завдання», а також Зверненням «До всіх залізничників», Постановою «Про перехід влади до Рад і звільнення заарештованих членів земельних комітетів», із «Декретом про мир», «Декретом про землю», «Декларацією прав народів Росії», то вимальовується закономірність: забезпечення прав людини — суть і мета Жовтневої революції.

Аналізуючи документи й матеріали перших літ Радянської влади, можна констатувати, що перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції ознаменувала виникнення принципово нового етапу генези прав людини. Для цього етапу характерним є проголошення нових, не відомих буржуазному законодавству прав, свобод і обов'язків громадянина в суспільстві у нерозривній єдності із правами народу, національних меншостей та етнічних груп; прагнення забезпечити права і свободи громадянина матеріальними, юридичними, політичними та іншими гарантіями; покладення на державні органи та установи обов'язку не просто інформувати, але й забезпечити ретельне вивчення основних правових актів, що стосуються статусу людини.

Ідея створення системи ознайомлення громадян із їхніми правами набула свого розвитку вже за перших років Радянської влади. При цьому партія керувалася ленінським положенням про те, що соціалізм мусить сприяти «вихованню, навчанню і підготовці *всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей*»¹.

У цьому вбачався принципово інакший підхід до вирішення завдань революційного перетворення суспільства. Буржуазні революції перше проголошували непорушність приватної власності, необхідність зміцнення держави (охоронця цієї власності), визнання майнових та інших цenzів і т. д., а потім вже із оцих фундаментальних приписів виводилися правові гарантії для окремого громадянина. У Конституції США (одному з перших буржуазних документів, що впорядкували статус особи) положенням, які закріплюють права людини, приділено ніби другорядне місце — їх сформульовано у вигляді поправок до кон-

ституції. У першій же радянській конституції — Конституції РРФСР 1918 року — права людини записано на перше місце (розділ перший — Декларація прав трудящого та експлуатованого народу).

Можна заперечити, що суть не в тім, яке місце у структурі Конституції приділено правам людини (хоча і у цьому виявляється ставлення законодавця до даного питання), а у тому, що вона закріплює. Обговорюючи проект Декларації прав трудящого та експлуатованого народу, Я. М. Свердлов звернув увагу на цей аспект. «Свого часу, — сказав він, — французька буржуазна революція 1789 року проголосила декларацію прав людини та громадянина, декларацію прав на вільну експлуатацію людей, позбавлених знарядь та засобів виробництва. Наша російська соціалістична революція повинна також виставити декларацію, але декларацію, яка проголосує знищення будь-якої експлуатації людини людиною»².

Закріплення приватної власності як непорушних підвалин буржуазного суспільства призвело до того, що державі приділялася особлива роль у його охороні. У системі суспільних відносин державу визнано за основний, а людину — за другорядний суб'єкт; держава — мета і механізм соціального управління, людина — його об'єкт і засіб. В. І. Ленін відзначав, що «всяка держава, в якій існує приватна власність на землю, на засоби виробництва, де панує капітал, хоч би яка демократична вона була, — вона є держава капіталістична, вона є машина в руках капіталістів, щоб тримати в покорі робітничий клас і бідніше селянство»³.

Соціалістична революція принципово інакше розпочала перетворення суспільства — за її мету правила людина. Усе в суспільстві, в тому числі й держава, повинне служити людині-трудівнику. Звідси висновок, що про все, що здійснює держава, мусять знати, бути своєчасно поінформовані маси. Законодавча, виконавча та судова влада повинні реалізуватися через повноважних представників народу і в інтересах народу. Перед соціалістичною державою поставлено якісно інші, ніж перед буржуазною, завдання. Не держава мусить управляти народом, а народ державою. Не мусить бути сфери державної діяльності поза контролем народу. Вже другого дня існування Радянської влади В. І. Ленін заявив: «Ми хочемо, щоб уряд завжди був під контролем громадської думки своєї країни»⁴. Такий підхід не тільки не ослаблював, а навпаки — зміцнював соціалістичну народну державу. Розкриваючи це положення, В. І. Ленін виділив відмітні риси соціалістичної та буржуазної держави: «Буржуазія тільки тоді визнає державу сильною, коли вона може всією міццю урядового апарату кинути маси народу туди, куди хочуть буржуазні правителі. Наше поняття про силу інше. За нашим уявленням держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»⁵.

Стосовно прав людини, їхнього місця у системі соціалістичного права, особливостей правовідносин, що складаються у цій ділянці поміж особою і державою, то Велика Жовтнева соціалістична революція обумовила три основні закономірності розвитку правового статусу людини.

По-перше, виходячи з того, що будь-який правовий акт прямо чи опосередковано зачіпає інтереси громадян, уже в перші дні Радянської влади було юридично закріплено положення, в силу якого уся правотворча діяльність держави повинна бути під контролем народу. Отже, зразу ж по завоюванні влади було виконано умову, відзначену В. І. Леніном у «Проекті та поясненні програми соціал-демократичної партії»: «робітничий клас не може вести боротьбу за своє визволення,

² Свердлов Я. М. Избр. статьи и речи. 1917—1919. — М., 1939. — С. 37.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 39. — С. 75.

⁴ Там же. — Т. 35. — С. 18.

⁵ Там же. — С. 20.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 31.

не добиваючись впливу на державні справи, на управління державою, на видання законів»⁶.

По-друге, прийняття навіть вельми демократичних правових актів не завжди є абсолютною гарантією демократизації правового режиму загалом. У буржуазній законодавчій практиці численні прийняті акти мають доволі прогресивний характер. Але як тільки доходить до їхньої реалізації, буква закону часто-таки не підтверджується буквою правозастосовного акту. На противагу цьому «досвідові» буржуазних держав, уже перші декрети Радянської влади, Конституція РРФСР 1918 року закріплюють цілковиту підконтрольність правозастосовної діяльності народним масам. Заторкуючи цю ситуацію, В. І. Ленін відзначав, що «кожен представник маси, кожний громадянин повинен бути поставлений в такі умови, щоб він міг брати участь і в обговоренні законів держави, і у виборі своїх представників, і в проведенні державних законів у життя»⁷. Якого важливого значення В. І. Ленін надавав дотриманню законів, можна бачити з того, що він серед п'яти чинників успішної відсічі буржуазній контрреволюції на третьому місці називав беззастережне дотримання радянських законів. «Щоб до кінця знищити Колчака і Денікіна, необхідно додержувати найсуворішого революційного порядку, необхідно додержувати свято законів і наказів Радянської влади і стежити за їх виконанням усіма... треба якнайуважливіше стежити за найменшим безпорядком, за найменшим відступом від сумлінного виконання законів Радянської влади»⁸.

По-третє, контроль народних мас над правотворчою та правозастосовною діяльністю держави неминуче зіштовхується із проблемою їхньої інформованості у цій ділянці. Буржуазну державу, що протистоїть трудящим масам, ця проблема практично не турбує; вона, як правило, відмежовується від неї принципом «незнання закону не увільнює від відповідальності за його порушення». Соціалістична держава, уже з огляду на те, що вона покликана служити інтересам народу, не може вдаватися до цієї відмовки. Тому вже з перших років Радянської влади починає розвиватися багатопланова система вивчення, інформування, пропаганди серед трудящих знань про права людини. Належних заходів вживалося як по лінії держави, так і партійних та громадських організацій.

Так, наприклад, після прийняття першої соціалістичної конституції Восьмий з'їзд РКП(б) ухвалює: «В курс шкіл для малолітніх, а так само у всілякі курси для дорослих, як загальноосвітні, так і спеціально-технічні (сільськогосподарські, наприклад) повинні бути введені: ...2) роз'яснення Радянської конституції»⁹. З'їзд поставив вимогу для даного курсу, щоб були «негайно створені зразкові підручники»¹⁰. У прийнятій резолюції Восьмий з'їзд записав, що у ділянці загальнополітичній «завдання РКП полягає в тому, щоб залучати все ширші маси трудячого населення до користування демократичними правами і свободами і розширяти матеріальну можливість цього»¹¹. Можна сказати, що вперше в історії розвитку прав людини партія розробила струнку програму вивчення усім населенням прав і свобод людини. Для письменних передбачалося розповсюдження літератури за низькими цінами, створення бібліотек при школах, хатах-читальнях, сільських народних домах. Учителів було зобов'язано у викладацькій діяльності роз'яснювати основні положення Конституції, декретів Радянської влади та урядових постанов. У цій просвітницькій діяльності вони підлягали «не тільки контролю своїх безпосередніх центрів, а й місцевих партійних організацій»¹². Правова освіта входила до функцій кінематографа,

⁶ Там же.— Т. 2.— С. 103.

⁷ Там же.— Т. 36.— С. 148.

⁸ Там же.— Т. 39.— С. 145—146.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Київ, 1979.— Т. 2.— С. 79.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.— С. 42.

¹² Там же.— С. 79.

театру, концертів, виставок та ін. «як безпосередньо, тобто через їх зміст, так і шляхом поєднання їх з лекціями і мітингами»¹³.

З метою правової освіти губернські та повітові відділи народної освіти було зобов'язано за сприяння і під контролем місцевих партійних організацій створювати «колегії пропагандистів, почасти осілих, тобто прикріплених до свого місця проживання, почасти мандрівних, тобто таких, які об'їжджають певну, більш чи менш широку ділянку»¹⁴.

Для неписьменних з'їзд передбачав влаштовувати «періодичні читання у школах, приміщеннях волосної Ради депутатів, хатах-читальнях і т. ін., для чого відділами народної освіти при сприянні місцевих партійних осередків створюються особливі гуртки читців, включаючи місцеве вчителство, на початках особливої повинності письменних. Предметом читання повинні бути декрети й обов'язкові постанови з популярними, що спеціально для того видаються і розсилаються центром (партійним або радянським), тлумаченнями, і статті постійно оновлюваної і поповнюваної народної хрестоматії»¹⁵. З метою залучення більшої кількості слухачів з'їзд рекомендував супроводжувати такі читання «наочними демонстраціями з допомогою кінематографа або проєкційного ліхтаря, белетристичними читаннями і концертними номерами»¹⁶. Особлива увага зверталася на те, щоб пропаганда, вивчення прав людини не провадилися методами, що порушують самі ці права.

Відомо, наприклад, що більшовицька партія всіляко сприяла атеїстичній пропаганді. Перші декрети Радянської влади відділили школу від релігії, церкву від держави. Але народні представники проголосували за включення до конституції статті 13, що закріплювала свободу совісті. Незалежно від партійної програми Восьмий з'їзд суворо попереджує усіх комуністів: «Конституція Радянської Росії визнає повну свободу віросповідання за всіма громадянами, і з'їзд звертає увагу на абсолютну недопустимість будь-яких обмежень цього права і навіть тіні насильства в питаннях релігії. На осіб, що посягають на свободу віри і богослужіння для громадян усіх віросповідань, належить накладати суворе стягнення»¹⁷.

Не менш активно включилися до пропаганди правових знань і радянські органи. Якщо громадські організації роз'ясняли права і свободи радянських громадян на основі добровільності або за рекомендаціями своїх виборних органів, то тих, хто працював у системі органів Рад (від сільради до з'їзду), зобов'язано було до роз'яснення суті прав та свобод громадян. Коли, наприклад, прийнято було Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу, то Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів ухвалив таку постанову: «З'їзд бачить у декларації прав трудящого та експлуатованого народу, прийнятій ЦК, вияв справжньої волі трудящих класів Росії. Кожен рядок цієї декларації продиктовано самими трудящими класами, і за вимоги, висловлені у цій програмі Рад, будуть до останньої краплі крові боротися всі свідомі робітники, селяни та солдати.

З'їзд ухвалює: розклеїти цю декларацію на всіх заводах, фабриках, у волостях і селах і прочитати у всіх частинах армії і флоту»¹⁸.

Отже, вже у перші пореволюційні роки партією та Радянською державою було виконано величезну роботу у справі правової освіти, випрацювання у громадян правової культури, усвідомлення та належної реалізації ними на практиці своїх прав, свобод і обов'язків. Звичайно, із цього не варто робити висновок, що у цей період правова пропаганда зіштовхувалася із труднощами, які мали за причину малописьменність чи цілковиту неписьменність населення. Бюрократизм, тяганина, дема-

¹³ Там же.— С. 80.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.— С. 81.

¹⁸ Третій Всеросійський съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов.— М., 1918.— С. 92.

гогія — оці хвороби, виниклі всередині органів партії, державної влади, управління та правосуддя, — не в меншій мірі перешкоджували здійсненню ленінського плану пропаганди прав і свобод особи за соціалізмом. Тому В. І. Ленін, торкаючись запитів радянських громадян, особливо наполягав на тому, щоб *«навчити їх (і допомогти їм) воювати за своє право за всіма правилами законної в РРФСР війни за права»*¹⁹. Такий підхід до прав людини, їхнього розвитку, усвідомлення та реалізації громадянами цілком виправдав себе. За історично незначний час країна Рад зробила такий великий крок у ділянці прав людини, який був не по силі цілим формациям впродовж століть. Вже по двох роках після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін мав усі підстави заявити, що в країні для більшості населення створено таку фактичну «можливість користуватися демократичними правами і свободами, якої ніколи не було, навіть приблизно, в найкращих і найдемократичніших буржуазних республіках»²⁰.

На жаль, ленінські ідеї демократії, зміцнення соціальної справедливості, дотримання основних прав і свобод людини належно не розвинулися у ході соціалістичного будівництва. Сьогодні багато хто із дослідників і публіцистів твердять, що відхилення від ленінського курсу відбулося у ході сталінських репресій, у 30-ті роки. Гадаю, що це не зовсім так. Аналіз творів І. Сталіна переконує, що він ніколи не стояв на ленінській платформі, не розумів і не приймав її у ділянці демократії, соціальної справедливості, прав і свобод людини. 30—40-і роки — це період, коли утвердилася одноособова влада Сталіна і йому вдалося, не беручи нікого до уваги, надати дії своїй репресивній машині. Але до цього був час, коли він активно і цілеспрямовано створював належну юридичну базу, що обґрунтовувала необхідність і правомірність функціонування репресивного механізму. За цього періоду не лише було створено юридичні акти, але й ретельно добивалися виконавці репресивної політики. Доскіпливо стежачи за тим, щоб керівні посади надавалися лише особам пролетарського походження, Сталін щодо судово-слідчих органів робив винятки. Так, без будь-яких ускладнень він поставив при кермі репресивної машини Л. Берію, А. Вишинського та подібних до них осіб, що Жовтневу революцію зустріли по той бік барикад. Кінець 20-х років — це початок державно-політичного наступу на права та свободи радянських людей. Але цей період не можна вважати початковим етапом відходу від ленінських поглядів на особу, її права та свободи. Як вже зазначалося, Сталін ніколи не розумів Леніна та його ставлення до людини. Якщо, приміром, В. І. Ленін 1919 року на VIII з'їзді РКП(б) із усією рішучістю заявив: *«Діяти тут (стосовно селян.— В. Б.) насильством, значить загубити всю справу»*²¹, то Сталін (разом із Зінов'євим) за менш небезпечної для Радянської країни ситуації того ж року у Петрограді визнав доцільним розв'язати «червоний терор», під час якого увів принцип колективної відповідальності, розстріл заручників, розстріл за приналежність до певних верств (духівництва, офіцерів царської армії та ін.). Про те, що це було не випадковістю, свідчить факт самочинства Сталіна у Царицині 1918 року, на Південно-Західному фронті 1920 року, а також низка інших епізодів громадянської війни та періоду непу. Якщо В. І. Ленін був переконаний, що вимогливість щодо комуніста повинна бути утричі суворіша, ніж щодо безпартійного²², то Сталін вважав, що партію належить перетворити на «свого роду орден мечоносців» всередині держави Радянської, який спрямовує органи останньої»²³.

1924 року на XIII конференції РКП(б) Сталін особливо розлегло розмірковував з питань демократії: «Деякі товариші фетишизують і

абсолютизують питання про демократію... Скажу лише одне, що демократії розгорнутої, повної демократії, очевидно, не буде... бо бувають моменти, коли нема можливості і рації проводити її»²⁴. Своє рішення пояснював він досить просто: «демократія вимагає деякого мінімуму культурності членів осередку і організації в цілому і наявності деякого мінімуму активних працівників... А коли такого мінімуму активних працівників нема в організації, коли культурний рівень самої організації низький, — як бути? Природно, що тут доводиться відступати від демократії»²⁵. «Демократія потрібна, — завершував він, — як коник, як стратегічний маневр. У цьому вся музика»²⁶.

Сталін був переконаний, що «репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу»²⁷. Щоправда, він любив такі дії називати «елементом допоміжним, а не головним», «тимчасовими надзвичайними заходами»²⁸, але це, як виявилось, було лише словесним камуфляжем.

Так, 1928 року, брутально топчучи права селян, він наполіг, щоб до тих, хто відмовлявся здавати хліб за держцінами, застосовували статтю 107 КК РРФСР (про спекуляцію). Він чудово знав, що закон тлумачить спекуляцію як скуп та перепродаж з метою наживи. Він чудово бачив за поїздки по Сибіру, що ніхто із селян хліб не скуповував і тим паче не перепродавав, але ж почав вимагати репресивних заходів не лише щодо селянства, але й щодо тих служителів Феміди, котрі відмовлялися застосовувати цю вказівку на практиці. Оскільки закон не діяв, то у репресіях застосовувалася переважно позасудова процедура. Із 1929 року починають діяти так звані «трійки» (перший секретар райкому партії, голова райвиконкому та начальник місцевого ДПУ). Рішення їхні не ґрунтувалися на законі. «Виправданням» сваволі «трійок» покликані були служити сталінські розмірковування про необхідність збирання «даніни» із селян. Селян і непманів позбавляли виборчих прав, відсилали у спецпоселення, виправно-трудова табори. Сваюля та самоуправство були очевидні, але лише 1930 року згадали про необхідність виправовання правових заходів, що виправдовували б таку сваволу. 1 лютого 1930 року прийнято Постанову ЦВК і РНК СРСР «Про заходи, спрямовані на зміцнення соціалістичного перевлаштування сільського господарства у районах суцільної колективізації та боротьбу із куркульством», яка узаконила діяльність «трійок», а 7 квітня 1930 року — положення про виправно-трудова табори. У цей же час у супереч радянським законам ухвалюється рішення про використання праці репресованих для освоєння північних земель, Сибіру, Далекого Сходу. 1929 року на підставі обіжного листа (Колгоспцентру СРСР) у селян починають забирати худобу, сільгоспінвентар. 7 серпня 1932 року прийнято Постанову ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», що ввела санкції від 10 років каторги (мінімальна міра покарання!) до смертної кари за розкрадання колгоспної, громадської власності, збирання колосків на полях. Цього ж року вводиться особливий паспортний режим, що фактично прикріпив робітників, міську інтелігенцію та працівників радгоспів та МТС до робочих місць і перетворив їх на кріпаків без права зміни місця проживання та праці. Сільське населення, взагалі безпаспортне, реально цілком позбавлялося будь-яких прав на пересування.

Постанова від 22 серпня 1932 року «Про боротьбу із спекуляцією» забороняла населенню торгівлю промтоварами й сільгосппродуктами під загрозою 10-річної каторги без застосування амністії. 1 грудня 1934 року Президія ЦВК СРСР прийняла Постанову «Про порядок ведення справ у підготовці чи здійсненні терористичних актів», за якою

¹⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 53. — С. 149.

²⁰ Там же. — Т. 37. — С. 477.

²¹ Там же. — Т. 38. — С. 194.

²² Див.: Там же. — Т. 44. — С. 381.

²³ Сталін І. В. Твори. — Т. 5. — С. 7.

²⁴ Там же. — Т. 6. — С. 9.

²⁵ Там же. — С. 13.

²⁶ Там же. — С. 30.

²⁷ Там же. — Т. 12. — С. 306.

²⁸ Там же. — Т. 11. — С. 3, 46, 159, 172, 174.

слідство не могло тривати понад 10 днів, репресовані позбавлялися права на захист, вирoki не підлягали оскарженню, а смертні вирoki повинні були виконуватися негайно. Із 1937 року чинність цієї постанови було поширено практично на будь-які дії людини, якщо хто-небудь називав їх шкідницькими або диверсійними.

Унаслідок реорганізації ОДПУ в НКВС та прийнятого Положення про Особливу нараду при НКВС СРСР від 5 листопада 1934 року ще ширше практикуються позасудові репресії. Спочатку Особлива нарада функціювала у вигляді «трійки», а потім була зведена до «двійки»: нарком внутрішніх справ (Єжов, потім Берія) та прокурор СРСР (Вишинський) у центрі та відповідні чиновники на місцях. Репресіям підпадали усі верстви населення — інтелігенція, селяни, робітничий клас.

1937 року Сталін рекомендував органам НКВС застосовувати тортури до арештованих. Своє рішення він підтвердив через два роки по тому у телеграмі до місцевих партійних комітетів. Із 1938 року як міра покарання вводиться судове переслідування за три прогули, з 1940 року — за спізнення на роботу. З 1940 року введено в'язничне покарання учнів училищ та шкіл ФЗН за порушення шкільної дисципліни та прогулювання занять в училищі. Трохи раніше (1935 року) введено смертну кару дітей із 12-річного віку. Пекельна машина репресій не встигала працювати навіть за такої спрощеної процедури оголошення вироків, а тому було прийнято рішення карати на смерть без судової процедури та за списками, а не індивідуально.

Розпочаті 1928 року репресії проти віруючих за два роки призвели до закриття 80% сільських храмів. Віруючих засиляли до Сибіру і на Північ, часто як розкуркулені елементи.

Не зупиняючись на наслідках масових порушень прав людини у 30-х роках (останнім часом їх досить детально аналізують вчені та публіцисти), хочу наголосити, що, на жаль, така ж політика провадилася і у 40-х, і на початку 50-х років. Тут доцільно, певне, згадати жорстокі наслідки наказів № 270 від 16 серпня 1941 року та № 227 від 28 липня 1942 року, що одержали назву «Ні кроку назад», і на підставі яких на фронті формувалися штрафні роти та загороджувальні загони для розстрілу тих, хто відступав; щонайбрутальніші порушення прав людини і прав народів, які спричинилися до масового висилання людей із споконвічних місцевостей їхнього поселення. Масові депортації до Сибіру та Середньої Азії німців, корейців, калмиків, татар, греків, болгар, вірменів, євреїв, представників багатьох інших національностей переконливо свідчать як про порушення міжнародних норм прав людини, так і про відхід від лєнінських принципів міжнаціональних стосунків.

Наприкінці 40-х років у рамках ООН активно обговорювалося питання про Декларацію прав людини. Серед представників Радянської держави був і колишній прокурор А. Вишинський, котрий докладав максимальних зусиль, щоб зірвати ухвалення цього документу. Не маючи доказових аргументів проти Декларації, Вишинський вдався до улюбленого прийому демагогів: критикувати документ за те, чого у ньому немає. Він посилався на відсутність у ній згадувань про самовизначення і рівність націй та національностей, реальних гарантій, формулювань про заборону використання прав і свобод з метою пропаганди фашизму, агресії. Вишинський навіть не подумав про те, що такі формулювання відсутні з тієї причини, що Декларація ті права та свободи, які б відповідали їм, взагалі не визнавала. «Найдоказовішим» був аргумент Вишинського про те, що Декларація буцімто не сприяє інтересам боротьби за мир, не розглядає питань боротьби з агресією однієї держави проти іншої.

Але попри його активний опір Декларацію прав людини 10 грудня 1948 року було прийнято. Того ж дня він виступив на Третій сесії ООН із різкою критикою цього документу, давши зрозуміти, що СРСР проігнорує його положення. «Права людини, — заявив А. Вишинський, —

немислимі поза державою. Саме ж поняття права є поняття державне... права людини немислимі поза тим, щоб вони не мали захисту і охорони з боку держави. У протилежному випадку права людини перетворюються на порожню абстракцію, на беззмстову ілюзію»²⁹. Услід за цим політичним демаршем (СРСР утримався від голосування) і радянська юридична наука прийшла до висновку: «Декларація потрібна імперіалістичним країнам як демагогічний засіб до обдурювання мас»³⁰.

50-х років у гуманітарній ділянці стався зсув, що не викликав сумнівів. У повоєнній історії нашої держави у ділянці прав людини можна відмітити щонайменше дві доволі виразні тенденції. По-перше, сила революційного впливу ХХ з'їзду була такою могутньою, що вона, сколихнувши інші народи, зробила рух демократичної громадськості за права людини практично незворотним. До честі Радянської держави, вона досить активно виступала на світовій арені із цікавими ініціативами щодо прав людини. Та й підписані угоди СРСР, здебільшого, ратифікував без особливих затримок. Візьмемо як приклад 22 найчастіше цитовані міжнародні угоди з прав людини. У 14 із них Радянський Союз — учасник договору, до того ж ставав ним не в числі останніх. Скажімо, серед 92 учасників Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права наша країна увірхнула у першу двадцятку, що ратифікувала його (за три роки до набуття пактом чинності). Міжнародний пакт про громадянські та політичні права СРСР ратифікував теж у числі перших двадцяти держав (із 87 учасників) за сім років до набуття пактом чинності, Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації — в числі перших тридцяти (із 124 учасників), Міжнародну конвенцію про припинення злочинів апартеїду та покарання за нього — у числі перших п'ятнадцяти (із 87 країн) за рік до початку чинності її, Конвенцію проти апартеїду в спорті — в числі перших десяти із 32 держав — учасників угоди, що досі ще не стала чинною. Конвенцією про ліквідацію усіх форм дискримінації жінок ратифіковано СРСР в числі перших десяти із 94 її учасників. Міжнародну конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього Радянська держава ратифікувала в числі перших сорока із 97 учасників угоди. Ми були перші із 30 країн, що ратифікували Конвенцію про незастосування строків давності до воєнних злочинів та злочинів проти людства. Цей перелік можна продовжити, пославшись іще на шість повсюдно цитованих дослідниками міжнародних конвенцій.

Та настав час з'ясувати і деякі питання ніяк не мажорного характеру. Скажімо, коли нам треба показати те, у чому ми переважаємо, то порівнюємо себе із США, які взяли зобов'язання лише по шести із 22 міжнародних конвенцій. Але враховуючи факт, що США все ж підписали ще сім конвенцій, перевага ця не буде така переконлива. Але говорити належить навіть не про це. Із 22 найважливіших конвенцій із прав людини у понад третині ми не беремо участі. А між них, тим часом, — доволі авторитетні угоди. Скажімо, за Конвенцією про статус біженців 100 держав узяли на себе зобов'язання, 101 держава ратифікувала Протокол щодо даного статусу, одні ми не затвердили його. Гадаємо, час виправляти й помилку із відмовою ратифікувати факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Загалом, якщо розглядати зазначені 22 угоди з прав людини, то Радянський Союз серед держав, що підписали і ратифікували їх, знаходиться на 42—56 місці, набагато відставши від таких держав, як Болівія, Гвінея, Франція, Данія, Еквадор, Югославія, Норвегія, Швеція, Нідерланди, Нікарагуа, Філіппіни, Австрія, НДР та багатьох інших.

²⁹ Правда. — 1948. — 14 дек.

³⁰ Международное право. — М., 1951. — С. 229.

Зрозуміла річ, тут ми не ставимо завдання довести, що лише кількість ратифікованих конвенцій вирішує проблему прав людини. Важливе ще й те, як виконуються зобов'язання щодо укладених конвенцій. І тут хотілося б зауважити, що у період, який у нас вже заведено йменувати застійним, визначилася ще одна тенденція: укладати міжнародні угоди, не продумавши чітко усерединнодержавний механізм їхнього виконання. У кінцевому підсумку це позначається на додержанні міжнародних зобов'язань, що завдає шкоди не лише нашій державі, але й соціалізму загалом, аж бо не є таємницею, що сьогодні не бракує аматорів ототожнення кожної нашої помилки, кожного порушення із характерною ознакою соціалізму. Зараз, за перебудови, правову систему треба привести до цілковитої відповідності із нашими міжнародними зобов'язаннями. «Насамперед,— писав М. С. Горбачов,— необхідно, щоб національні законодавства і адміністративні правила і в гуманітарній галузі і повсюдно були приведені у відповідність з міжнародними зобов'язаннями і нормами»³¹.

Приведення до відповідності тлумачиться однозначно. Але у нашому законодавстві у цей термін часом вкладається не властивий йому смисл. Візьмемо за приклад статтю 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, яка проголошує: «... 2. Кожна людина має право залишати будь-яку країну, в тому числі й свою власну. 3. Згадані вище права не можуть бути об'єктом жодних обмежень, крім передбачених законом і необхідних для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав і свобод інших і сумісних із іншими правами, що їх визнає даний Пакт. 4. Ніхто не може бути позбавлений права на в'їзд до своєї власної країни»³². Ратифікувавши цей Пакт, ми жодних застережень до статті 12 не висловили. Ніхто не заперечував доцільності процитованих обмежень, але безпекою та державними таємницями ми тривалий час намагалися обґрунтувати будь-яку відмову на в'їзд. Навіть за час перебудови до законодавства про в'їзд та виїзд вносилося більше змін, аніж будь-де інше. Але і в останніх варіантах ми не відтворили положення статті 12 Пакту, а отже й надалі нас будуть критикувати за недотримання міжнародних зобов'язань. Треба набратися мужності і у цій ділянці прав людини закріпити принцип «дозволені є все, чого не забороняє закон (пакт)». Доки ми не скасуємо систему виїзду на основі клопотань громадян із поданням запитань, пояснень ступеня родичства чи знайомства, нас будуть звинувачувати у порушенні статей 5 і 12 Пакту.

Зарубіжні критики однастайні у тому, що стаття 187 КК УРСР (відповідно стаття 190 КК РРФСР) суперечить статті 19 Пакту, що проголосила право кожної людини безперешкодно дотримуватися своїх думок, право на вільне висловлення своєї думки; це право включає свободу шукати, одержувати та поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, на письмі чи через пресу або художні форми вираження чи у інші способи за власним вибором.

На жаль, Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про внесення змін та доповнень до Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а також деякі інші законодавчі акти СРСР» не лише не припинив, але ще дужче загострив дискусії та суперечки. Багатьом узагалі невтямки, на якій підставі Указ (підзаконний акт) вносить зміни до закону. Статтю 11 прим прямо тлумачили як антиконституційну, суперечну Міжнародному пактові про громадянські та політичні права. По низці однастайних виступів 3-їз народних депутатів скасував цю статтю.

Багато проблем виникає у нас із витлумаченням свободи совісті. У статті 18 Пакту записано: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право мати чи приймати релігію чи переконання на свій вибір як особисто, так і спільно з іншими публічно

чи приватно відправляти культ, виконувати релігійні та ритуальні обряди і вчення. Ніхто не повинен підлягати примусові, що обмежує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір»³³. Ми ж обгородили ці свободи таким частоколом додаткових вимог у національному законодавстві, що за ним ледь проглядають свободи віруючої людини. Це й вимоги до релігійних об'єднань щодо їхньої реєстрації, й адміністративна відповідальність за невиконання цієї вимоги (стаття 212 Кодексу про адміністративні правопорушення УРСР), і обмеження на певну діяльність релігійних об'єднань (заборона жіночих молитовних зборів і біблійних гуртків, можливість увійти лише до одного релігійного об'єднання, втручання у вибори виконавчих органів релігійних об'єднань та ін.).

Звичайно, у одній статті важко оглянути усі аспекти розвитку інституту прав людини. Окрім зазначених, можна було б вказати на проблеми правової регламентації статусу іноземців. Тут ми часто зіштовхуємося із актами, не погодженими не лише із міжнародними зобов'язаннями, але й із внутрішнім законодавством. Своєрідно погоджено (втім, прямо кажучи, цілком не погоджено) статтю 44 КПК УРСР та відповідні статті КПК союзних республік із пунктом 3 статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (про забезпечення права на юридичний захист). Особливо грішать неузгодженістю із нормами міжнародного права так звані тимчасові заходи. Деякі «тимчасові заходи» (приміром, смертна кара) із невеликими перервами (в 1920 та 1947 роках) існують понад 70 років. Справді, ніщо не є таке постійне, як тимчасове. За цей час фактично чи юридично на європейському континенті смертну кару скасовано у всіх капіталістичних державах, крім Туреччини. Виникають питання, коли справа торкається узгодженості радянських правових актів із міжнародними правовими пактами щодо свободи вибору місця проживання, незалежності суддів та адвокатів, дотримання принципу презумпції невинності, вільного пересування, термінів утримання під вартою як запобіжного заходу, дотримання прав людини у місцях позбавлення волі, статусу профспілок, притягнення осіб до примусового лікування, забезпечення свободи слова, свободи асоціацій та ін. Причому у більшості випадків мова йде не про злісне порушення міжнародних зобов'язань чи вперте невизнання усталених міжнародних стандартів, а про нечіткість законодавчих положень, прогалини у праві, видавання суперечних законово інструкцій або незастосування правових заходів до виконання взятих міжнародних зобов'язань.

Із викладеного не варто робити висновок, що в СРСР мало що робиться для виконання міжнародних зобов'язань у ділянці прав людини. Сьогодні багато хто запитує, що ж ми встигли зробити за чотири з половиною роки перебудови? Я гадаю, що із усією відповідальністю можна заявити: якщо в економіці результати практично непомітні, якщо у інших сферах вони малопомітні, то у ділянці прав людини наші досягнення воістину грандіозні. Переконали, що є всі підстави заявити, що за цей час у ділянці забезпечення прав та свобод людини зроблено набагато більше, ніж за 40 попередніх повоєнних років. І те, що у моїй статті переважає, можливо, надто критичний тон, то це не тому, що в СРСР так зле із правами людини. Ні, у даному випадку поставлено лише одну мету — загострити увагу на слабких сторонах цього надзвичайно важливого юридичного інституту для того, щоб, обговорюючи їх, знайти не тільки нові теоретичні рішення, але й запропонувати конкретні практичні заходи до розвитку інституту прав людини на сучасному етапі.

(Далі буде)

³¹ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті.— Київ, 1988.— Т. 5.— С. 324.

³² Права человека. Сборник международных документов.— М., 1986.— С. 52—53.

³³ Права человека. Сборник международных документов.— С. 56.

Б. В. Ракитський, Г. Я. Ракитська

ПЕРЕБУДОВА: ТЕОРЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ*

Одночасно з розвитком соціально-політичної свідомості відбувався і дав свої наслідки інший процес. Багато людей настільки втомилися у роки застою від так званої стабільності в усіх сферах життя, що не сподівалися на які-небудь серйозні зміни. Зміцнилося побоювання нового на виробництві, в громадському житті, в побуті. Пасивність стала для багатьох найкращою лінією поведінки. Нарешті, як було вже сказано, виросло ціле покоління молодих людей з роздвоєнням свідомості, моралі. Так, вони пристосувалися до суспільних умов, у непохитності яких з дитинства переконувала їх офіційна пропаганда.

Період «реального соціалізму» сформував чотири ідейних уявлення про шляхи дальшого розвитку радянського суспільства. Одне з них ґрунтується на бажанні поліпшити справи, нічого не змінюючи, тобто на небажанні помічати реальні проблеми, на безвідповідальності по суті ставленні до долі країни і народу. Практика ювілейних самовшанувань 70—80-х років, курс на підтримку в народі бадьорого настрою через замовчування проблем, фактів, подій, заборони нових ідей, роздвоєння свідомості, навмисна глухота до постановки питань, просякнутих відповідальністю за долю країни, апаратна метушня щодо підготовки і видання сили-силенної постанов і рішень та ін. — усі ці форми існування і дії застійної ідеології суть реальні кроки до переродження як окремих компонентів життєдіяльності суспільства, так і ладу загалом. Безперспективність продовження справ на основі принципів, що сформувалися в 70—80-ті роки, очевидна. Проте вся ця політика і ідеологія і не була розрахована на перспективу.

Три інші ідеології, що реально перебувають тепер в обігу в нашому суспільстві, впливають з потреби рішучих змін.

Перша проголошує необхідність «навести порядок у країні», це її ключовий лозунг. Щоправда, в країні немає нині відкрито анархістського руху, ідеї анархізму не підтримуються народом і не є істотним чинником суспільної масової свідомості. Тому ніхто не заперечує, що зробити лад потрібно, всім зрозуміло, що порядок ліпше від безладдя. От чому правильно зрозуміти сутність ідеології, яка козиряє необхідністю «навести порядок у країні» можна, лише вникнувши в характер способів, запропонованих для наведення порядку. За цими ознаками прихильники «наведення порядку» розрізняються. Ядро їх, що обстоює «наведення порядку» як самостійну програму дальшого розвитку країни, дотримується таких уявлень про порядок, які збігаються з ідеологією казарменого соціалізму. Нерідко зразком порядку прямо оголошується сталінська доба, а сталінські методи визнаються законними і виправданими. При цьому одні вважають їх виправданими завжди, в будь-яких умовах; інші ж гадають, що сталінські методи виправдані в умовах труднощів, а тепер, мовляв, саме час труднощів (імперіалізм нагнітає напруженість, СРСР має подолати відставання в техніці, зробити ривок та ін.).

Відзначена програма — це фактично програма реанімації сталінізму, його реставрації у формах, близьких до первісних. Здійснення її стало б завершальним кроком від деформації соціалізму до остаточного казарменого переродження ладу. Нам здається, що протривала б казармена деформація з її фразеологією ще одне-два покоління — і не буде вже в народі ні віри в соціалізм, ні уявлень про нього як про гу-

манне, вільне, справедливе суспільство. Не буде з кого формуватися реально значущим соціальним силам дійсно соціалістичної орієнтації.

На диво, чимало людей різного віку і найрізноманітнішої гуманітарної грамотності з незрозумілою впевненістю і легковажним оптимізмом говорять про те, що повернення до сталінізму неможливе. Мабуть, вони вважають, що публічне засудження культу Й. В. Сталіна й злочинств сталінського періоду поклато край сталінізму, відступам від логіки і духу соціалістичного розвитку. Тут подвійна помилка. По-перше, Й. В. Сталін і сталінізм як суспільна система — не одне й те саме. Після смерті Сталіна соціально-політична і економічна система, яка утвердилася при ньому, існує от уже 35 років і демонструє неабиякий запас міцності. Воно сторожко схоплює найменшу небезпеку для свого існування, жорстоко карає навіть за найбільш компромісні реформаторські спроби, навідріз відторгає вмонтування в себе «генів» інших суспільних відносин у ході різних експериментів, кладе край запозиченню корисного досвіду, іншим інноваціям. Так що питання про повернення до сталінізму по суті не постає: сталінізм усе ще тут, навколо нас, у наших писаних і неписаних законах, у наших традиціях, ідеології і моралі, а те нове, що швидко і тривко приживається, викроєне багато в чому по лекалах сталінізму. Безперечно, коли кажуть про неможливість повернення до сталінізму, мають на увазі насамперед масові репресії, інші крайні форми примусу. Але це друга помилка. Використання таких форм — усе ще цілком реальна можливість. Ця можливість прямо пов'язана з одним із варіантів майбутнього радянської суспільної системи. Настрої такої реставрації існують сьогодні в різних верствах суспільства, в тому числі й робітничому середовищі.

Реставрація сталінізму в його жорстоких формах не дасть, звичайно, виходу з кризи, а може створити тимчасову видимість її подолання. Зробивши наступний крок по шляху кастового розшарування суспільства, поглибивши примус через присташку і покарання, поновивши селекцію елітних груп у ключових сферах діяльності, можна піднести економічну ефективність, але результат буде подібний до припорування підірваного коня. Реанімація сталінізму — сьогодні головна, по суті смертельна небезпека і для нашої країни, і для всього людства.

Методи «наведення порядку» 1983 року були яскравим зразком апробування ідеології реставрації сталінізму. Аналогічні спроби поновилися в умовах розмежування соціальних сил напередодні й після XIX партійної конференції.

Витончений різновид неосталінізму — спроби активізувати «хунвейбінівські» настрої серед молоді та люмпенізованої частини робітників, селян і інтелігенції. Мета таких спроб — створити соціальну силу для відновлення авторитарної влади, підмінити активізацію трудящих мас сколочуванням нового активу для втримання маси в покорі.

Друга реально існуюча тепер у СРСР ідеологія майбутнього відштовхується від проблеми господарства, від потреби підвищити економічну ефективність, досягти збалансованості, поліпшити постачання населення товарами і послугами. Справді, все це потрібно зробити. Але як і в якому зв'язку з соціальною стороною суспільного розвитку? Розглядувана ідеологія тяжіє до думки, що економічні проблеми можуть бути розв'язані незалежно від того, що і як буде робитися в соціальній, духовній і політичній сферах. Нехай, мовляв, партія займеться ідеологією і політикою, а господарникам дають «карт бланш» для виведення економіки з кризового (або передкризового) стану. Більше того, гадають, що демократизація неможлива до того, як буде впроваджений повний госпрозрахунок, самофінансування, самооплата та ін. Виходить, спочатку перебудова в економіці, потім — в інших сферах життя суспільства.

Із такого підходу випливає, що тимчасово, у формі маневру, цілком припустимо використати, щоб поліпшити справи в економіці, і та-

* Продовження. Початок див. у № 10 за 1989 р.

кі шляхи і способи, які надалі під час перебудови у політичній, соціальній, духовній сферах можуть бути анульовані як непридатні для соціалізму. Скажімо, маленьке безробіття або сімейний підряд, в якому явно чи приховано порушуються права і соціальні інтереси дітей і підлітків.

Особливо популярне артільне начало, рекомендоване там, де сьогоднішня погана організація на підприємствах не здатна забезпечити належної ефективності. Мається на увазі, що артіль може активізувати людей можливістю більшого заробітку і тим самим перекласти весь господарський ризик на плечі трудящих. Є й інші рекомендації, які тяжіють до своєрідного «відокремлення трудового колективу від держави», до заміни державної юрисдикції в господарстві групою (корпоративною) юрисдикцією. Якщо концепція господарського самоуправління починає наповнюватися такими ідеями, вона неминує протиставляється концепції демократичного централізму в управлінні господарством.

Серед частини господарників, які засвоїли в застійні роки принципи припустимості порушень господарської, технологічної, планової дисципліни і втішалися безкарністю за самовільні інтерпретації рішень і вказівок, удосконалювалися в пошукові «об'єктивних причин» задля потурання, є тяжіння до протиставлення «мого заводу», «мого міністерства», «моєї області» всьому народному господарству. І серед учених-економістів з'являються ідеологи суто господарського, по суті прагматичного підходу до визначення перспектив і смислу перебудови.

У військовій промисловості та в науці, яка її обслуговує, прагматичні підходи до визначення майбутнього, очевидно, особливо сильні. Свято вірячи у вічну пріоритетність своїх галузей, вони вимагають поліпшення справ у всьому господарстві будь-якими методами — аби лиш нехайно.

Прагматичний підхід до перебудови становить немовби компромісний варіант. Перебудова мислиться як політична і економічна лібералізація, суть якої у пом'якшенні форм і методів командно-каральної влади, розширенні можливостей самостійного схвалення господарських рішень, легалізації деяких «тіньових» дій господарників.

Шанси на реалізацію прагматичного підходу до вибору варіанта дальшого розвитку країни досить високі саме з огляду на його компромісний характер. Однак уся демократизація тут зводиться до поділу командно-каральної влади на політичну і економічну зони, але за найтіснішої співпраці між ними.

Прагматичний варіант через його ліберальність здається багатьом трудящим природним і розумним, бо зростання ефективності виробництва пророкує їм підвищення добробуту. При цьому, однак, забуваються уроки історії боротьби з «економізмом», випадає з уваги те, що без політичних завоювань ніякі економічні поліпшення не можуть бути ні істотними, ні стійкими. Рациональне господарювання, можливо, пом'якшить сваволю, зажадає обмеження її законом. Однак немає гарантій демократичності законів, розроблених і схвалених начальниками-прагматиками.

Для «лібералів-прагматиків», так само як і для сталіністів і неосталіністів, неприйнятна активізація мас. Межі рекомендованої активізації, по суті, збігаються в тих і інших й зводяться до активізації працівників на виробництві. При цьому сталіністи хотіли б відновити жертвоносне ставлення до праці, забезпечити безпосереднє служіння інтересам суспільства з допомогою «закручування гайок», залякування. Прагматисти ж сподіваються розв'язати проблему активізації трудящих на виробництві вихованням «почуття господаря» без перетворення їх на суб'єкта влади в країні.

Ідеологія реставрації сталінізму й ідеологія прагматизму так само, як і ідеологія безвідповідального ставлення до майбутнього країни, чудово живаються з технократичним підходом до суспільних проблем, припускають маніпулювання особистістю трудящого задля розв'язання

суто виробничих завдань, схильні вимагати від людини пристосовування до науково-технічного прогресу. Гуманізм чужий для цих ідеологів, вони байдужі до проблем соціальної справедливості, вважаючи все це сентиментами, демагогією, в кращому випадку — турботами далекого майбутнього.

Третя ідеологія з-поміж розрахованих на докорінні зміни заради стійких поліпшень стану справ у країні (а загалом, за нашим списком — четверта) — це ідеологія перебудови, що розуміється як соціальна революція. На наш погляд, це єдина ідеологія, яка спрямовує країну і народ по шляху до справжнього прогресу, шляху до гуманізації суспільних відносин, соціалістичної демократії. Основна суперечність казарменої деформації соціалізму має непримиренний, антагоністичний характер. І тому розв'язати її радикально може тільки соціальна «антиказармена» революція. Це єдино правильний, революційний шлях, хоча він і найважчий для практичного здійснення. Але він реальний, він здійснений.

Стратегія і тактика соціальної революції (перебудови) в СРСР.

Установка на революційність необхідних у Союзі Радянських Соціалістичних Республік соціальних перетворень потребує науково точної розробки принципової політичної стратегії цих перетворень і тактики їх здійснення в умовах, що склалися в СРСР наприкінці 80-х років. Загальна стратегія і конкретно-історичні особливості процесу революційного оновлення — найважливіші практичні застосування теорії соціальної революції в суспільствах, подібних до нашого (будемо називати їх «суспільства сьогочасного радянського типу»). Від глибини і строгості їх розробки вирішальною мірою залежить характер і сталість підтримки політики перебудови різними верствами населення.

Ми усвідомлюємо, що стратегія і тактика революції формуються не так, як заготовлений на майбутні часи науковий висновок. Вони розробляються переважно «в ділі», в ході політичної сутички, за посиленої уваги як передбачуваних оппонентів, так і явних і прихованих супротивників. Аргументи і контраргументи наводяться тут і діють тут зовсім не так, як на вченому диспуті. Маневр, політична мудрість, хитрість, компроміс — усе це неминує супроводжує розробку, ідеологічне формулювання і лозунгове оформлення стратегії і тактики революції. Та є одна особливість суспільного становища революціонера, в тому числі й революційного ідеолога (і зокрема керівника революційного процесу), яка змушує переважно чітко й відверто викладати стратегію і тактику революційних перетворень. Ця особливість — потреба увійти в контакт з революційною масою, укоренити ідеї революції у її свідомості, щоб зробити ці ідеї матеріальною силою, реальним чинником політики, рушійною силою прогресу. На наш погляд, тільки радикальна ідея і притому в радикальному формулюванні здатна дійти до свідомості маси, витіснити з цієї свідомості колишні, дореволюційні ідеї. Так що революційна ідеологія не може бути іншою, крім як радикальною, зрозумілою і чітко сформульованою, украй правдивою і щирою. І це за всієї складності й оперативності поточної політичної боротьби.

Цілі революції (перебудови) в СРСР. Позначаючи в політичній програмі перебудови стратегію революційного перетворення радянського суспільства, варто було б насамперед звернути увагу на чітке і строгі визначення кінцевих цілей революції. Питання про кінцеві цілі тісно пов'язане з питанням про критерії завершеності процесу виходу з деформації і з питанням про гарантії необоротності соціалістичної нормалізації суспільних відносин.

Політично загостреним і науково точним формулюванням мети на зрілої в СРСР революції є, на наш погляд, ліквідація казарменої деформації соціалізму, перехід у русло прогресивного соціалістичного розвитку.

Це формулювання передбачає наявність у СРСР деформації, а не переродження соціалізму. Коли б конкретно-історичний аналіз виявив, що суспільна (масова) свідомість втратила соціалістичні за змістом (а не назвою) цінності й ідеали, то установка на революційний перехід у русло соціалізму була б політичною провокацією і авантюрою. Тоді на порядок дня потрібно було б поставити зовсім інші завдання — копітку підготовку суб'єктивних передумов соціалізму, насамперед пояснення народові справжнього його становища і стану справ у країні, пропаганду ідей і цілей гуманізму, демократії, наукового комунізму.

Вихід із деформації соціалізму, повернення в русло соціалістичного прогресу — це така формула, яка досить строго, а не розпливчасто, характеризує суспільства до і після здійснення революції і, отже, точно виражає її соціальну специфіку та історичну роль.

Цільова установка на ліквідацію деформації соціалізму характеризує суть революції, так би мовити, негативно, тобто вказує, від якого стану суспільство має піти. Ця установка дозволила б остаточно відмовитися від таких термінів для позначення дореволюційного становища радянського суспільства, які мало що виявляють у причинах, у необхідності та в суті революції.

Цільова установка на перехід у русло прогресивного соціалістичного розвитку характеризує суть революції з позитивного боку, тобто вказує, до якого становища суспільство має прийти в її результаті. Розглянемо, як поступово визрівало і визріває політично радикальне формулювання мети революції (перебудови).

У новій редакції Програми КПРС сучасне становище радянського суспільства визначено як початок розвинутого соціалізму («країна вступила в етап розвинутого соціалізму»). При цьому в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії були відзначені як позитивна роль тези про розвиток соціалізму, так і апологетичні спекуляції в її трактуванні стосовно СРСР. Водночас на з'їзді було відверто сказано про наявність «несприятливих тенденцій в економіці та соціально-духовній сфері», про «інерцію, застійність і консерватизм», було вказано на порушення принципу «від кожного — за здібностями, кожному — за працею», на послаблення контролю за роботою апарату з боку трудящих, Рад, громадських організацій, на бюрократизм як на серйозну перепону прискорення і перебудови, на поширення махінацій, крадіжок, хабарництва, на грубі порушення соціалістичної законності та ін.¹ У контексті Політичної доповіді та нової редакції Програми всі ці твердження, правильні оцінки виступали як характеристики окремих хиб, окремих негативних явищ при збереженні, як малося на думці, загалом правильної, соціалістичної спрямованості розвитку протягом усього попереднього періоду. Таке розміщення акцентів добре поєднувалося з установкою на планомірне і всебічне вдосконалення соціалізму, на дальше просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку.² Наявність хиб, нерозв'язаних раніше проблем — усе це в принципі не суперечило положенням Політичної доповіді і Програми про те, що радянському суспільству належить вийти на такі нові рубежі, перейти до такого якісно нового стану, коли з найбільшою повнотою, великою мірою розкриваються переваги соціалізму в усіх сферах життя.³ Щоправда, така розстановка акцентів погано пов'язувалася з положеннями XXVII з'їзду партії про переломний характер переживаного країною моменту, про доконечну потребу відкрити простір революційним перетворенням.⁴

Після XXVII з'їзду багато які суспільствознавці доклали немало зусиль на спроби пояснити, яким чином і чому під час збереження загалом соціалістичного характеру виробничих і політичних відносин поширилися несумісні з соціалізмом способи соціальної поведінки, а

соціалістичні за суттю відносини перетворилися в гальмо технічного прогресу і почали перешкоджати орієнтації виробництва на суспільні потреби. Концепція, згідно з якою система соціально-політичних і організаційно-економічних відносин була в 30—40-ві роки ефективною з усякого погляду, а потім немовби попросту застаріла, «відсталала» від продуктивних сил, що розвинулися, від потреб життя, кульгала явними натяжками. Спираючись на неї, можна було б пояснити уповільнення темпів економічного і науково-технічного розвитку. Але факти свідчили не просто про сповільнення темпів, а про те, що продуктивні сили, матеріально-технічна база суспільства розвивалися протягом тривалого часу в напрямку, який не відповідав цілям гуманізації праці й іншим сферам життя людини, що не забезпечувалася належна соціальна спрямованість і соціальна ефективність розвитку виробництва. Намагаючись розібратися, наші вчені почали поступово освоювати думку про потребу зміни соціальної спрямованості розвитку економіки, техніки, продуктивних сил. Але напрошується висновок, що для цього потрібно докорінно, радикально змінити і всю систему соціально-економічних відносин, подолати їх деформацію.

На січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС було знову чітко відзначено, по-перше, що застійні й інші чужі соціалізму явища виникли на зламі 70—80-х років, по-друге, що попередні форми організації суспільства були адекватні певному періоду розвитку соціалізму, але застаріли і стали давати негативні наслідки в результаті їх абсолютизації, отождолення з сутнісними характеристиками соціалізму в теорії і консервації на практиці.⁵ Тим самим була підтверджена і ще раз логічно обгрунтована така мета перебудови, як дальше вдосконалення соціалізму: «Кінцева мета перебудови — оновлення всіх сторін життя нашого суспільства, надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації...»⁶. І це по суті аж ніяк не суперечило, тезі про вступ країни в етап розвинутого соціалізму.

Водночас на січневому Пленумі деякі істотні процеси і відносини були кваліфіковані як деформовані: відзначалося, що за останні роки виникли елементи соціальної корозії. При цьому розуміння деформації явно тяжіє до такого: це результат не лише консерватизму і недовраховання умов, що змінилися, а порушень найважливіших, основоположних соціалістичних принципів.⁷ А звідси тільки один крок до того, щоб сказати, що не вдосконалення соціалістичних відносин, а відновлення соціалістичних принципів, їх відродження — мета, що визначає революційний характер назрілих перемін. Ряд положень доповіді М. С. Горбачова на Пленумі відповідає саме такому уявленню про цілі та зміст перебудови: «Відновлення і розвиток в управлінні народним господарством ленінських принципів демократичного централізму», «повне відновлення ленінських принципів гласності, громадського контролю, критики і самокритики»; виникнути в ленінську спадщину з питань радянського державного будівництва, використати її в розв'язанні завдань, що постали перед суспільством сьогодні; «відродити в сучасних умовах, і відродити якомога повніше, дух ленізму, утвердити в нашому житті ленінські вимоги до кадрів»⁸. У контексті цих настанов і критичного різнобічного аналізу наявного стану справ теоретично слабкою, штучною виявилася і набагато радикальніша, ніж на XXVII з'їзді партії, загальна характеристика сучасного (доперебудовного) становища радянського суспільства: «Утворився своєрідний механізм гальмування соціально-економічного розвитку, стримування прогресивних перетворень, які дають змогу розкривати й використовувати перевагу соціалізму»⁹.

⁵ Див.: Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 27—28 січня 1987 р.— К., 1987.— С. 72, 8—10.

⁶ Там же.— С. 73.

⁷ Див.: Там же.— С. 9, 11, 39, 42.

⁸ Там же.— С. 15, 23, 30, 64.

⁹ Там же.— С. 10.

¹ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— С. 4, 25, 54, 68, 96, 99.

² Там же.— С. 145.

³ Там же.— С. 113, 166—167.

⁴ Там же.— С. 101, 102, 120 та ін.

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 1

0235—7941. Філосо. і соціол. думка. 1989. № 11

Цільова установка на вихід із деформації соціалізму протистойть звуженому, полегшеному розумінню суті перебудови як ліквідації окремих недоробок, порушень, помилок, невідповідностей, відставань та ін. При цьому можна з певністю твердити, що вибити ґрунт з-під свідомої і несвідомої апологетики та схоластики, який все ще заповнює наукові монографії і статті, можливо лише через аналіз і вільне обговорення теоретичних і практичних проблем під кутом зору причин, умов, форм і наслідків деформації суспільства. Глибоким і чесним дослідженням, без яких не може бути належного зв'язку теорії з практикою, правильному узагальненню фактів, пошукові радикальних, а не паліативних шляхів виходу з кризи, відкриває дорогу тільки усвідомлення того, що в сучасному радянському суспільстві діють диктатурні, несоціалістичні закономірності й тенденції в міру відхилення всієї системи суспільних відносин від лінії соціалістичного розвитку.

Забезпечити відновлення саме соціалістичної, а не якої-небудь іншої спрямованості розвитку неможливо без усвідомлення широкими трудящими масами й політичним керівництвом того, що дістати іншу перебудову, інший її підсумок — це цілком реальна історична перспектива. Ми часто чуємо і читаємо нині, що альтернативи революційній перебудові немає. Це досить неточно. Є такі альтернативи, але всі вони відводять від соціалізму. Революційна перебудова є єдиний для СРСР шлях забезпечення демократії, гуманізму, шлях до соціалізму.

Недооцінювання гостроти соціальних суперечностей або ж свідоме їх замовчування, наполягання на тому, що соціалістичний характер об'єктивних соціально-економічних відносин не був утрачений і не може бути втрачений ні за яких обставин і що тому йдеться тільки про вдосконалення соціалістичного ладу, про розвиток радянського суспільства в попередньому, правильному напрямку, — це найбільш слабкі, непевні моменти ідеологічного забезпечення нової політичної лінії. Вони не дають можливість остаточно порвати з економічним детермінізмом, з ілюзіями про автоматизм у здійсненні суспільного прогресу, в кінцевому підсумку — знижують роль трудящих мас у майбутній революції, знімають з народу історичну відповідальність за долю країни.

Роль суб'єктивних чинників у назрілій революції, насамперед роль правильної орієнтації громадських політичних рухів надзвичайно висока. І це саме тому, що і теоретична, і буденна масова свідомість схильні, як це не парадоксально, вважати казармену деформацію соціалізму, яка фактично створилась в СРСР, логічним практичним утіленням марксистсько-ленінських ідей. Науковий комунізм є тим самим скомпрометованим практикою сталінської епохи і «реального соціалізму», практикою казарменого «соціалізму». Актуальне завдання суспільствознавства — виявити і обґрунтовано пояснити істинні ідеологічні джерела сталінської, маойської, полпотівської практики, однаково як і брежнєвської практики 70—80-х років у СРСР. Треба розкрити протилежність марксизму, наукового комунізму і сталінізму і тим самим повернути назрілій революції найвище досягнення світового наукового суспільствознавства — ідеологію марксизму-ленінізму. Але шлях до цієї роботи лежить через визнання доперебудовної еволюції радянського суспільства казарменою деформацією соціалізму, через визначення мети революції як виходу з деформації, переходу на шлях соціалістичного розвитку.

Чітке визначення мети революції (перебудови) вирішальним чином обтяжило б і різко знизило ймовірність ідеологічної підготовки та нашого поступового «уповзання» в модернізовані форми казарменої деформції, а в кінцевому підсумку — реставрацію порядків типу сталінських. Революційна ситуація — це немовби вододіл історії. Різні громадські рухи, які виникають від єдиних проблем і видаються попервах потоками тієї самої течії, з ледве спочатку помітними відтінками в ідеології, в підходах починають формувати різних варіантів майбутнього. Скажімо, боремося з негативними явищами, очищаємося від

паскудства хабарництва, корупції, недисциплінованості та ін. Поки не з'ясовуються розбіжності у баченні причин таких явищ, усі одноставні. Але тільки от одні вимагають судити переродженців, другі жадають розправи з ними і взагалі зі всілякими бюрократами без суду і слідства, треті вважають достатнім увільнити з роботи, оголосити догану, четверті — оштрафувати та ін. Відмінність підходів у боротьбі з наслідками виявляє відмінність у розумінні корінних причин явища, в оцінці їх закономірності або випадковості. І взагалі стадія негативної оцінки виявляє, як правило, єдність різних соціальних сил, відмінності розпочинаються в стадії розкриття причин і вироблення програми подолання негативних явищ. Єдність в обуренні не мусить переростати в єдність на основі хибних уявлень про причини і заходи нормалізації становища. Сьогодні чимало пропозицій і пояснень тягнє до сталінської ідеології і сталінських методів (у її первісній або модифікованій формі). Визначити мету революції як вихід із казарменої деформації соціалізму — отже багато в чому заступити шлях і цих пояснень, і цих практичних рекомендацій до масової свідомості.

Боротьба з негативними явищами в рамках деформації, яка поки що зберігається, здатна породити нові її модифікації. Визначити цілі революції як ліквідацію деформації — отже, посилити ймовірність не допустити ці модифікації, які відводять у бік від прогресивної лінії розвитку, які усувають деякі негативні наслідки деформації, але зберігають у недоторканності глибинні причини. Сьогодні актуально, наприклад, не попускати, щоб під виглядом боротьби з адмініструванням, бюрократизмом, із надмірною централізацією, сваволею, беззаконням та ін. запанувала тенденція, так би мовити, атомізації суспільства. Інакше кажучи, не можна припуститись, щоб під прикриттям самостійності, самоврядування, самофінансування та ін. у СРСР виникла тільки інша форма казарменої деформації, за якої через відсутність державних гарантій прав і свобод особистості трудящі виявляться практично беззахисними перед лицем зловживань відомств і місцевих властей, господарської адміністрації, перед лицем артільного (корпоративного) «права» і моралі, сімейного і кланового деспотизму.

Точне позначення підсумку революції треба протиставити будь-яким спробам вихолостити соціально-політичну, класову суть цієї революції. А суть її — повернення народами країни права на історичну творчість, відновлення тим самим нормальних, демократичних умов розвитку, що забезпечують можливість соціалістичного вибору.

Цілі революції розглянуті нами вище з позицій громадського руху, для якого прогресом у кінцевому підсумку є соціалістичний шлях розвитку. Потрібно враховувати, що стратегічна мета революції в її повному (в такому, що виявляє ідеал) обсязі з різною мірою активності ставиться і підкреслюється за неоднакового стану і на різних етапах розгортання революційного процесу. Так, на самому початку перебудови, ще до активізації великих мас трудящих (і просто населення) найактуальнішим було осмислення кінцевої мети перебудови. Боротьба відбувалася за інтерпретацію її як соціальної революції, а тому підкреслення найвищої мети — перехід у русло соціалізму, підтвердження соціалістичного історичного вибору — забезпечило становлення її радикальності через обґрунтування реальності та її найбільш радикального результату. Досягнення цього підходу не втрачені й тепер, коли перебудова почала втягуватися у смугу свого практичного історичного здійснення. Але сама постановка, піднесення стратегічної мети в цих умовах неминує видозмінюється.

Головними діючими особами революції в 1988—1989 рр. стали не її ідеологи, а порівняно широкі маси учасників. Для них гостро актуальним є розуміння найближчих завдань руху. Це не означає, що втрачається зв'язок таких завдань зі стратегічними цілями. Це означає лише, що масовий рух зосереджує головну увагу на проблемах найближчого ряду, які можна розв'язати дією даної хвилі руху. От чому на до-

сягнутій 1988—1989 років стадії перебудови першочерговим є усвідомлення масою загальнодемократичного характеру цілей руху. Лише найбільш ідеологічно підготовлені учасники руху дорожать чіткістю пов'язаності загальнодемократичних і соціалістичних завдань революції. Для багатьох же учасників соціалістичний вибір є або суто далеким (аж до примарності), або зовсім не актуальним, а то й небажаним. Проте в боротьбі з казарменими порядками, в прагненні зламати їх воли одноставні.

Постає питання (скоріше вже тактичне): чи не варто марксистам-ленінцям задля всемірного зміцнення єдності прогресивних сил у розв'язанні загальнодемократичних завдань антиказарменої революції тимчасово зняти позначення соціалістичних потенцій перебудови? Ми гадаємо, що ні. Адже серед учасників руху перебувають прихильники соціалістичного вибору, їх не можна демобілізувати, позбавити перспективи досягнення їхнього головного інтересу. Що стосується соціальних сил, які беруть участь в демократичному русі, але тримаються осторонь соціалізму (рідше на ділі, а частіше — лише на словах, через ототожнення казарменої деформації соціалізму із соціалізмом), то й стосовно них було б нещирим приховувати свої переконання та наміри.

Наступні стадії розгортання перебудови як соціальної революції, очевидно, знову зроблять необхідною видозміну поставлення найближчих цілей. Розвивається рух, розвивається і властива йому масова свідомість, настають нові стадії засвоєння завдань історичної творчості народу.

Тактика соціальної революції (перебудови) в СРСР. Випрацювання успішної тактики здійснення революційних перетворень — винятково відповідальний момент керівництва перебудовою. Дійсно радикальні реформи зачіпають головні, корінні інтереси усіх верств суспільства. Важливо кожен наступний крок робити так, щоб не втратити, а реалізувати сприятливі передумови, зміцнити сили прогресу й ослабити зустрічний опір їм, тобто створити сприятливі передумови наступного кроку. Революції — завжди об'єктивно необхідні, але багато-які скінчуються поразками. Основна причина цьому — помилки у тактиці, невміння витлумачити завдання революції мовою поточних, оперативних завдань (підзавдань) історичної творчості рушійних революційних сил. Головні можливі ваді тактики — прямолінійність у здійсненні стратегії (забігання вперед, ізоляція найактивніших сил від менш активних, але налаштованих революційно) та уповільненість (вичікування або шкідливі для революції компроміси із супротивниками революції). У теоретичному плані можна відзначити і ще один різновид — провокація революції, авантюрна тактика прискіплення революційних дій, коли маси на це зовсім ще не готові (принаймні суб'єктивно).

Жодна революція не має аналогів. Тут найменше придатні будь-які заздалегідь наготовані точні рецепти. Тут, навпаки, потрібні: швидка політична оцінка відхилень реального руху процесів від теоретико-логічних схем; гнучка реакція на ці відхилення; негайне визнання та виправлення усвідомлених помилок, прорахунків, перегинів; постійне урахування виниклих усередині та поза країною нових ситуацій, принципово непередбачуваних комбінацій подій та обставин.

Все це потрібне. Але правильна оцінка перебігу подій, досвідчене реагування на зміни у об'єктивній ситуації та у громадських настроях, що забезпечували б розгортання перебудови у правильному напрямі, передбачають оперття на деякі наукові принципи керівництва революційним процесом. Вони вимагають знання та врахування закономірних взаємозв'язків різноманітних чинників суспільного прогресу, оперття на наукові прогнози соціального резонансу передбачуваних та впроваджуваних реформ. Вони також засновані на тому, що політичне керівництво випереджає трудящі маси за сміливістю, за радикальністю, за таманним достатнім імунітетом проти авантюризмства, настроїв «вождизму», а головне — має мужність.

На наш погляд, тактичні аспекти перебудови в СРСР можна окреслити, коли спиратися на уявлення про її характер як антиказарменої революції, на позитивний та негативний історичний досвід революційної практики трудящих у XX сторіччі, на уроки спроб виходу із казарменої деформації, що неодноразово мали місце із 50-х років у суспільствах радянського типу, а також на аналіз досвіду та результатів перебудови у 1985—1989 рр. Ми не претендуємо, звичайно ж, на достатність переліку та обґрунтування викладених далі положень. У той же час ми певні в тому, що тактику революційних перетворень належало б якомога чіткіше визначити у політичній програмі перебудови з урахування наступних моментів, які відображують об'єктивні стійкі взаємозв'язки основних характеристик (внутрішню змістову структуру) перетворчих процесів у суспільстві:

— проблемний аспект, включаючи відносну першість тих чи інших проблем у всій їхній сукупності на різних стадіях перетворення, тобто певну черговість їхнього домінування і у цьому смислі етаповість (стадійність) перетворення;

— взаємодія соціальних сил, заторкнених перетворенням, втягнених у нього;

— коло, співвідношення та взаємоув'язаність засобів (методів), адекватних меті й характерові перетворення.

Етапування революційної перебудови. Проблема етапування перебудови давно на часі. Питання про етапи перебудови заторкнено було і на січневому, і на червневому (1987 р.) Пленумах ЦК КПРС. Було дано наступний зріз етапування: аналіз ситуації; випрацювання політичного курсу; прийняття основних рішень до реалізації цього курсу¹³; вирішення конкретних завдань на усіх напрямках та у всіх сферах життя суспільства¹⁴. Цей зріз відповідає логічній послідовності (структурі) будь-якої ефективної цілеспрямованої діяльності. Таке етапування відображає лише одну специфічну рису (щоправда, досить суттєву) розгортання назрілої революції — те, що починалася вона «згори».

Потрібно осмислити проблему етапів і в іншому, змістовнішому аспекті. А саме: в аспекті тісноти внутрішнього зв'язку вузлових соціально-політичних завдань, які належить вирішити у процесі революційного перетворення суспільної свідомості та суспільного буття. Вирішення кожного такого завдання буде означати новий істотний крок у розвитку революції, новий якісний стан суспільства аж до відбудови нормальних умов соціалістичного будівництва. Найважливіші конкретні акції (заходи) перебудови та їхня послідовність повинні відповідати вузловим соціально-політичним завданням і бути спрямованими першочергово на їхнє вирішення із урахуванням реального зв'язку із іншими завданнями. Аналізуючи й оцінюючи реальний хід перебудови, належить співставляти вжиті дії та фактично досягнені результати із вузловими соціально-політичними проблемами, аби визначити, чи доцільна тактика, чи просувається вперед революція, та на якому етапі перебуває суспільство.

Проілюструємо тезу про соціально-політичне етапування назрілої в СРСР революції приблизним, найтіснішим переліком її вузлових завдань та найважливіших акцій.

Випрацювання курсу на революцію, загальної ідеології революції на основі тверезої всебічної оцінки минулого та сьогодишнього країни, обнародування та роз'яснення політичної програми революції — це, можливо, ще не є акції самої революції, але це найважливіші соціально-політичні її передумови. Завдання такого «передетапу» — сколихнути суспільну свідомість; вивести народ із стану соціальної апатії; спонукати трудящих до активізації у царині практичних дій, спрямованих на демократизацію та соціалістичне оновлення. Центральне призначення політичної програми революції та її пропаганди — дати спону-

¹³ Див.: Матеріали Пленума ЦК КПРС, 27—28 янв. 1987 г. — С. 72.

¹⁴ Див.: Матеріали Пленума ЦК КПРС, 25—26 люн. 1987 г. — С. 9.

(перетворення колективу на суб'єкт управління ланкою, на її, так би мовити, «господаря»). Досягти цього — означає дійсно зміцнити революційні завоювання перебудови. Але це, повторюємо, неможливо зробити, якщо не буде передувати реформі системи управління господарством рішуча, на демократичних засадах перебудова системи соціально-політичних відносин. Саме вона і її результати (соціальна активізація прогресивних сил) є гарантією незворотності процесу соціалістичної нормалізації суспільних відносин, включаючи економічні.

Належить підкреслити, що революційна перебудова, навіть доведена до кінця, не гарантує соціалістичної спрямованості розвитку виробничих сил та виробничих відносин назавжди. Глибокі причини казарменної деформації радянського суспільства знаходяться у сфері політичних відносин. Про неминучу першість політики над економікою не варто ніколи забувати. Постійне підтримування демократичного характеру держави, демократичних способів та форм функціонування усіх ланок державної влади і державного управління (починаючи із законодавчих органів і кінчаючи радами трудових колективів) — гарантія уникнути у майбутньому деформації соціалізму, гарантія удосконалення та розвитку радянського суспільства аж до стану соціалістичної зрілості та переходу до наступної фази комуністичної ери.

Отже, головним змістом вузлових соціально-політичних завдань соціальної революції (перебудови), послідовне домінування яких за конкретно-історичних умов СРСР відповідало б найвдалішому поетапному розгортанню революції, є таке:

1) відродити інтерес народу до політичної діяльності як найважливішу соціально-політичну передумову соціальної революції.

Центральна акція цього «передетапу» — обнародування і пропаганда політичної програми виходу радянського суспільства із деформації соціалізму, переходу у річище прогресивного соціалістичного розвитку;

2) забезпечити соціальну активізацію усіх прогресивних сил.

Центральна акція цього етапу — послідовна загальнодемократична реформа політичної системи;

3) зміцнити політичні завоювання, побудувавши надійний соціально-економічний та соціально-політичний механізм підпорядкування послідовно гуманістичним (соціалістичним) цілям розвитку виробничих сил, матеріально-технічної бази, науки й техніки.

Центральна акція цього етапу — радикальна реформа організаційно-економічних відносин та демократизація господарства (виробництва).

У щоденному житті конкретні завдання, віднесені нами вище до послідовних етапів, можуть вирішуватися одночасово або ж у іншій послідовності. Але для успіху тактики, для незворотного просування перебудови вперед потрібно забезпечити будь-які конкретні рішення та практичні справи необхідними змінами у політичній системі, створюючи тим гарантії незворотності прогресивних тенденцій та перетворень.

На якому етапі революційної перебудови перебуває зараз радянське суспільство? Чи прийнято основні рішення, чи пора переходити до конкретних справ?

Безумовно, «згори» зроблено чимало. Проголошено курс на демократизацію, реалізується політика гласності, стали апробуватися вибірність керівників та створення рад трудових колективів, ухвалено рішення щодо перебудови управління економікою, започатковано відродження виробничих кооперативів та різноманіття форм господарювання, висунуто концепції політичних реформ. Усе це викликало якнайживіше зацікавлення практично всього населення, ріст політичної активності, сприяло появі демократичних рухів у країні. У той же час не було створено у достатньому обсязі, належно глибокі соціально-політичні передумови антиказарменної революції, а до справді демократичних реформ політичної системи перебудова «згори» так і не взялася.

Розстановка соціальних сил та їхня взаємодія. Проблема визначення рушійних сил назріла в СРСР революційної перебудови суспільства надзвичайно складна, її вирішення ускладнюється принаймні такими обставинами:

Перше. Виключно малий історичний досвід, на який можна було б покластися, щоб досить певно вважати ті чи інші класи, соціальні групи, прошарки за об'єктивні рушійні сили соціальної революції у суспільствах сучасного радянського типу. Переможних (тобто дійшлих до реалізації своїх кінцевих цілей) революцій у суспільствах із казарменою деформацією соціалізму історія ще не знає.

Друге. Немає хоч якось обґрунтованих наукових уявлень про реальну соціально-класову структуру деформованого соціалізму. Дослідження соціально-класової структури в СРСР не дозволяють судити про фактичну соціальну диференціацію і здебільшого її затушовують. Природно, це не дає можливості не те що уявити, але навіть вивчати соціальну психологію та ідеологію різних соціальних груп (сил). За обставин політичної цензури й загального страху перед беззаконням та сваволею важко було з'ясувати справжнє ставлення радянських людей до ситуації, що склалася в країні, як із публікацій, із усних наукових обговорень, так навіть і з приватних бесід.

Третє. Процес деформування заторкнув усі верстви населення, до того ж заторкнув глибоко — на рівні деформації особистих інтересів. Споживацтво, демагогічний аскетизм, конформізм та інші варіанти деформації особистості призвели врешті до виникнення та поширення негуманістичної, несоціалістичної моралі, до появи декласованих і люмпенізованих прошарків, нездатних протистояти казарменій деформації суспільства, а тому, певно, нездатних включитися до політичної боротьби інакше, ніж соціально сліпа сила. Наука не має хоч скільки-небудь вірогідних відомостей про масштаби та ступінь розкладу моралі, про соціальну деградацію у рамках традиційно виокремлюваних соціально-класових груп та прошарків — робітничого класу, інтелігенції, селянства. Не з'ясовано також форми та масштаби соціальної деморалізації ані в апараті, ані серед господарських керівників.

За цих умов уявлення про авангардну роль робітничого класу в перебудові відображає радше бажане, аніж дійсну розстановку рушійних сил перебудови. Судити за аналогією із переможною Жовтневою революцією зараз іще передчасно. Такі судження спираються на марксистсько-ленінську традицію, і в цьому їхня вагомість. Їхня ж слабкість — у тому, що вони недостатньо обґрунтовані аналізом конкретно-історичної специфіки соціально-класової структури деформованого соціалізму та специфіки сучасної стадії казарменної деформації в СРСР.

Водночас антидемократичний, антигуманістичний характер казарменної деформації нашого суспільства дає конкретні підстави для невдоволення найрізноманітніших верств населення реальними умовами життя. Відсутність належної свободи соціальної поведінки, безправ'я, низький життєвий рівень, звичайно, не влаштовує більшість радянського народу. Це править за соціальну базу широких загальнодемократичних рухів. Але які групи, які прошарки бажають послідовного соціалістичного оновлення? Як розуміють вони його? Хто (які групи, прошарки) може й буде активно підключатися до революційної перебудови на різних її стадіях? Хто буде поручатися і які альтернативи пропонувати?

Накопичений вірогідний матеріал дозволяє окреслити основні стадії, крізь які вже пройшли розвиток суспільної свідомості, практична активізація та взаємовідносини соціальних сил.

(Закінчення у наступному номері)

С. Л. Лавриченко

ЛАВРИЧЕНКО Степан Леонідович — завідуючий відділу журналу «Філософська і соціологічна думка». Галузь наукових інтересів — соціологічні проблеми урбанізації. Автор низки наукових публікацій, присвячених соціологічним аспектам управління функціонуванням і розвитком міста, містобудування та урбанізації.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ МІСТОМ

Докорінне перетворення соціального управління є важливим завданням перебудови. Багато в чому його розв'язання залежить від кардинальних змін у галузі управління містами, що пов'язане з їх функціями центрів суспільного життя і суспільного прогресу, із тим, що розвиток сучасного суспільства у багато чому відбувається у вигляді еволюції міських відносин і їхнього поширення на увесь соціальний простір.

Неблагополучність у цій сфері суспільних відносин є показником загального суспільного неблагополуччя, свідчить про наростання в ньому суперечностей та деформацій. Коли у житті міст, їхніх відносинах із селом спостерігаються стихійність, анархія, то це означає, що наміри і способи дій суб'єкта і системи соціального управління загалом не відповідають об'єктивним законам організації, функціонування та розвитку суспільства, а отже, управлінські зусилля неминуче набирають примусового характеру.

Проблеми вдосконалення соціального управління і, в цьому контексті, управління містом останні 20—25 років досліджувалися у багатьох наукових працях. Проте у переважній більшості аж до найостаннішого часу вони присвячувались аналізу питань, пов'язаних із організацією та технологією цього управління. Специфіка ж управлінських процесів у суспільстві порівняно із аналогічними процесами у фізичних, біологічних або технологічних системах опинилася поза полем зору вчених. Якщо про неї й починали розмову, то лише на рівні найзагальніших визначень, застосування яких зводилося до ритуальних тверджень

про вади соціальних систем управління в буржуазному суспільстві та переваги у соціалістичному.

Починати розмову про соціальне управління треба з постановки питання про суб'єкта цілепокладання в цьому процесі, тобто з питання про владу. Другим (і вторинним) є питання про способи, форму, соціальний механізм, організацію, а в цьому контексті — про концептуальні та матеріальні засоби, технологію дії системи соціального управління. Але саме на це переважно спрямовувалася увага теоретиків. А що вже безпечніше ніж розмова про дзеркало, аніж про те, що воно віддзеркалює, особливо коли брехати не хочеться, мовчати не мовчиться, а сказати правду не дають.

У два останні десятиліття надзвичайно популярною стала думка про те, що оновлення соціального управління забезпечить насичення його сучасними технічними засобами, насамперед ЕОМ. З'явилося чимало праць, у яких розробляються теоретичні концепції та інструментарій, потрібні для впровадження методів комплексного, зокрема програмно-цільового, планування та ефективного використання обчислювальної техніки у системах управління життям та розвитком сучасного міста¹. Що ж стосується со-

¹ Див.: Чистяков Е. Автоматизация планирования экономического и социального развития города // Плановое хозяйство.— 1975.— № 5; Программно-целевой подход и использование математических методов и ЭВМ в градостроительстве.— М., 1975; Антов Н. А. Научно-техническая революция и социальное планирование.— М., 1978; Повышение научно-технического уровня и экономической эффективности автоматизированных систем управления и совершенствование методов оцен-

ціальної перебудови міського управління, то присвячена їй література нечисленна². І це не дивно, бо ця тема стала «відкритою» лише по квітні 1985 року. Раніше «досягнення» у цій галузі обмежувалися настійливими констатаціями неблагополучності наших міст і в сфері управління, і в сфері екології, і в соціальній сфері. Та й то ставали можливими вони лише завдяки самій ситуації, яка загострювалася настільки, що відвертати погляд від неї, позитивно тлумачити або хоча б якось пояснити її, не зачіпаючи престижу адміністративної системи, були неспроможні навіть найвинахідливіші прибічники останньої.

За такої ситуації докорінну причину неблагополуччя й було вбачено у відсутності комплексного, системного підходу до розв'язання питань управління, у недостатній взаємній координації дій різних елементів і шаблів управлінського механізму. Тому-то головною бідою міста оголошувалася роз'єднаність, слабкий зв'язок його сфер і ланок. Питання ж про докорінну соціальну причину цих явищ неодмінно залишалося десь осторонь. Якоюсь мірою воно починало впливати при обговоренні проблеми протиріччя між галузевими і територіальними інтересами, принципами та механізмами управління, бо ж протиріччя тут спричинює саме соціально обумовлена структура адміністративної системи, цілі й методи її дії. Це міркування справедливе й стосовно питань співвідношення економічних та соціальних орієнтацій і критеріїв ефективності суспільного виробництва, тому що багато в чому перші виявля-

ки.— М., 1980; Управление большим городом: Тез. конф.— М., 1983; Лемешев М. Я., Абрамов М. А. Экономико-математическое моделирование качества городской среды // Экономика и математические методы.— 1983.— № 6; Проблемы совершенствования и автоматизации управления городом.— М., 1983 та ін.

² Див.: Гутнов А. Э. Системный подход в изучении города: основания и контуры теории городского развития // Системные исследования. 1985.— М., 1986; Листенгурт Ф. М. Как преодолеть технократизм в градостроительной практике? // Социол. исследования.— 1987.— № 5; Межевич М. Н., Карпова Т. П. Проблемы совершенствования управления развитием крупных городов при социализме // Науч. коммунизм.— 1986.— № 1; Жолина Е. С. Экология города как сфера социальной активности // Рабочий класс и современный мир.— 1985.— № 2 та ін.

ються підпорядкованими галузевим, а другі — територіальним органам управління. Проте негласні обмеження, встановлені ідеологами бюрократії мисленню теоретиків, неодмінно завертали його назад, до сфери пошуку суто технологічних і організаційних причин виниклого безладдя.

Не піддаючи сумніву винесені на перший план принципи комплексного і програмно-цільового управління, єдності управління соціального та економічного, зазначимо, що цілком правильні самі по собі, нові принципи соціальної технології управління за умов панування командно-адміністративного апарату перетворювалися на фіговий листок, на словеса, покликані затьмарити суть справи, часто-густо всупереч щирим прагненням авторів, що розробляли ці принципи. Більше того, чим далі, тим ставало зрозуміліше, що за цих умов спроби впровадження методів комплексного, програмно-цільового планування та управління приречені на невдачу, бо незмінно наштовхуються на панування відомчих та кланових інтересів³.

Коли враховувати це, то очевидно, що нині головне завдання у цій галузі полягає в тому, щоб зламати стару систему соціального управління, а не в тому, щоб удосконалювати її, в тому числі й у напрямі насичення її структур сучасними методами й технікою. Т. І. Заславська, обмірковуючи проблеми перебудови, підкреслила, що вона зумовлена насамперед «протиріччям між принципово новою соціальною ситуацією та методами управління, що склалися ще у 30-ті роки, без особливих змін дожили до 80-х і перетворилися на найдужче гальмо подальшого економічного і соціального розвитку країни»⁴. Як відзначив Л. І. Абалкін, «є переваги планового ведення господарства і є конкретний історичний тип організації планової праці. Теперішня система склалася десь у тридцять років, і протягом десятиліть переваги планового ведення господарства реалізувались виключно шляхом безпосереднього адресного визначення завдань, детального розписування

³ Див.: Свиницкий В. Н., Карчева А. Т. Город сегодня и завтра.— К., 1987.— С. 117.

⁴ Заславская Т. И. Необходимость перестройки диктуется, конечно, не только экономикой // Наука и жизнь.— 1987.— № 11.— С. 35.

планових показників, встановлення згори усього аж до дрібниць — що виробляти, як виробляти, кому поставити та ін.»⁵. Отож природно, що така система особливо потребує засобів обробки та контролю величезних потоків інформації, без яких вона принципово не може існувати і потребу в яких вона багато в чому сама й викликає.

Останнє особливо виразно виявляється на прикладі проблем, що постають перед цією системою в ході розв'язання нею питань добору, розстановки й управління керівними кадрами⁶. «Ефективно розв'язувати завдання добору й розстановки керівних партійних, комсомольських, господарських кадрів без застосування ЕОМ уже майже неможливо у зв'язку із великими обсягами анкетних даних. Крім того, успішне розв'язання цих завдань потребує систематичного користування інформацією про соціальну активність і виховну роль керівних кадрів, яку можна отримати лише за допомогою спеціальних опитувань та соціологічних досліджень»⁷. Певне, краще й не скажеш про вади ще й досі живої й здорової, попри всі зусилля перебудови, системи міського управління, про глухі кути, до яких вона потрапила.

Справді, прагнучи і недоторканність зберегти (тобто зробити вигляд, нібито діє вона на підставі й в ім'я інтересів міського населення і підходить до питань кадрової політики із цих позицій, у зв'язку з чим і намагається добирати і призначати на вакансії «кращих»), й капіталу набути (тобто насамперед врахувати інтереси згуртованої міжособовими та клановими зв'язками верхівки міської бюрократії), ця система опрацьовує величезні масиви інформації. Але по суті вся ця робота — про людське око, бо ключові проблеми формування кадрового корпусу управлінців, призначення на посади вирішуються часто-густо на підставі знову-таки міжособових і кланових зв'язків та інтересів, але аж ніяк із урахуванням відповідності ділових і мораль-

⁵ Абалкин Л. И. Диалектика социализма // Сов. Россия. — 1987. — 19 июля.

⁶ Див.: Попов Г. Х. С точки зрения экономиста // Наука и жизнь. — 1987. — № 4. — С. 58.

⁷ Свицицкий В. Н., Карчева А. Т. Город сегодня и завтра. — С. 171.

нісних якостей претендентів вимогам справи й громадської думки. Як наслідок — наростаюча деградація управлінських кадрів і структур⁸.

Зовсім інакше вирішуються кадрові проблеми, коли до них беруться колективи, соціальні групи та спільності, про управління якими йдеться. Те, що бюрократ назве «інформацією про претендентів», людською мовою зветься знанням про людей. Саме таким знанням повною мірою володіють (у кожному разі можуть і мусять володіти) трудящі. Тут проблема лише в тому, як забезпечити свободу функціонування соціальної інформації, формування її реалізації компетентної громадської думки про кадри й кадрові питання як чинник влади, саме який і спроможний протидіяти думці бюрократичній. ЕОМ — котра все знає, все пам'ятає, абсолютно покійна й надійна — це заповітна мрія адміністративної системи, її «стратегічна оборонна ініціатива», чарівна паличка, на яку (нині переважно у формі нарікань на її відсутність) дана система може списувати власні вади й гріхи, це — її остання надія та останній шанс. Тому ніяк не помилимося, коли скажемо, що нині саме бюрократ може потрапити до найактивніших прихильників запровадження ЕОМ до соціального управління. Питання в тому, навіщо йому це потрібно, що він має на меті.

Отже, коли розглянути вдосконалення управління містом у його головних визначеннях, тобто як проблему насамперед соціальну, а вже тоді як технологічну, технічну, організаційну, то фундаментальною мусимо визнати проблему його суб'єкта і цілей. «У програмно-цілевих методах планування розвитку міст закладено такі нові можливості, яких раніше не існувало і які дозволяють вийти на новий рівень ефективності в галузі соціального планування. Але реалізацію цих методів багато в чому нині знецінено, а у перспективі може бути навіть дискредитовано, якщо ми не змінимо порочної практики комплексного планування міст на основі існуючих тенденцій їхнього розвитку. Подальше просування у цій галузі обумовлено... не тільки й не стільки перевагами чи не-

⁸ Див.: Попов Г. Х. С точки зрения экономиста. — С. 59.

доліками наявних методів, скільки розробкою науково обгрунтованої концепції соціалістичної урбанізації, а в ширшому сенсі — марксистсько-ленінської концепції нової цивілізації»⁹.

Головна проблема тут — реальна участь міського населення в управлінні містом, потреба покінчити раз назавжди зі станом, коли і формування, і діяльність, і відповідальність міських органів управління (і загалом усіх управлінських структур, що як по «горизонталі», так і по «вертикалі» впливають на життя міста) лише формально підпадають під контроль мешканців міста. Особливою формою ідеологічної і соціальної компенсації за таких умов стають патерналістські ілюзії, породжувані патріархальними по суті відносинами, за яких міські (та інші) власті офіційно покликані діяти «виходячи з потреб та інтересів трудящих», виявляти «батьківську турботу» про них, але фактично можуть цього не робити... та й не роблять.

Проте ще важливішою тут виявляється органічна нездатність бюрократизованої системи управління містом досягати таких наслідків своєї діяльності, які б відповідали офіційно проголошеним цілям. Стається це тому, що самі-таки цілі виявляються глибоко байдужими даній системі, чужими їй, а подеколи й ворожими. Виниклий свого часу відрив теорії та ідеології системи соціального управління від теорії та ідеології соціалізму як суспільства реального народовладдя і внаслідок цього відрив її інтересів і цілей від інтересів і цілей суспільства змусив її маскуватися, роз'єднати не лише своє слово (ідеологію) і діло, а й слово офіційне й неофіційне, і як наслідок — й саму себе, структуру своїх дій. Отже, протиріччя між бюрократичною системою управління і суспільством неминує зумовило внутрішнє протиріччя самої системи, спосіб її організації, функціонування та розвитку. У галузі організації та технології діяльності це виявлялося у тому, що у наростаючому темпі йшло подрібнення управлінських функцій, яке підсилювало втрату загального сенсу діяльності (не кажучи вже про її цілісність), яке цю, засновану на командних принципах, систему позбавляло остан-

ньої її переваги — оперативності прийняття та реалізації рішень, — необхідність численних узгоджень гальмувала і навіть паралізувала цей процес.

Понад те, відчужуючись від суспільства і підносячи відчуження, насильство та сваволю у принцип своєї дії, ця система неминує зіштовхнулася з тим, що її функціонери самі почали відчужуватися від її цілей, усередині її формальних структур почали формуватися й набирати все більшої ваги структури неофіційні, засновані на міжособових зв'язках та зрослих на них корпоративних пріоритетах, які використовують офіційну систему як засіб своєї негласної діяльності. Система перероджувалася усередині себе за тим же принципом, за яким вона сама стала переродженою, «конкологічною» частиною суспільства. За таких умов зрощення перероджених або цілком наготовлених до переродження її елементів із елементами кримінальними стає лише питанням часу. Як наслідок — розшарування влади, визрівання під оболонкою прокламованої системи субсуспільних утворень, «позазаконного суспільства».

Про те, що такий стан не є вигадка, але реальність, свідчить вже визнаний нині факт існування та усе більшої активізації нашої «рідної» мафії, понад те, мафієподібних утворень у всіх сферах та галузях нашого життя, заснованих на монопольних повноваженнях та клановій згуртованості управлінських та інших груп, котрим підпорядковано ці сфери.

Не можна у зв'язку з цим не зазначити, що пошук нової системи соціального управління сповнений внутрішнього драматизму не лише з причини неминучого зіткнення інтересів різних соціальних груп з приводу їхньої ролі у виконанні функцій влади. Ще однією причиною є внутрішня суперечливість цього процесу, покликаною задовольнити, здавалося б, взаємовиключні потреби у демократизації та професіоналізації управління суспільством. Із одного боку, необхідний новий ступінь свободи соціальних суб'єктів (людей та їхніх спільностей). Із іншого ж боку, незмірно зрослі різноманітність та щільність суспільних зв'язків, масштаби сучасних процесів та їхня складність викликають можливість управління ними, узгодження, координації

⁹ Свицицкий В. Н., Карчева А. Т. Город сегодня и завтра. — С. 6—7.

за звичною бюрократові схемою «на око», із позицій «здорового адміністративного глузду». Опанувати ж справжню науку управління йому несила вже хоча б тому, що вона вимагає його усунення як такого, а тому не відповідає інтересам його самозбереження. Частенько, щоправда, і за своїми інтелектуальними здібностями чиновник не в змозі втямити, «про що ж там розводяться ті вчені». До того ж, сп'янілий від безмежної влади над «підлеглими» та очманілий від нескінченного безправ'я перед «начальством», він просто позбавлений можливості тверезо подивитися на перебіг життя.

Постійно зіштовхуючись, мов із якимось родовим прокляттям, із фактом власної неієздатності, із катастрофічними неспівпадениями результатів застосовуваних дій та заходів із їхніми цілями (спроба з'ясувати якесь питання призводить до остаточної плутанини, силкування налагодити процес інформації — до фактичної дезінформації, націлене на благо неминує стає шкодою, покликане активізувати людей — принижує їх і відштовхує¹⁰), бюрократична система впадає у стан розгубленості, фрустрації, ступору, намагається знайти способи налагодити справи, нічого не змінюючи, убезпечитися від помилок, таких дошкульних для загостреного самолюбства бюрократа.

У такій ситуації і народжується віра у науково-технічне диво, надія на те, що «яйцеголові» створять нарешті таку розумну ЕОМ для управління, що бюрократові залишаться тільки кнопки натискувати. Отак зав'язуються у єдиний вузол технократичні та бюрократичні ілюзії й установки, масковані удаваною турботою про загальнодержавний інтерес.

Та здатність нині існуючої системи управління містом застосувати як засіб своєї діяльності ту чи ту сучасну техніку (оті ж ЕОМ), ту чи ту технологію викликає серйозні сумніви. Вже не секрет, що віддали ми від передових країн у цій галузі не тому, що не надали сучасної техніки управління, а передусім тому, що адміністративна система, що породжує бюрократа як масове явище та масовий соціальний прошарок, стала нездоланною пере-

поною випрацюванню сучасних форм соціальної організації й соціального управління, які б відповідали вимогам і можливостям НТР.

Кому ж належить у місті влада, які є її об'єктивна природа і сутність, а не ідеологічний макіяж, хто і в чітких інтересах містом управляє (править — бо ж управління є спосіб реалізації влади), і відповідно — які є соціальні, технологічні та організаційні механізми цього управління? Відповімо ми на ці питання на шляхах відновлення народодовладдя та пошанування прав особи чи на шляхах, про які мріє бюрократія, що узурпувала владу у народу, — лише від цього буде залежати, благо чи злом стане компютеризація, автоматизація управління суспільством загалом і містами зокрема.

Сподівання, що можна досить ефективно автоматизувати управління містом, насичуючи його структури новітньою технікою і завдяки цьому вирішити його проблеми, — технологічна утопія. Навіть якщо можна було створити якусь універсальну управляючу машину, то залишилося б питання про смисл і цілі її діяльності, про те, хто визначає оті цілі, у чітких руках знаходиться і на кого працює ця машина. Тому запроваджені до публіцистичного обігу поняття компютерового «раю» та «пекла» є досить продуктивні у соціальному аналізі проблем управління.

У рамках існуючих структур управління містом, що відображують соціальну структуру влади у місті, структур, аж ніяк не зацікавлених у вільному обігові інформаційних потоків, ЕОМ так само доцільні і настільки ж потрібні, як би для волячої запряги.

Якщо розглядати проблему автоматизації системи міського управління у широкому соціологічному сенсі, то вона виявляється тотожною проблемі розвитку самоврядування міського населення. Іноді говорять про міське самоврядування. Але таке формулювання має той смисл, що мова йде про ступінь автономії міста у вирішенні тих чи тих питань свого життя у межах більш загального соціального цілого — регіону, республіки, держави. При цьому питання про владового суб'єкта міського управління змазується.

У політичному смислі соціальна автоматизація суспільного управління,

тотожна його демократизації, рівнозначна досягненню цілісності суспільного управління та самоврядування, єдності свободи та відповідальності, прав та обов'язків соціальних суб'єктів. Навряд чи варто нагадувати про те, що саме за ступенем реальної свободи та відповідальності членів суспільства, відповідно за ступенем реалізації та прирощення ними загальнолюдських життєвих та моральних цінностей, поміж яких вище місце посідають цінності свободи, судимо ми про ступінь його реального розвитку, прогресу та прогресивності.

Сучасне суспільство підійшло до того ступеня свого розвитку, коли необхідним, оптимальним, понад те — єдиним можливим способом його подальшого прогресу стає не існування та розвиток одних його сфер і частин за рахунок інших (як це було у всій попередній історії людства), а спільний, поєднаний, взаємний розвиток усіх його елементів, сфер, частин. Добробут і розвиток усіх набуває прямої залежності від добробуту і розвитку кожного. У зв'язку з цим ситуація жертвованості, підпорядкування інтересів одних інтересам інших, частин — цілому, зживає себе, жертви стають не тільки непотрібними й недоцільними, але й шкідливими. Так само зживають себе і відповідні способи суспільних відносин, соціальної організації та соціального управління.

За нових умов слід виходити з того, що у суспільстві немає чужих та ворожих йому складових (якщо не говорити про злочинні елементи, саме існування котрих є індицією ступеня недосконалості суспільства). Природно, що шлях до такого стану соціальної системи і відносин у ній історично надзвичайно тривалий. Однак немає сумнівів (і на те є численні приклади та докази), що сьогодні суспільство наблизилося до цього якісного порога і в дечому почало долати його.

Отже, належить виходити не з принципу панування-підлеглості одних суспільних інтересів іншим та інтересів одних членів суспільства іншим, в дійсності такого, що відкриває простір для встановлення панування певного егоїстичного інтересу, а із принципу їхнього узгодження, координації, пошуку взаємоприйнятних рішень, що, природно, потребує високого ступеня

досконалості політичної системи суспільства, соціальних механізмів його управління, політичної та управлінської культури усіх його громадян. Суть політичної культури і полягає у мистецтві мирного, добросусідського погодження суб'єктами суспільного життя своїх соціальних інтересів у їхній діяльності. Принагідно слід зазначити, що до цього часу людей приневолювали до такого вирішення своїх справ переважно зовнішня необхідність, ситуація, коли інший шлях (конфронтація, силове протистояння) неминує провадив до фіналу, трагічного для всіх. Тут «лише гіркий досвід навчав людей»¹¹.

Останніми роками і ми зіткнулися із таким досвідом. Про те, як дорого дістаються нам перші уроки демократії, свідчить то тут, то там спалахуючі соціальні конфлікти із виявами нетерпимості та екстремізму. З одного боку, на такі позиції з готовністю стають власті, демонструючи невичерпну пристрасть до силових методів вирішення назрілих проблем, явну зневагу до прав, інтересів та гідності не те що окремих людей, але й цілих соціальних груп. Про це можна судити з відомих подій у Тбілісі, Мінську, Москві та інших містах країни¹², коли першою реакцією міських властей на вияви протесту було залучення загонів спеціального призначення у ім'я «громадського порядку та дисципліни», а не бажання оперативно розібратися у тому, що відбувалося. Як наслідок — поглиблення конфлікту, перехід його у хронічну форму, провокування населення, неформальних організацій та рухів на конфронтацію.

З іншого боку, і в наростаючих процесах соціальної самодіяльності населення, особливо рухів «неформалів», відчутний брак політичної культури, у якому криється стихійність та агресивність. Про те, що це не наша «національна» хвороба, а явище неминує, супутне демократичним рухам, свідчить історія усіх часів та народів. Траплялося, що на хвилі таких явищ приходила до влади (чи то «знизу», чи то «згори») тиранія¹³. У зв'язку з цим

¹¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 25. — Ч. II. — С. 434.

¹² Див.: Быков В. Дубинки против гласности? // Огонек. — 1988. — № 47. — С. 31.

¹³ Див.: Становление и развитие раннеклассовых обществ. — Л., 1986. — С. 88—95.

¹⁰ Див.: Преодолеваю торможение // Коммунист. — 1988. — № 14. — С. 119.

Л. Капелюшний зауважує: «Чи для того ми розвінчуємо минуле, де націплювали ярлики, виголошували жорстокі вирoki та інше, аби ховаючись за нові й не дуже нові гасла, усе повторилося знову?»¹⁴

Як бачимо, на шляху організації такого соціального механізму управління містом і у місті, який би функціонував на основі згоди, соціального консенсусу (а не на основі підпорядкування меншості більшості чи навпаки), фундаментальною трудністю виявляється не тільки войовничо-егоїстичний інтерес нинішніх реальних («законних» і «позазаконних») господарів міста та їхнє небажання позбавитися влади, не тільки відсутність наукової концепції побудови такого механізму, такої структури управління. Безперечно, великі сподівання тут викликає розпочата перебудова механізму соціалістичного господарювання, реформа політичної системи, в тому числі й підготовка закону про місцеве самоврядування, намічене реально розширення влади місцевих рад та ін. Усе це означає реальну можливість подолання бюрократизму у ділянці прав та обов'язків різних соціально-територіальних спільностей як елементів соціальної системи.

Проте, значна складність, яку належить подолати, — згаданий низький рівень політичної культури населення. Це не так провина, як наша біда, і відображає вона довготривалі наслідки неподільного панування державності над громадянським суспільством у нашій країні. І справа тут не лише у відсутності знань та навичок, потрібних людям для компетентної участі у вирішенні громадських справ. Куди гірше те, що виразно відчувається, із одного боку, дефіцит поваги та вміння брати до уваги інтереси інших соціальних груп та суспільства загалом (тут споживацтво обертається соціальним егоїзмом), а з іншого — дефіцит знань та поваги людей до своїх власних (особистих, групових, загальнонаціональних) соціальних інтересів. Від цього впродовж віків відчувала людей держава, яка безумовно підпорядковувала собі ці інтереси.

¹⁴ Известия. — 1988. — 24 нояб.

Власне, до цих пір і не було створено досить простого у користуванні та ефективного соціального механізму виявлення, співвіднесення, взаємного виважування та балансування усієї різноманітності суспільних інтересів усіх без винятку соціальних груп (та й навіть було бюрократії створювати такий механізм, якщо придушення інтересів, такий собі соціальний прес, куди простіше і щодо влаштування, і щодо застосування). Але ж тільки такий механізм і міг би справді реально гарантувати кожній кухарці, яка допоки не має і, певно, не швидко набуде необхідну суму політичних, правових, економічних та інших знань, участь в управлінні суспільними справами, вільний час для практичної реалізації своїх прав та інтересів, політичної влади. Позостало формальним для абсолютної більшості трудящих право «бути вибраним», а у випадку обрання — формальна участь в управлінському процесі (з огляду на їхню недостатню компетентність, відсутність надійних соціальних гарантій безпеки як депутата, а також і панування апаратників), перетворюють політичне рівноправ'я на фікцію. Є підстави припустити, що у зв'язку із цим небезперспективним може виявитись пошук у ділянці саме професіоналізації не так управлінської, як політичної, депутатської діяльності. Справді, політика адже не дурніша футболу, щодо професіоналізації якого стільки говорять сьогодні. Треба, щоб люди, котрі вирішили професійно присвятити себе вивченню та впровадженню у життя інтересів тієї чи тієї соціальної групи, вільно обиралися нею на основі вірогідного знання про претендентів, їхні ділові та людські якості, програми їхньої діяльності, на основі вільного змагання цих людей за довіру виборців. І тільки тоді можна буде вітати використання сучасної техніки та методів управління. Та ніколи, певне, за будь-якого рівня оснащення технікою не зникне потреба прилюдного обговорення суспільних проблем, виявлення та аналізу громадської думки та настроїв як найважливішого чинника індикації суспільних проблем та інтересів, гарантії осмисленості та доцільності управління.

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ

Ф. Х. Кессіді, В. В. Кондзьолка

КЕССИДІ Феохарій Харлампійович — доктор філософських наук, професор-консультант Інституту філософії АН СРСР, член-кореспондент Афіньської Академії наук. Галузь наукових інтересів — історія античної філософії, філософські та етичні проблеми людини. Автор монографій «Философские и эстетические взгляды Гераклита Эфесского» (М., 1963), «От мифа к логосу» (М., 1972), «Сократ» (М., 1976; 2-е изд. — М., 1988), «Гераклит» (М., 1982), багатьох статей з історії античної філософії та культури, опублікованих переважно у журналах «Вопросы философии» і «Философские науки».

КОНДЗЬОЛКА Володимир Володимирович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Львівського держуніверситету ім. І. Франка. Наукову роботу провадить у галузі історії античної та вітчизняної філософії, а також діалектичного матеріалізму. Автор понад 40 наукових і науково-методичних праць, опублікованих у союзних і зарубіжних виданнях.

ЧИ БУВ СТАРОДАВНІЙ ГРЕК ОСОБИСТІСТЮ!

1. *Попередні зауваження.* І. С. Кон, у котрого ми запозичили заголовок цієї статті, справедливо зазначає, що «жодну стародавню культуру не вивчено так досконало, як античність, але й жодна не викликає стільки дискусій та суперечливих питань»¹. На жаль, І. С. Кон не спробував з'ясувати причини такої досить парадоксальної ситуації. Він обмежився лише повідомленням про те, що «переважна більшість дослідників минулого століття, та й деякі сучасні автори... стверджували, що саме в Греції людина вперше «відкрила» внутрішній світ, «особистість» та «Я»... Чимало сучасних дослідників, як радянських (наприклад, О. Ф. Лосев, А. А. Тахо-Годі, В. П. Ярхо), так і зарубіжних (Ж.-П. Вернан, Луї Жерне, А. Адкінс та ін.), вважають таку думку помилковою»². А сам І. С. Кон поділяє (щоправда, із певними застереженнями) погляди останніх.

¹ Кон И. С. Открытие «Я». — М., 1978. — С. 145.

² Там же. — С. 146.

Зайве просторікувати про актуальність (навіть нагальність) порушеного питання, адже йдеться про сенс та значення фундаментальних цінностей давньогрецької культури, зокрема про людину як міру всіх речей, про ідеал *kalokagathia* (фізичної та моральної досконалості), тобто про ідеал гармонійно розвиненого громадянина-особистості, тобто про ідеал засадничі принципи античної (та й міста-держави (полісу), й про такі засадничі принципи античної (та й будь-якої іншої) демократії, як *isonomia* («рівність громадян») та *isogoria* («рівна для всіх громадян свобода слова»).

Відомо, що антична демократія була історично обмеженою. Це означає, що благами демократії користувалися лише громадяни даного полісу, і в жодному разі не іноплеменники-раби. Стосовно цього заведено вказувати шляхетний гнів. (Нагадаймо, що деякі давньогрецькі інтелектуали теж не приховували свого негативного ставлення до інституту рабства.) Щиріше поділяючи цей гнів (незважаючи на те, що іноді раби, найчастіше зі Скіфії, служили як поліцаї й іноді за службовим обов'язком могли навіть ударити вільного громадянина, що порушив громадський порядок), ми схильні все ж розглядати це так зване «зовнішнє» рабство почасти як явище закономірне, викликане низьким економічним і культурним розвитком багатьох народів у ті далекі часи. Можливо й має сенс вислів Арістотеля про те, що «якби ткацькі човники ткали самі, а плетри самі грали на кифарі, тоді б і зодчим не потрібні були б робітники, а панам — раби» (Арістотель. Політика, I 2, 1253 в 35 — 1254 а).

Ми також не можемо не вказувати праведного гніву щодо «внутрішнього» рабства, точніше, права, що називалося кріпосним й існувало ще років понад сто тому в нашій Батьківщині. Адже відомо, що поміщик, маючи у своїй власності єдинокровного та єдиновірного кріпака, міг останнього продати, обміняти (серед усього іншого й на собак) або ж програти в карти!

Здавалося б, що процес становлення та зміцнення «культу особи» (одним із різновидів якого в нашій історії був період застою), наслідком чого стала адміністративно-бюрократична система, що маніпулювала свідомістю радянського народу (точніше, розбещувала його)³, прищеплювала йому рабську психологію, а в деяких регіонах країни місцеві верховоди «виховували рабів»⁴, відроджували феодальні порядки, середньовічні звичаї та «казармений комунізм», мав би спричинити справжній вибух обурення. Але цього не сталося з причин, до з'ясування яких ми тут не в змозі вдаватися. Обмежимося лише одним зауваженням: Арістотель, певне, таки помилявся, вважаючи, що автоматизація виробництва (користуючись сучасною термінологією) спричинить неможливість інституту, подібного до рабства, в усякому разі такого, що виховує рабів та рабську психологію.

Проте повернемося до античності. З нашого погляду, античний тип особистості, що зароджувався разом з античною демократією (включно з «військовою демократією» гомерівських часів), зберігши всі свої суттєві відмінності від новоевропейських (аж до наших днів) уявлень про особистість, не заперечує згаданих, а є одним з головних їхніх джерел. Цим фактом, можна гадати, пояснюється незвичайна тривкість і життєздатність ідей та образів античного світу і пов'язане з цим почуття близькості античності й сучасності, усвідомлення схожості світоглядних орієнтацій, життєрозуміння і переживань.

Проблема особистості, ідеї історії та свободи в античному світі, що йдуть від патристики, на сучасному рівні філософствування постали з усією гостротою в зв'язку із усвідомленням відповідною часткою інтелектуалів (переважно прихильників екзистенціалізму та релігійних філософів) негативних наслідків НТР, витоків якої нерідко вбачаються в грецькому логосі-розумі. Звідсіля й очевидний поворот цієї частини інтелектуалів від «античного» світовідчуження і «язичного» бачення

³ Див.: Тоценко Ж. Застой духа или механизм деформации массового сознания // Известия. — 1988. — 22 июня.

⁴ Овчаренко Г., Черненко А. Колонна // Правда. — 1988. — 17 июля.

світу як єдності матеріальних та ідеальних засад до християнського спіритуалізму, а саме уявленню про особистість як духовну та неповторну індивідуальність у чистому вигляді, як психологічне «Я», що зазнало докорінних змін під впливом морального виховання і прищеплення духовності. На відміну від християнських теологів, чимало з античних мислителів, визначаючи величезну роль виховання (морального, естетичного тощо), а також мінливість інтересів, прагнень і волінь людей, вважали все ж, що людська природа у деяких своїх істотних параметрах (наприклад у прагненні до свободи або влади) незмінна.

2. *Методологічні аспекти аналізу проблеми особистості в Стародавній Греції.* Відомо, що для з'ясування сенсу та значення будь-якого теоретичного судження слід брати його в єдності з вихідними методологічними засадами, на основі яких його одержано. Між іншим, не приділивши достатньої уваги методологічним засадам дослідників, що обстоювали тезу про незнання греками особистості, І. С. Кон солідаризувався з цією тезою, виходячи з того, що, «за всієї антропоморфності, давньогрецькі боги не були особами в психологічному значенні слова. Вони не мають ані власного внутрішнього життя, ані психологічної єдності. Це лише персоніфіковані сили, котрі стародавній грек так само легко поєднує, як і розділяє»⁵.

Таке міркування І. С. Кона, до того ж некритично запозичене у французького дослідника Ж.-П. Вернана, непереконливе вже тому, що проблема особистості — це насамперед проблема соціально-етична, а не психологічна і аж ніяк не релігійна. До того ж, за І. С. Коном, особистість — це «людський індивід як продукт суспільного розвитку, продукт праці, спілкування і пізнання, детермінований конкретно-історичними умовами життя суспільства»⁶. (Між тим, у визначенні особистості, яке дає І. С. Кон, відсутня ознака, без якої неможливі ані особистість, ані її відповідальність за свої дії та вчинки, а саме — *свобода* особистості, можливість свободи вибору.)

Створюється враження, що І. С. Кон, замовчуючи яскраву індивідуальність богів грецької міфології, їхню близькість до людини, як за зовнішнім виглядом, так і за способом мислення та поведінки, взявся до аналізу цих богів із мірками християнської теології, а саме з позиції трійці, за якою сутність бога єдина, а буття його є особистісно-психологічне відношення трьох іпостасей: «Отця — безначального Першоначала, Сина — Логоса, тобто абсолютного смислу (втіленого в Ісусі Христі) і Духа Святого — «животворного» начала»⁷. Це враження посилюється, коли І. С. Кон заявляє, що «грецька релігія не знає зосередженого духовного спілкування з божеством і особистого одкровення»⁸. Звертаючись до старозавітних ідейних витоків християнства, І. С. Кон розтлумачує: «Ідея безпосереднього божественного одкровення і особистого спілкування з богом надає нового значення (водночас інтимного і загальнозначущого) спонтанним, некерованим психічним переживанням — сном, баченням, галюцинаціям»⁹. Водночас він зауважує, що «хоча ця концепція була не антропо-, а теоцентричною, індивід не залишається нейтральним... Індивід борсається між страхом і надією на диво... Його питання про себе не акт рефлексії, а пристрастний «прорив» у новий вимір буття»¹⁰.

Здавалося б, культ Діоніса з його оргіазмом, буянням пристрастей, несамовитим радінням і є однією з форм жагучого «прориву» в «новий вимір буття», тобто звеличення учасника діонісії до рівня божества й внутрішнього єднання з ним, але І. С. Кон не згоден з цим; він посилюється на авторитет Вернана, за словами котрого діонісії та

⁵ Кон І. С. Открытие «Я». — С. 146.

⁶ Филос. энцикл.: В 5-ти т. — М., 1964. — Т. 3. — С. 196.

⁷ Аверинцев С. С. Троица // Мифы народов мира: В 2-х т. — М., 1982. — Т. 2. — С. 527.

⁸ Кон І. С. Открытие «Я». — С. 145.

⁹ Там же. — С. 171.

¹⁰ Там же. — С. 170—171.

містерії «посвяти» виражають аж ніяк не духовне злиття двох суб'єктів, «а відношення суспільного і сімейного характеру, що роблять посвяченого сином, названою дитиною або дружиною божества»¹¹.

Тут не варто сперечатися щодо культу Діоніса, а саме з питання, наскільки діонісіям та містеріям «посвяти» притаманні (або ж, навпаки, не були притаманні) галюцинації та ілюзорні «прориви» в «новий вимір буття». Полишимо вирішення цих питань теологам. Зазначимо лише таке: на нашу думку, давньогрецький поет і філософ Ксенофан, котрий стверджував, що які люди, такі й створені за їхнім образом і подобою боги, мабуть, найправильніше вловив природу грецьких (та й не тільки грецьких) богів, аніж Ж.-П. Вернан і І. С. Кон. У будь-якому разі Ксенофан критикував релігію греків за те, що вони приписували богам людські риси (ДК 21 В 11, В 15)¹², тобто за те, що для греків їхні боги були саме людськими «особами» в психологічному (та й у фізичному) значенні слова.

Стосовно ж «особистого одкровення», то це насправді недостатньо виражалось в «язичницькій» релігії еллінів. Так, стародавні елліни були надто далекі від ідеї про створення світу із нічого, не вірили (принаймні брали під сумнів) у можливість оживляти мертвих. Вони вважали обов'язковим і для самих богів визнавати, що $2 \times 2 = 4$ (навіть чи можна це стверджувати стосовно старо- і новозавітних традицій). Звідси висновок, за яким притаманні грекам сумніви щодо можливості дива та їхня впевненість у пануванні над світом логосу, знеосібленого розумного порядку й чіткої закономірності («сліпої й нездоланної долі» — за іудейсько-християнською теологією) роблять їхню релігію і всю культуру бездуховною («тілесною»), застійною («статуарною») і пасивною, що не знає ані свободи, ані особистості. За словами І. С. Кона, «античність явно втілює пасивне начало»¹³. Виходячи з цього І. С. Кон вважає, що гомерівські герої — маріонетки в руках долі і богів: «Герой здійснює лише призначене долею та й годі. Людина не стає героєм, а народжується ним з волі богів»¹⁴. Відчуваючи проте, що на шляху заперечення у гомерівських героїв власної волі й особистісних засад він зайшов аж надто далеко, І. С. Кон вирішив скористатися рятівним у таких випадках мовним зворотом: «Це не означає, звичайно, що герої або люди, зображувані Гомером, узагалі позбавлені індивідуальності. Їм притаманні від природи особливості, бажання, почуття — вони кохають, сваряться, ненавидять»¹⁵. Але тут же І. С. Кон кваліфікує зрештеші сказаного: «Але дослідники Гомера однастайно відзначають в його описах людей різку перевагу загальних рис над індивідуальними і фізичних над психологічними»¹⁶.

І. С. Кон, на жаль, забув, що Гомер — епічний поет; це означає, що його героям притаманна родо-племінна мораль, тобто переважання загального (загальних рис в описах людей і загальних етичних норм) над індивідуальним. Водночас автору варто було б звернути увагу ще й на інший, не менш важливий і однастайно визнаний дослідниками факт, що Гомер спромігся на величезне зрушення в епосі, зробивши людину головною темою своїх поем. У епічного поета величезний світ образів, низка чітко окреслених індивідуальних характерів: «Люди не схожі» (Одіссея, XIV, 228). Кожен воїн по-своєму хоробрий і мужній; постійно змагаючись один з одним у подвигах на славу свого роду, племені й батьківщини, кожен з них прагне «перевершити інших» і повсякчас жадає «відзначитися» (Іліада, VI, 208).

¹¹ Там же. — С. 146—147.

¹² Фрагменти досократиків наводяться за збіркою "Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch von Diels". Herausgegeben von W. Kranz. Bd I—III. 13. Aufl. Dublin—Zürich, 1968 (скорочено: ДК; тут і далі посилання на цю роботу наводяться у тексті).

¹³ Кон І. С. Открытие «Я». — С. 148.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

З нашого погляду, дух змагання засвідчує не тільки агональний (змагальний) характер греків, але також те, що Гомер створив ідеал епічного героя-особистості, котрий не протиставляє себе колективу, але водночас і не губиться у «німій спільності» первісного колективу.

Неправильно твердить І. С. Кон про незнання гомерівськими героями особистісних рішень. Як епічний поет Гомер певним чином витримує стиль епосу, який існував ще до нього. Водночас він виходить за межі цього стилю. Тому й не дивно, що в нього почуття і вчинки людей не завжди визнають боги і його герої часто діють зі свого почину, доволіно і навіть наперекір волі богів. Приміром, лихий гнів Ахіллеса на Агамемнона (через відібрану в нього полонянку Брісеїду) не викликаний ані богами, ані демонами, не визначали боги і його незговорливість та впертість у відповідь на умовляння його послами Агамемнона, котрий благав обернути гнів на ласку і повернутися до лав. Та й повернення-таки Ахіллеса до лав диктували не боги, а його палке бажання помститися за смерть Патрокла¹⁷. Впадає в око й така деталь: називаючи винуватцем свого вчинку Зевса, Агамемнон усе ж компенсує Ахіллесові завданий збиток. У даному випадку, посилаючись на Зевса, автор (Гомер) мав на увазі спробу «зберегти образ» Агамемнона як «пастиря народів»¹⁸. Можна сказати, що гомерівські герої знаменували собою народження особистості й особистісних рішень.

Якщо вірити І. С. Конові, то греки не мали уявлення про особистість і особистісні рішення не тільки в гомерівську епоху, а навіть і в період грецької класики, а саме в грецькій трагедії. Щоправда, посилаючись на Ж.-П. Вернана, І. С. Кон зауважує, що хоча в грецькій трагедії людина вирізняє наміри і мотиви своїх дій, проте її поведінка в кінцевому підсумку визначається зовні — богами та долею¹⁹. Між тим відомо, що коли Клітемнестра в трагедії Есхіла «Агамемнон», підступно вбивши чоловіка, намагається перекласти вину з себе на «давнього жорстокого месника Атрея», хор старців рішуче заперечує це: чи ж не своєю рукою вона завдала удару? Чи не вільна вона була обрати інше рішення? Інакше кажучи, герой грецької трагедії — не сліпе знаряддя зовнішньої долі або внутрішнього «даймону»; він вільний у своїх вчинках і відповідає перед богами та людьми за обрану ним лінію поведінки.

Некритично додержуючись Ж.-П. Вернона, І. С. Кон вважає, що уявлення, за яким антична людина «пасивно підкоряється» невідчужуваному їй порядку часу (тобто «її вчинки вислизують від неї і перевершують її»), характерно не тільки для трагедії, а й для буденної свідомості тієї епохи»²⁰. Проте якщо це так, то глибоко загадковою стає одна із знаменних (краще б сказати «сенсаційних») подій усієї історії Стародавнього (та й не тільки Стародавнього) світу. Йдеться про перемогу маленьких грецьких полісів над перським колом у грецько-перських війнах. Із суто воєнного погляду виступ Афін і Спарти проти могутньої Персії був, на нашу думку, справжнісінькою авантюрою. А якщо ми все ж не вбачаємо авантюри у рішенні афінян та спартанців дати відсіч персам, то лишень тому, що перші обрали радше смерть, аніж життя під гнітом останніх. Саме цим греки, всупереч уявленню І. С. Кона, стали «повноправними авторами» своєї долі, тобто такої лінії поведінки, що не тільки не вислизувала від них і не контролювала їх, а навпаки, вони тримали її під своїм напруженим «перевершуванням» і, наважившись прийняти відповідальність за долю й були далекими від пасивних настроїв. Зі слів такого релігійного історика, як Геродот, «не погіршиш проти істини, назвавши афінян рятівниками Еллади. Адже розвиток подій залежав лише від того, на чий бік стануть афі-»

¹⁷ Див. також: Лосев А. Ф. Гомер. — М., 1960. — С. 147.

¹⁸ Див.: Драч Г. В. Проблема человека в раннегреческой философии. — Ростов-на-Дону, 1987. — С. 27.

¹⁹ Див.: Кон И. С. Открытие «Я». — С. 149.

²⁰ Там же. — С. 151.

нам, у ситуації діалектичної підступності «рефлексивних відносин», кажучи мовою Е. В. Ільєнкова²⁷.

Суть «діалектичної підступності» полягає ось у чому: незаперечний той факт, що людину, на відміну від тварини, наділено не лише самовідчуттям, але також самосвідомістю, самоспогляданням, спогляданням за собою, за своїми власними діями, вчинками і словами. Вона також здатна на моральнісні судження й оцінки стосовно своєї діяльності. Проте чи можна судити про людину як особистість на підставі лишень того, що сама вона про себе гадає і говорить, тобто виключно на підставі її самосвідомості й самооцінки? Адаже реальна особистість аж ніяк не збігається із її усвідомленим самовідчуттям, із її «вербальним самозвітом, навіть найщирішим»²⁸. Хіба не в цьому суть трагічного «прозріння» софоклового Едіпа, а саме у з'ясуванні самим ним того факту, що він, Едіп, насправді є чимось діаметрально протилежним його самосвідомості, тобто тому, чим він уявлявся собі (та й оточенню)? Ця людина, котра видавалася наймудрішою і, за поголосом, була рятівником міста, виявилася сліпцем, не спроможним збагнути самого себе; скоївши щонайтяжчий злочин, він став причиною подальших бідувань, що їх зазнав він та його співгромадяни. Щось подібне можна сказати й про драму Родіона Раскольникова, в основі особистості котрого (проте аж ніяк не у складі його уявлень про самого себе) причаїлися непереборні як на нього сили, про які він до певної години і не підозрював²⁹. Ось чому, трактуючи людину й особистість, треба орієнтуватися насамперед на об'єктивний стан речей, а не на суб'єктивну самосвідомість і психолого-лінгвістичні проблеми.

Поза сумнівом, у житті людей існують більша чи менша розбіжності поміж тим, якими вони є насправді, і тим, якими вони усвідомлюють себе. Звичайно, ці розбіжності не є наслідок зумисної омані чи самоомани; вони є, на нашу думку, вияв властивого буття й самому людському життю діалектичного («східного», говорячи в дусі Геракліта) розходження між можливістю й дійсністю, між бажаним (в тому числі мрією) й існуючим, між належним і сущим. Буття людини й особистості не зводиться до однієї із сторін цих протилежностей. Давно помічено, що особистість — це не лише те, що вона є, а й те, чим вона може або бажала б стати. Особистість — це самобуття індивідуальності, активно-діяльнісна і свободна істота, здатна на вибір, етичні судження й оцінки. Особистість — це відкрита система, самосвідомість і поведінка котрої визначаються ціннісними орієнтаціями, а також (за інших рівних умов) природними здібностями й нахилами.

У Стародавній Греції було, по суті, висловлено ідею самобутньої особистості. Так, Алквіад у похвальному слові до Сократа говорить, що його, Алквіада, найбільш вражає неповторна індивідуальність Сократа, його духовного складу: «Сократ і за вдачею своєю, і у розмовах настільки незвичний, що ані серед старожитніх, ані серед тих, хто живий нині, не знайдеш людини, хоча б у дечому схожої на нього» (Платон. Пир, 221 d).

Ось таке одне з понять, тобто тлумачення особистості у стародавніх греків. Що ж до різних термінів, використовуваних для позначення узагальненої характеристики людини як особистості³⁰, то дослідники вирізняють такі терміни, як *prôson* — «особа», що означає тип людини, її характер; маску, що за нею ховають обличчя і яка виражає певний стан людини. Так, Арістотель у «Поетиці» (1449 а 35) говорить про «смішну» маску актора. Зрозуміло, що «особа» (*prôson*) як термін не виражала повністю особистості людини, а лише притаманні їй риси. Аналогічне можна сказати й про термін *atomos* («неподільний»),

«не розрізуваний на частини»), який бере початок у філософському вченні Левкіппа-Демокріта. Хоча атоми неподільні, стійкі й становлять несхожі одна на одну цілісні індивідуальності, проте вони «матеріальні» як геометричні тіла. Адекватнішим до поняття «особистість» є термін *sôma*, який означає не просто «тіло», а буття людини як цілісної істоти, котра гармонійно поєднує матеріально-чуттєве та духовно-моральнісне начала. Згідно А. А. Тахо-Годі, «у Софокла *sôma* мислиться не просто як фізичне тіло, а як тілесне збагнена особистість у контексті родинних, моральних і ледь окреслюваних суспільних відносин»³¹. У Фукидіда ж, на відміну від Софокла, на перший план виходить розуміння особистості як суспільно-політичної істоти, мислимої як «вільна людина, вояк і громадянин, у повноті своїх здатностей»³², тобто лише на підставі властивих даній людині особливостей. Загалом кажучи, стародавні греки, особливо громадяни демократичних полісів, не уявляли собі вільної людини як особистості поза громадянськими правами й обов'язками, що надають їй можливість брати участь у законодавстві, розв'язанні державних питань і громадських справ. У славовісній «Надгробній промові» Перикла, в якій демократичні традиції Афін протиставляються олігархічному ладові Спарти, ми читаємо: «Лише ми самі вважаємо не вільним від занять і праці, але некорисним того, хто аж ніяк не бере участі у державній діяльності. Ми самі обговорюємо наші дії чи прагнемо їх правильно оцінити, не вважаючи розмови за щось шкідливе справи; більше вадить, на нашу думку, те, коли беремося до виконання потрібної справи без попереднього з'ясування її через розмови» (Фукидид. Історія, II, 40, 2).

Розглядаючи антиномію індивідуалізму і марксистського гуманізму, І. С. Кон висуває на перший план «соціальний зміст» особистості, оцінює індивіда з огляду на його соціальні якості. Це означає, що «цінність... особистості залежить насамперед від того, які саме соціальні значущі риси й тенденції вона виражає і якою мірою»³³. Проте в такому разі немає сенсу говорити, що стародавній грек не був особистістю, бо давньогрецьким поняттям, що виражало соціально цінне в людині, було визначення людини як *зоон политикон* (Арістотель. Політика, I 10, 125 а 9). Саме таке поняття людини (й особистості) як суспільно-політичної істоти, котра несе відповідальність за рішення, ухвалені за умов вільного висловлення різних (у тім числі протилежних) думок, становить античне розуміння громадянина полісу як особистості. Антична класика не знає людини поза полісом, трактує особистість з позицій суспільних та громадських.

Коли розглядати особистість не лише (й виключно) як неповторну індивідуальність, а також (і переважно) як суб'єкта діяльності і соціальної активності, тоді уся історія Стародавньої Греції періоду класики є яскравою картиною громадянськості і приватних свобод, нехай навіть історично обмежених. У згаданій «Надгробній промові» Перикл навіть історично обмежених. У згаданій «Надгробній промові» Перикл говорить, зокрема, таке: «Стосовно часткових інтересів закони наші надають рівноправність усім... Скромність стану не є бідакові перешкодою у діяльності, якщо тільки він спроможний надати державі будь-яку послугу. Ми живемо вільним політичним життям у державі і не потерпаємо від підозрілості у взаєминах повсякденного життя; нас не дратує, коли хтось робить щось собі на втіху, і ми не виявляємо при цьому досади, хоча й не шкідливої, але все ж прикрої іншому» (Фукидид. Історія, II, 37, 1—3). Отже, афінський політичний лад (нехай лише за принципом, а не за емпіричним виявом) передбачав не лише політичні свободи і правову рівність громадян, а й свободу особистості, приватні свободи: за справедливим зауваженням М. Поленца, «ідеал свободи Перикла не був обмежений визначенням ком розумінні слова. Він не був схильний обмежуватися визначенням тієї ролі, яку індивід мусить відігравати у державі, але прагнув за-

³¹ Там же.— С. 281; див. також: Там же.— С. 282.

³² Там же.— С. 284.

³³ Кон І. С. Открытие «Я».— С. 255.

²⁷ Див.: Ільєнков Э. В. Что такое личность? // С чего начинается личность.— М., 1984.

²⁸ Там же.— С. 341.

²⁹ Див.: Там же.— С. 342.

³⁰ Докладніше про термін «особистість» див.: Тахо-Годі А. А. О древнегреческом понимании личности на материале термина *sôma* // Вопросы классической филологии.— М., 1971.— III—IV.— С. 273—297.

безпечити йому можливість будувати приватне життя за його особистими нахилами. Отак було віднайдено нову свободу, свободу особистості»³⁴. Як відомо, у філософії і психології давно встановлено синонімічність понять «особистість» і «свобода». Із цими поняттями, на наш погляд, пов'язана ідея про людину як «міру всіх речей».

4. «Людина — міра усіх речей. Ця формула, вперше висловлена Протагором, виражала самовизначення особистості, автономію її індивідуальності, а також розвиток індивідуалістичного світовідчуття й індивідуалізму в розумінні прагнення до вияву своєї індивідуальності, в тому числі своїх здібностей та нахилів, котрі, всу своєї особистості, в нашій літературі уявленням, не обов'язково спричиняють протиставлення себе, свого «Я» колективу, колективним інтенціям і прагненням, а навпаки, є більшою чи меншою мірою їхнім виявом. Адже будь-що нове розпочинається з окремої особистості, з її ініціативи. До того ж, не переймаючись соціоцентризмом³⁵, своєрідним середньовічним реалізмом, не можна мовчки чи вголос визнавати, що дійсну реальність має лише абстрактне «суспільство загалом», тобто загальне само по собі, поза одиничним (індивідуальним), своєрідним і неповторним. Простіше кажучи, це так, що жити поза суспільством людині неможливо, але не менш правильне й те, що немає суспільства без конкретних людей, нехай то буде якийсь стародавній грек Агафон або його сучасний слов'янський однопланетянин Іванов.

Як видається, досить правильною є думка М. Хадаса про те, що хоча концепція людини як міри усіх речей ніколи не була однією-однією або хоча б домінуючою ані серед маси народу, ані серед його окремих представників, але ж цей погляд уявляється «таким, що пронизує усе грецьке життя, і за допомогою своїх кінцевих продуктів, якщо не сам по собі, склав головну спадщину Греції, передану Європі»³⁶. На думку радянського дослідника Л. М. Столовича, ми маємо право говорити про античний гуманізм, бо саме у Стародавній Греції «почалося становлення людської особистості і утворилася перша форма демократії»³⁷.

Воістину «в Греції є все». А втім, за словами знаного радянського антикознавця О. Ф. Лосева, епосі грецької класики не відомі «окремості зі всією їхньою примхливою психікою, що була б спроможна стати на заваді цілковитому ототожненню інтересів індивіда з інтересами держави... Тут ще немає протиріччя між особистістю й державою»³⁸. Проте досить згадати фігуру Алківіада — людини із вередливою психікою та честолюб'ям до самих кісток, котрий відіграв таку трагічну роль у долі Афін, щоб не погодитися з думкою О. Ф. Лосева про тотожність (та ще й «цілковиту») інтересів окремого індивіда і держави. За такого тлумачення багато що з історії Стародавньої Греції, сповненої драматичних колізій між особистістю і державою, стає загадковим, приміром, засудження Сократа, практика остракізму та діяльність демагогів (у одіозному розумінні цього слова).

Не таємниця, що історія греків (особливо класичного періоду) відзначалася агоніальністю, напруженим динамізмом соціального життя, суперництвом окремих особистостей і гострою боротьбою різних груп і партій усередині держави, не кажучи вже про війні сутички між містами-державами, що майже не припинялися. За словами Фукідида, афіняни вбачали у «гультиві» «виснажливу працю», і можна сказати, що «сама природа призначила афінян на те, аби й самим спокою не мати, й іншим людям його не давати» (Фукидид. Історія. I, 70, 7—8). Згадується вислів, приписуваний Гераклітові Ефеському: «Спокій і нерухомість — властивість мертвих».

³⁴ Polenz M. Freedom in greek Life and Thought.— Dordrecht, 1966.— P. 162.

³⁵ Див.: Шакуров Г. Соціоцентризм или социализм? // Новый мир.— 1988.— № 7.— С. 262—268.

³⁶ Hadas M. Humanism (The Greek Ideal and its Survival).— N. Y., 1960.— P. 13.

³⁷ Столович Л. Н. «Человек есть мера всех вещей» // Античная культура и современная наука.— М., 1985.— С. 13.

³⁸ Лосев А. Ф. История античной эстетики: Ранняя классика.— С. 109.

Що б там не казали про «статуарність» (нерухомість, застійність) давньогрецької історії і культури, самий І. С. Кон, усупереч собі ж, змушений визнати, що класичний грек жив у «атмосфері постійного суперництва»³⁹, у вирі суспільно-політичного життя полісу. Фукідід повідомляє, що кожний громадянин поспішав узяти участь у політичній боротьбі (особливо коли вона набувала напруженого характеру і зачіпала інтереси кожного громадянина), аби вона не набула небажаного для нього перебігу. І якщо, за І. С. Коном, особистість є міра соціалізації людини, індивід з певними соціальними якостями⁴⁰, то «класичний грек», за словами того ж І. С. Кона, був найбільше «соціалізований», максимально виявляв свої соціально-громадянські якості, тобто репрезентував парадигму громадянина-особистості, або ж античний тип громадської (соціально активної) особистості. Не випадково за епохи Відродження і у період сходження буржуазії громадянин греко-римського світу (нехай витлумачений по-своєму) перетворився на еталон людини і особистості, певний ідеал, на який належить орієнтуватися.

Одне з двох: або громадяни грецьких (особливо демократичних) полісів були особистостями, із чийого середовища вийшли такі видатні історичні постаті, як Перикл, Фемістокл, Фукідід, Сократ, Платон та чимало інших діячів античного світу, «що їх ані з ким не сплутати» (нехай то буде їхня самотність, духовна індивідуальність, або їхні справи, слова й думки, що втілювали проблеми самої епохи і не втратили своєї значущості аж до наших часів); або справедлива формула, за якою «рабовласницька формація не знає особистості з її безмежними культурними можливостями, її невичерпними духовними глибинами, а тому тут немає особистості в розумінні соціальному й історичному». Третього ж не дано.

³⁹ Кон И. С. Открытие «Я».— С. 163.

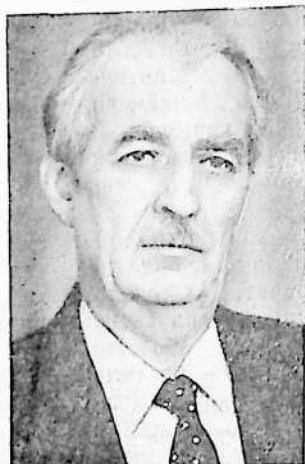
⁴⁰ Див.: Там же.— С. 254.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» У 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ

БУРЖУАЗНАЯ «ИНДУСТРИЯ СОЗНАНИЯ». [Критический анализ форм и методов империалистической пропаганды] / В. А. Курганский, А. И. Широков, Я. В. Любимый и др.— 18 л.— 3 р. 90 к.— План 1989 г. № 22 (IV кв.).

Монографію присвячено актуальним проблемам критики теоретико-методологічних і методичних засад буржуазної пропаганди. На широкому матеріалі першоджерел і здійснено розгорнутий критичний аналіз системи форм і методів імперіалістичної пропаганди як знаряддя маніпуляції свідомістю і настроєм народних мас з метою апології капіталізму, дискредитації теорії і практики соціалізму. Конкретизуються теоретичні принципи критики імперіалістичної стратегії «психологічної війни», спрямованої на поширення антисоціалістичних стереотипів, міфів, здійснення ідеологічних диверсій. Значну увагу приділено виявленню соціально-класових функцій і гносеологічних коренів буржуазних концепцій пропаганди.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, ідеологічного активу.

Б. Й. Гальперін

ГАЛЬПЕРІН Борис Посипович — кандидат філософських наук, доцент кафедри наукового атеїзму, етики і естетики Запорізького держуніверситету. Автор книг: «Религиозный экстремизм. Кто есть кто?» (К., 1989); «Можно ли верить библии?» (Фрунзе, 1982). «Атеистическое воспитание школьников: опыт и проблемы» (М., 1981), численних брошур і статей з проблем теорії і практики атеїстичного виховання. В нашому журналі ще не друкувався.

АТЕІЗМ — ЦЕ ТВОРЕННЯ ЛЮДИНИ

Процес оновлення соціалізму найбезпосередніше пов'язаний з реабілітацією соціального значення людської особистості, з активізацією на цій основі людського фактора історії. Така активізація передбачає зростаючий розвиток діяльної сутності людини, неухильне підвищення рівня її освіти, культури, соціальної зрілості. Суспільство, яке ми хочемо дістати внаслідок перебудови, потребує не «соціальних автоматів», здатних хіба що бездоганно виконувати «задану програму», а яскравих індивідуальностей, людей розкованих, критично мислячих, творчо самобутніх.

Становлення таких індивідуальностей зумовлено, з одного боку, створенням необхідних для цього передумов в економічній, політичній і соціальній сферах суспільного життя і його загального оздоровлення, а з другого — продуманою і цілеспрямованою ідейно-виховною роботою з людьми, скерованою не стільки на формування у їхній свідомості почуття обов'язку, скільки на становлення внутрішніх потреб, які б збігалися з громадським обов'язком. Вироблення таких потреб значною мірою пов'язане з формуванням життєвої позиції особи, засвоєнням нею культури, що створює смислове поле людського буття і визначає життя як осмислений процес.

Гадаю, не помилюся, якщо скажу, що проблема смислу життя є найважливішою проблемою, навколо якої обертається історична дискусія релігії і атеїзму, бо їх поділяють не тільки погляди на наявність або відсутність надприродних сил на небі, а й уявлення про призначення людини, її земне покликання, смислу її перебування на Землі. Християнство, як правильно зауважує В. М. Шердаков, «виникло не як нове вчення про світ, а як нове вчення про життя» і виступило для маси віруючих як «напутниця життя»¹. Саме в розв'язанні цих суто земних питань більше за все виявляється така специфічна роль релігії в суспільстві, як її функція «опіуму народу».

Зазначимо, що в наші дні діячі науки і культури пропонують відмовитися від такого розуміння релігії. Подібна точка зору аж ніяк не нова. Її висловлював і французький філософ Роже Гароді, на думку

¹ Див.: Шердаков В. Н. Иллюзия добра. — М., 1982. — С. 27, 29.

якого, афоризм К. Маркса «релігія є опіум народу» справедливий для свого часу, в теперішніх умовах застарів. Академік М. М. Амосов вважає, що формула «релігія є опіум для (!) народу» ніколи не відповідала історичній правді². Не будемо закидати видатному вченому, що формулу Маркса він виражає словами Остапа Бендера. Підкреслимо тільки, що кажучи, що «віра в бога полегшувала страждання багатьом людям», він лише підтверджує, але аж ніяк не спростовує правильність цього образного вислову, який, до речі, В. І. Ленін вважав «наріжним каменем» марксистського розуміння релігії³.

І християнство, і іслам, і юдаїзм розглядають реальне людське життя всього-на-всього як неминуче і важке мандрування по шляху в «небесну вітчизну», в ході якого людям належить підпорядкувати себе волі «небесного отця», змиритися зі своєю долею, покійно перетерпіти всі удари долі, щоб пройти через горнило страждань і удостоїтися блаженного спокою в потойбічному світі.

У дореволюційній Росії кілька видань витримала книга «Всем скорбящим в утешение», де говорилося, зокрема: «якщо б знали ми, якщо б дано було бачити передчасно, що нас чекає за домовиною... Ми цілий вік погодилися б із задоволенням просидіти в келії, переповненій уїдлими черв'яками, ніж пробути трохи в пеклі»⁴.

Нині така відверта орієнтація віруючих на нехтування цінностями реального життя — явище рідкісне. Релігійні ідеологи визнають значущість ідеалів праці, світу, соціальної справедливості, культурних цінностей та ін., закликають віруючих до того, щоб їх служіння богам виявлялося через служіння людям⁵.

Однак за всіх міркувань про необхідність реалізації закладених у людях творчих потенцій у земній діяльності теологи продовжують убачати головне призначення людини в підготовці до потойбічного раювання, бо «не земля, а небо — істинна наша вітчизна, на небі наше вічне життя, наш спокій і блаженство»⁶. І тому хоч би яку посаду займав християнин у суспільстві, «він має пам'ятати, що він не дома, а в мандрах, у дорозі», що його дім — «небо», що «всі земні повинності суть тимчасові», а справжнє діло — це «спасіння душі»⁷. З такими ж настановами виступає і «Братский вестник» — часопис євангельських християн-баптистів, закликаючи «залишити всі людські цінності, відмовитися «від усього» задля небесної нагороди»⁸.

Заперечуючи такі ідеї, науковий світогляд дає інше розв'язання питання про життя і смерть. — Людина живе тільки один раз. Іншого, потойбічного життя не існує. І як мисляча і діяльна істота, вона разом з іншими, до себе подібними, може і має робити це єдине життя справдішшим, ліпшим і величнішим. Не богам слава за все добре в життєведливості, ліпшій і величній. Не диявол винуватий у пороках і злі, що існують людському, а людям. Не диявол відповідають. — Таке реалістичне уявлення людського буття дозволяє правильно сприймати його і орієнтуватися в ньому, сприяє особистості активніше творити своє життя і впливати на розвиток суспільства.

Бачити світ таким, яким він є, не вульгаризуючи і не прикрашаючи його, роблячи світ таким, яким він має бути, — ось в чому мудрість життя, його великий сенс.

Атеїстичні концепції до Маркса і Енгельса були по суті антиклерикальними, в кращому випадку — антирелігійними. Викривання духовницькими, в кращому випадку — метою, а не засобом атеїзму, і тому він виступав головним чином як руйнівна сила, а не творча. Марксистсько-ленінський атеїзм заявив про себе як про силу, яка, насамперед, дво-

² Див.: Амосов Н. Реальности, идеалы и люди // Лит. газета. — 1988. — 5 окт.

³ Див.: Ленин В. И. Полн. собр. твор. — Т. 17. — С. 389.

⁴ Див.: Ленин В. И. Полн. собр. твор. — Т. 17. — С. 389.

⁵ Див.: Журнал Московской патриархии. — 1969. — № 11. — С. 37 (далі подаємо скорочено ЖМП).

⁶ ЖМП. — 1977. — № 6. — С. 25.

⁷ Там же. — 1988. — № 10. — С. 52.

⁸ Див.: Братский вестник. — 1982. — № 4. — С. 6, 7, 12.

рив і зміцнює дух і душу людини. Науково спростовуючи ідеї бога, безсмертя душі та потойбічного життя, він утверджує правду поцейбічного реального світу, велике призначення людини в його пізнанні й перетворенні. За словами Маркса, «критика релігії завершується вченням, ка-що людина — найвища істота для людини, завершується, виходить, кате-горичним імперативом, який велить повалити всі відносини, в яких лю-дина є приниженою, поневоленою, беспорядною, зневаженою істо-тою...»⁹.

Виходячи з цих принципових положень гуманістичного атеїзму, В. І. Ленін особливо підкреслював, що боротьбу з релігією в жодному разі не можна перетворювати в боротьбу з людьми, які поділяють релігій-ний світогляд. Такий підхід покликаний забезпечити єдність атеїстів і ві-руючих у роботі щодо здійснення докорінних соціальних перетворень. «Єдність... дійсно революційної боротьби пригнобленого класу за ство-ренню раю на землі, — писав В. І. Ленін, — важливіша для нас, ніж єдність думок пролетарів про рай на небі»¹⁰.

На жаль, протягом десятиріч ця кардинальна вимога до атеїстичної пропаганди була практично забута. Її порушення призводили до дискри-мінації громадян за ознакою їхнього ставлення до релігії, послаблювали соціально-політичну єдність народу. Безперечно, від цього страждали і справа соціалізму, і міжнародний авторитет нашої країни¹¹.

Як підкреслив К. Маркс, релігійна убогість є вираженням справж-ньої убогості й протестом проти неї¹². Але чи не занадто довго, крити-куючи «Захід», ми запліщували очі на вбогість, що виявлялася в нашо-му житті, нерідко проходили повз неї, хоча саме вона живила релігій-ність і оживлювала її. Постійні зіткнення з різними формами соціальної несправедливості та спотвореннями проголошуваних принципів, марність спроб індивідуальної боротьби з існуючими вадами, які дістали поши-рення, позначалися на відчуженні багатьох людей від суспільних цілей і цінностей. «...Факти деформації норм і принципів соціалістичного спів-життя: бюрократизм і корупція, некомпетентне розв'язання проблем, що зачіпають інтереси всіх громадян, значна розбіжність світу повсяк-денних реальностей і світу показного благополуччя, випадки зловжи-вання, а то і прямих злочинів, що здійснювалися людьми, яким надана партійна і державна влада, та ін., неминує підірвати довіру до соці-алістичної моралі й матеріалістичного світогляду»¹³. Поширеній безду-ховності люди і намагаються протиставити духовність, яка ґрунтується на релігійних установах. Це висуває перед атеїстичною практикою вимогу (і водночас перспективу) щодо переведення релігійно-пасивного протесту віруючих проти негативних явищ нашого життя в русло спіль-ної з атеїстами справжньої боротьби з деформаціями принципів соці-алізму, боротьби за утвердження норм загальнолюдської моралі, одна-ково близької віруючим і невіруючим.

Щиро і глибоко віруючі люди, як правило, працюють високопро-дуктивно, хоча, буває, безініціативно. Вони виконавці, з керівництвом не сперечаються, нікому не заперечують і не докучають. Для адмініст-ративно-бюрократичної системи працівники такого типу по суті ідеальні. І невинувато претензій до них по роботі не буває. Водночас трудові до-сягнення віруючих ті ж адміністратори воліють замовчувати. В цьому виявлялося усталене ще в роки сталінської сваволі підло-підозріле став-лення до віруючих (особливо з протестантсько-сектантських общин), як до прихованих або потенціальних ворогів соціалізму.

Сьогодні становище в цій сфері наших суспільних відносин, хоча й погійно, але змінюється на краще. От деякі приклади: в колгоспі

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 391.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 12.— С. 136; див. також: Т. 37.— С. 178.

¹¹ Див.: Ткаченко О. О. Навіщо потрібен діалог з віруючими // Філософ. і соціол. думка, 1989.— № 1.— С. 3.

¹² Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 385.

¹³ Клібанов А., Митрохин Л. История и религия // Коммунист.—1987.—№ 12.— С. 92.

ім. 50-річчя СРСР (Михайлівський район Запорізької області) протягом багатьох років високих виробничих успіхів досягали трактористи — батько і син Станкевичі. Один із них — пресвітер сільської общини еван-гельських християн-баптистів, інший — її рядовий член. Але тільки ос-таннім часом цих добрих трудівників відзначають поряд з іншими пере-довиками. А портрет Якова Станкевича (сина пресвітера) поміщено на колгоспну Дошку пошани.

На конкурс швачок республіки 1986 року перше місце було при-суджено передовій виробниці, переконаній віруючій евангельсько-баптистського сповідання. Таке рішення журі, як і пропаганда передо-вого досвіду переможниці, стали стимулом для помітного зростання трудової і громадської активності не тільки її самої, а й інших вірую-чих, які працюють у тому ж виробничому об'єднанні.

Ще чіткіше зміни стосовно віруючих виявилися у виборчій кампанії обрання народних депутатів СРСР. Уперше за роки Радянської влади служитель культу увійшов до складу Центральної виборчої комісії, а митрополит Пітирим (К. В. Нечаєв) обраний у народні депутати СРСР від Радянського фонду культури. Всього ж народними депутатами обрано сім релігійних діячів. У цьому розкривається не тільки праг-нення радянських людей до справжньої демократії, а й реальна згур-тованість усіх верств нашого суспільства.

Такі позитивні зміни зі вдячністю сприймаються релігійними кола-ми. Відповідаючи на запитання Агенства преси Новини, голова Руської православної церкви патріарх Московський і всієї Русі Пімен відзначив, що «зміни, які відбуваються в країні, розширили межі співпрацювання між віруючими і нерелігійними громадянами»¹⁴. Констатуючи вихід на-шої країни «на простір демократичної перебудови суспільства» і «пе-регляд віджилих уявлень», коли «християнство визначалося як буржуаз-на ідеологія, а християни вважалися громадянами другого сорту», гене-ральний секретар Всесоюзної ради евангельських християн-баптистів О. М. Бичков закликає віруючих взяти активну участь в процесі соціаль-ного оновлення, «усвідомити... відповідальність перед Вітчизною»¹⁵. У свою чергу, така позиція релігійних кіл, підтримка ними внутрішньої і зовнішньої політики Радянської держави, їхня миротворницька діяль-ність «зустрічають розуміння в усьому нашому суспільстві»¹⁶.

Серйозні заперечення викликають уявлення, які широко побутують серед пропагандистів атеїзму, про подолання релігійності, як кінцевої мети атеїстичної роботи. Такі судження притаманні й деяким ученим, навіть таким відомим і авторитетним, як О. С. Онищенко і П. Ф. Коло-ницький¹⁷. І хоча О. С. Онищенко визнає за науковим атеїзмом важли-ву роль формування нової особистості, це завдання ставиться ним усе-таки як доповняльне¹⁸.

Правомірність таких установок є сумнівною. Подолання релігійних поглядів і утвердження наукового світорозуміння — це єдиний, непо-дільний процес. Не можна відкладати роботу щодо формування нової особистості на майбутнє, лишаючи людину, хоча б тимчасово, на руїнах її релігійного світогляду. Гадаю, що подолання релігійних уявлень треба розглядати не як мету атеїстичного виховання, а як засіб залучення лю-дей до активної життєдіяльності, що дозволяє насправді забезпечити реалізацію їх творчих потенцій. Забування цього часом призводить до того, що люди, позбуваючись релігійних ілюзій, втрачають моральні орієнтири.

¹⁴ Религия в СССР. Ежемесячный бюл. АПН.— 1988.— № 7.— С. 5.

¹⁵ Братский вестник.— 1987.— № 4.— С. 59; 1988.— № 3.— С. 67, 69.

¹⁶ Див.: Речь М. С. Горбачева на встрече с Патриархом Московским и всея Руси Пименом и членами Синода Русской православной церкви // Наука и религия.— 1988.— № 9.— С. 2.

¹⁷ Див.: Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм.— К., 1977.— С. 161; Колонийский П. Ф. Атеизм и формирование коммунистической личности.— М., 1975.— С. 97.

¹⁸ Див.: Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм.— С. 209.

У ході релігійно-культової діяльності віруючим настирливо вселяють думку про загальну гріховність людей і неможливість своїми власними силами (без божої допомоги) подолати погані нахили і вчинки. Такі погляди поділяють більшість віруючих. Побояючись божого покарання, релігійні люди часто здатні стримувати в собі порочні помисли і не допускати їх перетворення в порочні дії, бо твердо переконані, що бог усе бачить, що від нього нічого не приховаєш.

Позбавлення таких людей від віри в бога спричинює і подолання забобонного страху перед небесним покаранням. У змінній ситуації в їхній свідомості можуть формуватися міркування, нібито «без бога все дозволено» і тепер можна брати від життя «все, що хочеш». І якщо атеїстична пропаганда спрямована лише на подолання притаманних віруючим релігійних передсудів і не ставить за мету допомогти особистості знайти людяність, побачити своє призначення в тому, щоб бути потрібним і корисним людям: своїй сім'ї, своїм рідним, своїм знайомим, своїм близьким, якщо вона не сприяє придбанню людиною гуманістичних життєвих цінностей, то можливість вчинення порочних дій з боку осіб, які подолали релігійні ілюзії, може бути доволі високою. Це підтверджується, зокрема, дослідженнями М. А. Попової і С. Б. Дурової¹⁹.

Свого часу А. В. Луначарський, характеризуючи буржуазний атеїзм, писав: «Коли типовий буржуа стає невіруючим... тоді він стає негідником, бо, коли він вірить, тоді його бере страх суду божого. Ніщо інше його стримати не може». Коли ж він дізнається, що «з нього виросте лопух, тоді він знає тільки розгул, розпусту, все, що може задовольнити»²⁰. На жаль, такі явища подібуються не тільки в середовищі типових буржуа, а й у суспільстві реального соціалізму. Вони є живильним середовищем для обивательських звинувачень атеїзму в бездуховності й аморалізмі.

Деякі письменники і публіцисти, художники і композитори поняття «науковий атеїзм» почали вживати в лапках, розглядати його як антикультурне явище, з великою легкістю приписувати йому руйнівний характер. Іноді висловлюються міркування «про доцільність виявляти терпимість до релігійних ідей, повернутися до релігійної моралі»²¹. Кодекс християнської моралі з його «десятьма заповідями» композитор Родіон Щедрін, наприклад, вважає надзвичайно актуальним для нашого часу. Він іменує ці заповіді «великою цінністю», «вічними істинами», прийняття яких одне лише й здатне привести до морального очищення людей²².

Але коли б усе було так просто, людство давно б уже перебувало на ступені морального вдосконалення. Однак до цього, на жаль, ще дуже і дуже далеко. І релігійні системи, якими б привабливими вони не здавались, тут безсилі. Про це з достатньою очевидністю свідчить уся історія людства. Виступаючи з проповіддю на святковому богослужінні з нагоди 1000-ліття хрещення Русі, митрополит Антоній з гіркою говорив: «Погляньте, яка була руська історія, скільки в ній трагедій, скільки в ній жаху, скільки крові, скільки страждань. І все це коїли християни»²³.

Біда багатьох представників творчої інтелігенції полягає в тому, що, кажучи словами Ельдара Рязанова, вони є «катейстами по неучтву». Тільки атеїстичною (та й релігійною) некомпетентністю можна пояснити їхні поверхові міркування про атеїзм і релігію, які зовсім далеко стоять від істини.

Науковому атеїзмові внутрішньо притаманний реальний гуманізм. Звільняючи людей від релігійних ілюзій, він покликаний сприяти тому,

¹⁹ Див.: Клуб — пропагандист атеїзму. — М., 1975. — С. 9—11.

²⁰ Див.: Луначарський А. В. Почему нельзя верить в бога. — М., 1965. — С. 180, 181.

²¹ Див.: Коммунист. — 1986. — № 15. — С. 17.

²² Див.: Правда. — 1988. — 16 сент.

²³ Див.: ЖМП. — 1988. — № 9. — С. 67.

щоб люди були не гірші, а кращі, чистіші, величніші, благородніші, щоб вони заміняли засновану на забобонному страху зовнішню благочестивість внутрішньою потребою жити гідно. Науковий атеїзм — це складова частина моральної і світоглядної культури розвиненої сучасної особистості. Однак на практиці ж люди часто судять про його моральний зміст не за теоретичними міркуваннями, а за реальним моральним обличчям тих, хто ніби поділяє і пропагує науково-атеїстичні погляди, але чиє дійсне моральне обличчя далеко не відповідає нашим моральним ідеалам.

Формування високої громадянськості і соціальної зрілості радянських людей, їхньої усвідомленої життєвої позиції, їхньої людської порядності передбачає не тільки пропаганду і утвердження в реальному житті гуманістичних норм і цінностей соціалізму, але й переконливе розкриття помилковості богословських концепцій про релігію як джерело і основу моралі, обґрунтовану критику релігійно-етичних поглядів. Піддаючи аргументованій критиці релігійне розв'язання моральних проблем, науковий атеїзм покликаний давати людям правильні життєві орієнтири, внутрішні опори духовності, порядності й гідності.

Правильне наукове розв'язання цих проблем, що сягають своїм корінням у проблему життя і смерті, мають особливе звучання у становленні людини-творця, що віддає всі свої сили і здібності революційно-перетворюючій діяльності. Тому неприпустимо, коли нехай хибній, ілюзорний, але все ж доволі розгорнутій релігійній концепції життя і смерті протиставляється декларативна заява про небуття як єдиної перспективи людини. Завдання наукового атеїзму в тому і полягає, щоб замість релігійної «ілюзії безсмертя» поставити правильне розуміння того, що справжнє безсмертя людини полягає в тому внескові, який вона робить у прогресивний розвиток людства, у тих матеріальних і духовних цінностях, які вона створює і передає нащадкам.

Прогресивний американський філософ Корліс Ламонт у своїй книзі «Ілюзії безсмертя» писав: «Ми не просимо, щоб нас родили, ми не просимо і смерті. Але ми народжуємося і повинні вмерти. Ні в тому, ні в іншому випадку горда доля не чекає поки ми ствердимо її вирішення. Але від народження до смерті ми можемо жити нашим життям, працювати задля того, що ми вважаємо дорогим, і тішитися цим. Ми можемо надати нашим діям значущості й наповнити наші дні на землі смислом і розмахом, яких не може знищити і наш кінець — смерть. Ми можемо зробити внесок наших єдиних у своєму роді якостей у прогресивний розвиток нації і людства; ми можемо віддати наші найкращі сили на постійне утвердження життя заради великої слави людства»²⁴.

²⁴ Ламонт К. Иллюзия бессмертия. — М., 1984. — С. 285.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» У 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: Респ. межвед. сб. науч. тр. — 10 л. — 2 р. 10 к. — План 1989 р. № 121 (IV кв.).

У збірнику досліджується демографічний розвиток Української РСР — еволюція тривалості життя, демографічні взаємозв'язки освіти, повікові відмінності працездатності, міграційні процеси у столичній регіональній системі розселення, маятниковості, міграційні процеси у столичній регіональній системі розселення, маятниковості, міграція населення середніх міст. Теоретичні статті збірника присвячені дискусійним проблемам, пов'язаним з уточненням предмета і методу демографії, з поглибленням досліджень відтворення населення як теоретичного засновку вдосконалення демографічної політики соціалістичного суспільства.

Для наукових працівників — демографів, економістів, географів, істориків, а також для партійного і господарського активу.

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу теорії і методології археологічних досліджень Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст у галузі теорії соціально-економічного і етнокультурного розвитку докласових суспільств. Автор книг: «Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси» (у співавторстві з В. М. Зубарем. — К., 1988) і «Раннеклассовые общества: генезис и пути развития» (К., 1989), а також низки статей з різних питань теорії розвитку первісних і ранньокласових суспільств.

ЗАРОДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ

Історико-культурний нарис

Становлення і розвиток будь-якого феномена культури не можна розглядати поза взаємозв'язком з конкретними соціально-історичними процесами, які його зумовлюють. Особливий же інтерес викликає аналіз умов, які сприяють зародженню такого феномена, як філософська свідомість, філософський стиль мислення. Тим більше, що нині завдяки теоретичному осмисленню широкомасштабних археологічних досліджень, що проводилися протягом десятиліть і охопили буквально всі регіони земної кулі, виникла можливість по-новому подивитися на ряд ключових моментів стародавньої історії¹.

Питання про появу філософії, про причини, що визначили даний процес, та умови, які допустили його реалізацію, розглядається давно². Не вдаючись в історіографічний розбір проблеми, відзначимо, що традиційно в радянській історіографії зародження філософії пов'язується з переходом від первісно-общинної формації до класового суспільства, з відокремленням розумової праці від фізичної і появою експлуатації. Але сучасний рівень історичного знання потребує уточнення і навіть, можливо, перегляду такого розв'язання проблеми, оскільки відокремлення розумової праці від фізичної відбулося в усіх давньосхідних цивілізаціях і цивілізаціях доколумбової Америки, однак філософія самостійно виникла у давнину тільки в Греції, Індії, Китаї. Досить спростує з первісно-міфологічної, в ході її заперечення і переосмислення, оскільки всі три цивілізації, де самостійно зародилась і розвинулась філософія, є вторинними — такі, що виникли на базі раніше загиблих ранньокласових суспільств, чий духовний світ принципово перевершував первісний рівень.

Ідея про те, що філософія зароджується не під час безпосереднього переходу від первісних до ранньокласових суспільних відносин, а в умовах становлення вторинних цивілізацій, є основоположною для цієї статті. Класичній Античній цивілізації передувала Кріто-Мікенська, класичній Індійській — Хараппська в долині Інду, а класичній Китайській — Шан-Іньська в середній течії Хуанхе. Загострення уваги на даному аспекті проблеми зовсім не означає нехтування іншими, аж ніяк не менш важливими. Воно викликано, по суті, лише бажанням автора привернути увагу філософів-професіоналів до тих соціально-історичних явищ, які не завжди ними враховуються, однак мають першочергове

¹ Розуміння автором даного кола проблем див.: Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. — Киев, 1989.

² Із праць останніх двох десятиліть, які зачіпають дане питання, відзначимо такі: Чанышев А. Н. Эгейская префилософия. — М., 1970; Чанышев А. Н. Начало философии. — М., 1982; Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (становление греческой философии). — М., 1972; Шахнович М. И. Происхождение философии и атеизма. — Л., 1973; Желнов М. В. Предмет философии в истории философии. — М., 1981.

значення, якщо розглядати історію філософії в контексті розвитку стародавніх суспільств.

Отже, як тезу я висуваю положення про те, що філософська свідомість зароджується в тих давніх цивілізаціях, які виникають на основі ранньокласових суспільств, що їм передували і загинули, територія яких тією чи іншою мірою стає підвладною варварам-завойовникам: дорійцям в Егеїді, аріям в Індії, чжоусцям у Китаї.

В умовах соціальної катастрофи, пов'язаної з загибеллю колишньої суспільної системи і експансією периферійних етносів, традиційні погляди і уявлення, освячені авторитетом предків, не здатні дати людям переконливі відповіді на життєво важливі питання. В такій ситуації учасники представники освічених верств суспільства, що розпалося, опинилися віч-на-віч перед новими обставинами — ворожими, незавбачуваними, незбагненими у системі звичних парадигм — і змушені були відійти від багатьох традиційних стереотипів мислення і шукати самостійних рішень. Водночас це означає і перший крок у бік від всевладдя позаособистісного традиційного знання у напрямку до ствердження індивідуального критичного мислення, що становить невід'ємну властивість філософської свідомості. Безперечно, це, само по собі, аж ніяк не приводить до появи філософії, однак сприяє створенню в суспільстві тієї атмосфери досить вільного індивідуального пошуку суспільно важливих рішень, поза якою виникнення філософської свідомості взагалі немислиме.

Однак важливо відразу ж підкреслити, що йдеться не просто про загибель якогось державного утворення від внутрішнього розбрату, екологічних катаклізмів або варварських вторгнень. Таке неодноразово відбувалося і в Єгипті (розпад Стародавнього царства, гікоське завоювання, утвердження іноземних династій, таких як лівійська або ефіопська та ін.), і в Месопотамії (крах держав саргонідів і III династії Ура, напад і підкорення жителів Дворіччя кутіями, амореями, арамеями та ін.), і в доколумбовій Америці (про що свідчать руїни таких гігантських міст, як Теотігуакан і Тіахуанако, про творців яких самі індійці часів конкісти не могли сказати нічого певного).

Найістотнішим моментом у ході становлення індивідуально-критичної свідомості є можливість побудови нової, вторинної цивілізації на інших соціально-економічних і політико-правових принципах, які тією чи іншою мірою допускають особисту ініціативу. Найбільшою мірою це було характерно для утворення після дорійської навали іонійських і еолійських полісів³, чия культура в архаїчний період зробила найсильніший вплив на інші області Греції. Тут на зміну військово-бюрократичним структурам мікенського періоду приходять демократичні общинні античного, як його визначав К. Маркс, способу виробництва, які спиралися на економічну і соціальну самостійність домогосподарства повноправного громадянина. Істотні, хоч й не такі глобальні, зміни соціально-економічних засад суспільного життя можна припустити також для Індії і Китаю. Як і в Егеїді, вони не в останню чергу були пов'язані зі зростанням ефективності сільськогосподарського виробництва і зниженням ролі бюрократичного апарату в економічному житті суспільства в міру впровадження у виробничу сферу залізних знарядь праці. Особистість стає самостійнішою і з господарського, і з правового погляду, хоча, на відміну від класичної Греції, залишається беззахисною щодо державно-бюрократичної піраміди, яка вершиться над нею.

Якщо подивитися з такої точки зору на державні утворення Єгипту і Месопотамії, Мексика і Перу, котрі гинули і знову відновлювалися, не важко помітити, що, по-перше, через постійну і незмінну потребу в колективній праці в умовах іригаційного і терасного землекористування державні структури, які змінювали попередників, за сутністю, за характером організації соціально-економічного життя, мало чим від них

³ Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — Киев, 1984. — С. 208—212.

відрізнялися, а, по-друге, зростання продуктивності праці за рахунок удосконалення засобів виробництва практично не спостерігалось. Якщо в Греції, а також, певною мірою, в Індії і Китаї вторинні цивілізації будувалися на нових (порівняно з їхніми попередниками) началах, то в інших центрах цивілізаційного розвитку цього не відбувалось. Тому в останньому разі, внаслідок відновлення попередньої системи суспільних відносин, регенерувались і старі світоглядні кліше, тоді як у трьох виділених мною випадках духовна культура набувала якісно нових властивостей, серед яких чи не найважливішим була поява особистісної філософської свідомості, самостійного осмислення людиною свого буття у світі. В новому культурному середовищі, якому вже відома ідея самоцінності окремої особистості, поряд із філософією з'являється і багато інших духовних феноменів, зокрема індивідуальна лірична поезія і містичні віровчення, орієнтовані на інтимні відносини адепта і божества (орфізм та ін.). Однак від розгляду цих питань нині ліпше абстрагуватися.

Усвідомлення самоцінності особи і її права на самостійне щодо традиції творче самовираження у філософській, художній або релігійній сферах передбачало ціннісну переорієнтацію культури. Для первинних цивілізацій вищою цінністю була їх власна традиція, спадщина предків, критичне ставлення до якої було неприпустимим. У класичних культурах Індії і Китаю традиціоналізм, здавалося б, домінував аж ніяк не меншою мірою.¹⁰ Однак новим було те, що традиція стає тут об'єктом осмислення і вивчення, предметом витлумачення, а, отже, і боротьби думок з приводу її сутності.¹¹ В Індії ведійські гімни були канонізовані, однак різні філософські школи, посилаючись на їх авторитет, неоднаково осмислювали сутність людини та буття. Тут, як у Китаї, цінувалася особистісна інтерпретація якогось набору безперечних, заповіданих предками істин. Ще далі на цьому шляху просунулися стародавні греки, які цінували новаторство і оригінальність. У їхній культурі ми можемо спостерігати громадське визнання і самоцінності індивідуального розуму, що відобразилось у праві окремих осіб висловлювати і пропагувати свої власні думки практично з будь-якого питання, і індивідуальних почуттів і переживань — у авторській ліричній поезії.

У Китаї, Індії і Греції вперше створюється не тільки тип критично мислячого філософа, але й тип поета-лірика, який образно репрезентує своє індивідуальне, суб'єктивне сприйняття навколишнього світу. В цьому контексті, хоча й з істотними застереженнями, може бути інтерпретований і стадіальний перехід від релігійно-міфологічних концепцій, чий джерела, приховані у глибинах сакрального минулого, не пов'язувалися з діяльністю конкретних осіб, — до пророчих релігій типу зороастризму або іудаїзму, а пізніше — християнства і ісламу, поява яких була пов'язана з енергійними зусиллями окремих проповідників і їхніх учнів, які вступали нібито в особистий контакт з божеством.

Розглянемо тепер дещо докладніше умови становлення філософської свідомості у вторинних цивілізаціях.

Греція становила найяскравіший приклад такого шляху розвитку духовної культури. Крах мікенської системи призводить до загибелі всіх основних культурних центрів Егеїди II тис. до н. е. і розпаду соціальних зв'язків. Нова, полісна система відносин створюється в ході об'єднання цілком самостійних індивідів і їхніх сімей у громадянську общину, основу на принциповій рівності та виробничій самостійності її повноправних членів. Відносини між людьми, які виникають в умовах такої общини, не придушують їхнього особистісного начала і не перешкоджають його самореалізації (на відміну від типових давньосхідних суспільств), а є похідними від взаємодії вільних, господарсько і політично самостійних індивідів, готових усі разом зі зброєю в руках захищати свої землі, майно і свободу. Відсутність централізовано-бюрократичної, державно-редистрибутивної системи організації економічного, соціально-політичного і культурного життя, споконвічна самостійність

індивідів у господарських і громадських справах, створили неодмінні передумови для розкріпачення творчих сил людей, для вільного, діалогічного обміну думками практично з усіх питань, що викликали громадський інтерес. У такій ситуації жрецтво не конституюється в соціальний інститут, який монополізує духовну діяльність, і практично кожна людина може висловлювати власні думки⁴.

У цьому розумінні досить характерно, що вже Гомер і, тим більше, Гесіод розглядають свої поеми як авторські твори, навіяні Музою саме їм, як окремим особам. «Муза, скажи мне о том многоопытном муже, который...», звертається поет до своєї захисниці перед тим, як описувати мандри Одиссея, а Гесіод на початку своєї «Теогонії» повідомляє, що освітати минуле, майбутнє і рід богів його надихнули голоси муз. Ту ж особистісну позицію ми подибуємо і в так званих «Гомерових гімнах»: «Что мне спеть о тебе?» — звертається поет до Аполлона Дельфійського. Його пісня — певна авторська імпровізація, що була б у принципі неприпустимою у суворо регламентованих богослужіннях давньосхідних храмів. Поет прославляє бога від свого імені, що в межах стародавніх культур Близького Сходу і Передньої Азії має аналоги лише в біблійних псалмах, найвиразніша частина яких пов'язана з іменем Давида, та ще в найдавніших частинах зороастрійської Авести.

Поети наступних за Гесіодом поколінь — Архілох, а потім Мімнерм, Алкей, Сафо, багато інших — основною темою своєї творчості вважають власні почуття, думки і переживання, які, на їхню думку, варті того, щоб про них оповісти сучасникам. І, судячи з популярності їхніх творів, грекам протягом усієї античності справді були цікаві їхні думки та почуття: ліричні вірші допомагали розкриттю і осягненню духовного світу кожної людини, яка усвідомила свою самотність як особистості. При цьому поети грецької архаїки відрізнялися сміливим новаторством не тільки з тематичного погляду, але й у формотворчості: Архілох розробляє ямбічний розмір, Мімнерм створює жанр любовної елегії (цикл віршів, присвячений лідійській флейтистці Нанно), а з Алкеєм і Сафо пов'язуються строфічні розміри, які носять їхні імена. Сучасники і потомки цінували в їхній творчості саме елементи новизни. Звичайно, і в Єгипті, і у Вавілонії хтось відкривав нові теми і опрацьовував невідомі раніше літературні прийоми, однак там, зауважував С. С. Аверінцев⁵, літературна творчість була по суті анонімною. Цінністю вважався сам твір, а не особа, яка його створила. Тому нам і невідомі імена ані автора аккадської версії «Епосу про Гільгамеша», ані майстрів давньоєгипетської пісенної лірики.

Слідом за творіннями перших ліриків у Стародавній Греції виникають і концепції іонійських натурфілософів: Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена, Піфагора, Геракліта, Парменіда. Кожна з них, незважаючи на наявність рудиментів образно-міфологічної свідомості, є насамперед уможлядною побудовою окремої людини, яка наважилася визначити сутність («первоначало») буття з погляду індивідуального розуму. В Єгипті і Месопотамії такий підхід був би принципово неможливий, і навіть «Гімн Атонові», автором якого можливо і був славетний фараон-реформатор Аменхотеп IV (Ехнатон), по суті лише розвиває пантеїстичні ідеї, які були притаманні свідомості мемфійського і геліопольського жрецтва протягом уже кількох століть. Саме стародавні греки, у рамках культурного кола Східносередземноморсько-Передньоазіатського регіону, були першими і, фактично (коли не вважати їх учнів — римлян), єдиними, хто вийшов на рівень визнання права і можливості окремої критично мислячої особи силами власного розуму розв'язувати будь-які питання, а серед них і ті, відповіді на які явно не можуть бути співвіднесені з даними практичного досвіду.

Важливо підкреслити і ту принципову відмінність:

⁴ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества...— С. 116—122.

5 Аверинцев С. С. Греческая «литература» и ближневосточная. (Противостояние и встреча двух творческих принципов) // Типология и взаимосвязь литератур.— М., 1971.

лігійних проблем, яка так яскраво відокремлює давньогрецьку духовну культуру від іудейського і зороастрійського віровчення, які установили ідею особистісного контакту божества (або його посланців — ангелів) з його адептами. В рамках старозавітної культурної традиції бог відкривається своїм обранцям (Аврааму, Іакову, Мойсею, пророкам Ізраїлю і Іудеї), які, від його імені, і звертаються до людей з проповіддю або закличками до певних дій. У псалмах (особливо, у приписуваннях Давидові) людина сама намагається висловити свої почуття і переживання божеству. Однак піде, за винятком хіба що деяких пасажів у «Книзі Йова», ми не знайдемо в Біблії ніяких спроб строго раціонального, з позиції індивідуального розуму, аналізу сакральної сфери в її відношенні до емпірично даного буття.⁴

Інший підхід, детермінований апріорним і неусвідомленим покладанням примату індивідуального критичного мислення над колективним вірою і успадкованою від предків традицією, характерний для давньогрецького ставлення до релігійної проблематики. Вже Ферекид, як про те повідомляє Діоген Лаертський, намагається, зіставляючи різні міфологічні версії, виявити «раціональне зерно» в сказаннях про богів. А його молодший сучасник, Ксенофан, нещадно критично переглядає народні уявлення про богів, пропагуючи ідею про єдине, самодостатнє божество, сутністю якого є чистий розум. Розуміння божества як розумного начала буття, загальною характерною рисою давньогрецького ідеалізму наступних століть (Сократ, Платон, Арістотель, стоїки), само по собі ґрунтується на логічній аргументації, а тому і в принципі є дискусійним, таким, що допускає діалог і обговорення. Інакше кажучи, в даному культурному контексті визнається право наділеної розумом особистості оцінювати і трактувати вищу сферу буття, причому в гранично широкому діапазоні — від демонстративного атеїзму Феодора, через скептицизм Протагора і Піррона, розміщення союму богів у міжпланетних просторах Епікуром, до визнання єдиного верховного бога, тотожного світовому розумові, Платоном і Арістотелем. На відміну від старозавітної культури, де пророки бачили від імені бога нібито дані їм в одкровенні абсолютні істини, в розглядуваному випадку те чи інше міркування висувалося окремою людиною і могло бути спростовано іншими.

Звернемо увагу ще на один момент, що абсолютно не характерний для суспільної свідомості людей первинних цивілізацій, однак яскраво виявився у системі давньогрецької культури — на критичне ставлення особи до соціальної дійсності загалом. Це було безпосередньо пов'язано з такою характерною для архаїчної і класичної Еллади боротьбою демосу, аристократів і тиранів, що дістала найбезпосередніше відображення у розвитку соціально-політичної думки — на перших порах у постичній формі. Спочатку це розкривається в полеміці Алкея і Піттака, яка ще переважно має характер особистих нападків і образ, а потім, уже набагато повніше, реалізується у творчості Солона, Гіппонакта і, особливо, Феогніда. Всі вони, будучи видатними поетами, від власної особи висловлюються проти того чи іншого суспільного ладу, послугуючись в його оцінці як моральною аргументацією, так і прийомами гротескно-сатиричного зображення його негативних сторін. Пізніше, в добу Пелопоннеської війни, старші софісти і Сократ намагаються дати об'єктивний розбір переваг і хиб окремих форм організації суспільного життя, а вже в IV ст. до н. е. Платон і Арістотель присвячують цій темі соціальні праці.

Нічого подібного ми не помічаємо на Близькому Сході, де держава як згори дарована «царственість», упорядкованість, улаштованість суспільного цілого, мислилася як причетна водночас і до сакрального, і до профанного світів. Вона сприймалася як сила, що впорядковує світ, освячений вищими сутностями гарант нормального функціонування суспільства⁵, а тому питання про доцільність існування її форми в принци-

пі не могло бути поставлене. Органічно розвиваючись із ієрархічно, пірамідально організованих соціальних структур чифдомів-вождівств фінальної первісності, дана система, яка забезпечувала за умов іригаційного землекористування одержання врожаю, і сприймалася як єдино можлива. Критики зазнавали дії тих чи інших правителів і їхніх довірених осіб (скажімо, Ехнатона в Єгипті, Набоніда у Вавілоні), але не суспільний лад як такий. У Греції ж — і через виробничу самостійність громадян, і завдяки специфіці генезису полісних общин — той чи інший соціально-політичний правопорядок розглядався як продукт спільної діяльності окремих індивідів, які дбали про свої інтереси. Окремі форми правління мали своїх прихильників і супротивників, між якими чи не в кожному місті точилася запекла боротьба, яка часто-густо звершувалася кровопролиттям.

Відзначені особливості духовної культури античної Греції зумовлювалися насамперед новим, порівняно зі Стародавнім Близьким Сходом, співвідношенням особистісного, індивідуального і державного, централізованого начал у суспільному житті. На Сході, через виробничу потребу в організації колективних робіт і органічне переростання пізньопервісних вождівств у ранньокласові державні структури, людина і економічно, і політично, і духовно була лише елементом строго регламентованої соціальної системи, функції якого і визначалися системою. Якоюсь мірою її особистісні потенції могли реалізуватися у сфері почуттів і вибору тактики досягнення життєвих цілей, однак саме ціле — чи то бюрократична держава, чи змодельоване за її зразком сакральне буття — в принципі не могли стати об'єктом критичної роботи індивідуального розуму. В таких умовах зародження філософської свідомості було неможливе. Тому слідом за А. М. Чанишевим⁷, до абстрактно-умоглядних поглядів стародавніх єгиптян і вавілонян ми можемо застосовувати поняття передфілософії. В Греції, а також в Індії і Китаї, цей рівень був подоланий протягом VI—IV ст. до н. е., що було безпосередньо пов'язано з умовами становлення вторинних цивілізацій.

В умовах Егеїди першої половини I тис. до н. е. створилася унікальна для докапіталістичних цивілізацій ситуація, коли не держава, що протистоїть рядовому населенню як військово-бюрократична корпорація влади імущих, визначала відносини між індивідами, а, навпаки, самостійні як виробники, а тому і незалежні з громадсько-правово-го погляду індивіди самі, в кінцевому підсумку, визначали форми суспільного життя. Не держава, яка мала на Сході (як те показав Л. С. Васильєв⁸, розвиваючи ідею К. Маркса про «азіатський спосіб виробництва») владу-власність на всі основні матеріальні й трудові ресурси колективу, була формоутворюючим началом щодо суспільства, а, навпаки, саме суспільство, що складається з самостійних з соціально-економічного боку громадян («громадянське суспільство» у прямому значенні цього слова), у ході внутрішньої ідейної і політичної боротьби набирав форми того чи іншого державного устрою. Лише в такій ситуації можливий усебічний розвиток індивідуального критичного розуму, суду, якого підлягають усі сфери особистісного, соціального і природно-космічного буття. В давнину така ситуація, по суті, створилася тільки в Греції.⁹

Індія, як і Егеїда, являє собою регіон становлення і розвитку вторинної цивілізації, яка демонструє появу оригінальної філософії. Нині можна вважати доведеним, що загибель, точніше згасання Хараппської цивілізації, типологічно схожої з сучасними їй суспільствами Єгипту і Месопотамії, наприкінці III — початку II тис. до н. е., була зумовлена насамперед не варварськими вторгненнями, а глибокою внутрішньою кризою. Її населення, що налічувало кілька мільйонів осіб, у масі своїй не загинуло, а поступово розселилося по сусідніх областях східніше і

⁷ Чанишев А. Н. Начало философии. — С. 164—176.

⁸ Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982.

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

⁹ Вейнберг И. П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. — М., 1986.

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

південніше долини Інду. Загибель великої міської цивілізації і перехід до принципово нових умов існування, пов'язані з цим зміни в усій системі суспільних відносин, зникнення державних інститутів, а відтак і розвиток органів обштинного самоврядування повинні були забезпечити кардинальну трансформацію всіх сфер культури, що відбувалася в умовах глибокої світоглядної кризи. Відчай і зневіра в колишніх культах і традиційних цінностях, які не могли не виникнути в період деструкції усєї суспільної системи і пов'язаних з цим лихом і переселеннями, очевидячки, і визначили глибоко песимістичну оцінку людського буття у світі при повній індивідуальності до соціально-політичних проблем у вченнях Стародавньої Індії, що сягають доарійських шарів культури, насамперед — у джайнізмі. Культ і ритуал відходили на задній план, поступаючи місцем індивідуальній аскетичній містиці самітників-шаманів.

З другого боку, скотарі-арії, які утвердилися в другій половині II тис. до н. е. в Пенджабі, організовані в досить міцні общини і племена, без усяких зусиль підкорили деморалізоване і розрізнене населення, у сфері духовної культури були орієнтовані на ідею якоїсь світової цілісності — Брахмана, що спочатку відображала, згідно з Ш. А. Данге⁹, дух єдності общини. Соціальна єдність арійських соціумів, тим більше необхідна в умовах освоєння північної частини Індостану і підкорення її аборигенів, безпосередньо виявлялася (і, у свою чергу, зміцнювалась) в колективних культових діях і ритуалах, центральне місце серед яких займали жертвопринесення.

Взаємодія і взаємотрансформація культурних традицій завойовників і завойованих при поступовому подоланні етнічних і соціальних бар'єрів протягом першої половини I тис. до н. е. приводить до появи серії інтелектуальних течій, які поступово оформлялися в кілька основних філософських шкіл¹⁰. По текстах Вед, Брахманів і Упанішад досить добре можна простежити становлення традиції веданти — головної «ортодоксальної» школи індійської філософії. Її джерела сягають славетного «Космогічного» гімну Рігведи (X, 129). Однак традиції аскетичного лісного самітництва і концепція (що стала з часом наріжною для всієї індійської філософії) особистого духу (атми) як аспекту духу абсолютного (Брахми), осяжного особистістю через медитативні самоспоглядання, не можуть бути інтерпретовані як природний саморозвиток пізньопервісної ідеології скотарського суспільства. То й інше, однаково як і принципово песимістична оцінка земного існування як страждання і перебування в необізнаності щодо вищих істин, має бути органічно пов'язане з традиціями місцевого, доарійського населення. Ці ідеї глибоко чужі для свідомості не тільки первісних, а й типових ранньокласових суспільств, орієнтованих на блага і цінності матеріального світу.

У тумані віків губляться і джерела таких докладно продуманих напрямів, що оперують десятками спеціальних термінів, але виникають немовби в готовому вигляді, як санх'я і його. За своїм методом моделювання світу вони принципово відмінні від ведичної традиції, хоча і послуговуються деякими її категоріями. Їх вихідна позиція явно інша; індивідуальний дух — Пуруша — захоплюється зовнішньою реальністю — Пракриті, що відволікає його від споглядання власної суті. Це, прагнення до чужого та зайвого, і породжує страждання. Звільнення ж полягає в усуненні духу від усього зовнішнього щодо нього і в його зосередженні в самому собі. Цій меті й підпорядковані методи його. Зображення Харалпської цивілізації свідчить, що йоговські пози, а, отже, і деякі відповідні принципи психотренінгу, були відомі цьому суспільству. Можна гадати, що в умовах деструкції останнього, в зневірі освіченої частини населення в колишніх соціальних і культових цінностях,

з особливою силою виявилися тенденції містичної спрямованості окремих осіб до «спасіння», до звільнення від нещастя і страждань, які звалилися, через самотність і аскезу.

Але найбезпосереднішим вираженням автохтонної, доарійської лінії духовного розвитку є джайнізм, а також споріднені з ним вчення адживіків і ранній буддизм, які відверто заперечували авторитет Вед і виступали проти кривавих жертвопринесень, що становили основу арійських ритуалів. Їхня індивідуальність до питань про богів, загострення уваги на етичній проблематиці, проповідь неспричинення зла всьому живому (ахімси), відмінний від текстів Упанішад категоріальний апарат та ін. свідчать про абсолютно іншу відправну точку становлення даних ідейних течій. У центрі їх картини світу покладається страждальна особа, яка борсається в потоці перевтілень, а не торжествуюча вселенська тотальність веданти і Упанішад. У цьому, як і в іншому, санх'я і його набагато ближчі до джайнізму і буддизму, ніж до веданти (у тій формі, як вона безпосередньо впливає з пізньобрахманістської традиції). Показово, що культова скульптура джайнів (статуї оголених подвижників-тіртханкарів) має прямі прототипи в образотворчому мистецтві цивілізації долини Інду.

Принципова протилежність підходів і настроїв двох виділених традицій може бути пояснена лише з погляду реальних умов існування тих людей, які їх сприймали і розвивали, поки ті, нарешті, не дістали першої фіксованої обробки в концепціях Шандільї, Яджнавалк'ї і Уддалак'ї (VIII—VII ст. до н. е.), з одного боку, і Капілі, Вардхамана Махавіри, Госали, Гаутами Будди (VII—VI ст. до н. е.), з другого.

Перша традиція пов'язана з філософським переосмисленням міфологічної традиції, що здійснювалось під безпосереднім впливом скореного постхаралпського населення. В основі її лежали ідеї об'єктивізму і універсалізму, а особа розумілася як аспект соціокозмичного цілого. Ця традиція утверджувала варновий поділ суспільства, відповідність сутності окремої людини її місцю і функціям у соціальній системі, об'єктивна цінність якої сумніву не підлягала. Цей світогляд, незважаючи на ідеї містичного самопоглиблення і аскетичного подвижництва, які проникали в нього, загалом співвідносний із світовідчуттям вищих привілейованих арійських, переважно брахманських верств суспільства.

Друга традиція, індивідуалістично-співчутлива і песимістична, не визнає ні божественного походження арійських Вед, ні утверджуваного аріями варнового поділу (в рамках якого потомкам місцевого населення відводилася роль соціально безправних шудр), є органічно пов'язаною зі світосприйняттям потомків харалпського суспільства, які опинилися під владою завойовників, і більш східних племен, що перебували у сфері його культурного впливу. В умовах дискредитації колишніх уявлень, загибелі попередніх суспільних структур і утвердження панувannya чужинців-«варварів» абсолютно природно створилося недовір'я до богів і взагалі зовнішніх сил, а життя людини сприймалося як ланцюг нескінченних страждань, від яких, вірячи в перевтілення, не позбавляє навіть смерть. Спасіння мислилось лише на шляху відмови від прагнення до людських благ і соціальних цінностей, що, так чи інакше, не могло не відображати саму неможливість досягнення і того й іншого. Особистість, яка страждає, соціально неповноцінна, не має перспектив успішної самореалізації в суспільному житті, закріплюється за ратив успішної самореалізації в суспільних цінностях (багатства, високого хунок заперечення загальноновизнаних цінностей (багатства, високого рангу, участі в культових церемоніях) і покладання інших, на її погляд, — вищих і справжніх, поза емпіричними даними буття. Сходженню до них і присвячене життя містика-аскета, особи, яка заперечує чреватим стражданнями світ власною волею і розумом. Такий індивід, який усвідомлює самотність власного духовного світу, здатний до творчого самовираження як у сфері самотійного, понятійно-дискурсивного розмірковування про кінцеві причини буття, так і в особистісному, образно-асоціативному передаванні своїх почуттів і переживань.

⁹ Данге Ш. А. Индия от первобытного коммунизма до разложения рабовладельческого строя. — М., 1975. — С. 67.

¹⁰ Бонгард-Левин Г. М. Древнеиндийская цивилизация: Философия, наука, религия. — М., 1980.

ких кіл із середовищем, пасивно опозиційним державній бюрократії, з орієнтацією на старожитні патріархальні традиції. Органічна схильність даосів до природного середовища, до магії, що містить напівнаукові знання, і засновані на немалому психофізичному досвіді медитативній містиці, дозволяє пов'язувати їх учення передусім із колами сільських жерців — зцілителів, ворожбитів і знахарів, а генетично — з тими представниками освічених прошарків шан-інського суспільства, які з тих або інших причин не пішли по шляху співпраці з завоюваннями і були позбавлені активної ролі в житті суспільства.

Серед таких людей і мусив був створитися ідеал самотника, який уникав участі в політичних інтригах, підносився над світом дріб'язкових турбот і прагнув за допомогою розмаїтих способів і прийомів до злиття зі світовою природністю, прихованої в природі дао. В кінцевому підсумку (розглядаючи дане питання в соціально-історичному аспекті) така орієнтація визначалася дискредитацією духовної традиції Шан-інської цивілізації і специфічними спробами подолання світоглядної кризи тією частиною суспільства, яка не пішла на службу до завоювання.

По суті негативну оцінку навколишньої соціальної дійсності давали як даоси, так і конфуціанці; однак якщо другі, прямо пов'язані з державною службою, все ж уважали, що становище в суспільстві може бути виправлено і з цією метою розробляли відповідні проекти і пропозиції, то перші, намагаючись згідно зі своїми силами бути осторонь від політичного життя, оцінювали зусилля своїх ідейних опонентів явно песимістично. Для даосів удосконалення людини можливе не в суспільстві, а поза ним — через єднання з природою.

Характерно, що протиставленням двох окреслених світоглядних позицій великою, якщо не вирішальною, мірою визначається ідейний зміст стародавньої і середньовічної китайської поезії. З одного боку, практично всяка освічена людина в традиційному Китаї хоча б якусь частину свого життя мусила була виконувати функції чиновника і, поділяючи соціально-етичні ідеали конфуціанства, прагнути тією чи іншою мірою реалізувати їх у житті. Однак, з другого боку, неминуче зазнаючи фіаско на цьому шляху, чесний чиновник рано чи пізно зневірився у можливості поліпшити бюрократичне суспільство. І тут його світоглядним орієнтиром ставав даосизм. Ця колізія характеризує долю вже першого з великих давньокитайських поетів — Цюй Юаня. В I тис. н. е. мотив прагнення до спокою і відокремленості на лоні природи при глибокому розчаруванні в громадській діяльності стає провідним у поезії Китаю. Він звучить у віршах Цао-Чжі, Жуань-цзи, Тао Юань-міна, Се Ліньюня і багатьох інших, зливаючись, починаючи з епохи Тан, з буддистськими умовностями, що характерно, зокрема, для творів Ван Вей, Лі Бо і Бо Цзюй-і. Водночас деякі з сучасників останніх, особливо Ду Фу і Хань Юй, той же Бо Цзюй-і протягом усього життя не залишали громадянської тематики.

Усе сказане дозволяє з певністю твердити, що для становлення особистісного абстрактно-теоретичного мислення і ліричного самовираження (які, як з'ясувалося, виникають у ідентичних соціокультурних умовах) ще недостатньо переходу від первісних відносин до експлуаторських у відокремленні розумової праці від фізичної. Головне, що потрібне для появи філософії — виникнення феномена критично мислячої особистості, що, у свою чергу, як випливає з наведених даних, відбувається в умовах генезису вторинних цивілізацій на базі спустошених первинних, ранньокласових. Філософія вперше зароджується там, де люди, які опинилися в критичній ситуації, вже не можуть покладатися на традиційні стереотипи поведінки і змушені самостійно, не оглядаючись на колишні авторитети, розв'язувати життєво важливі проблеми. У вторинній же цивілізації умови всебічного розвитку філософської свідомості виявляються в безпосередній залежності (від ступеня соціально-економічної самостійності) окремих індивідів. Найсприятливішими в межах Стародавнього світу вони були в класичній Елладі.

Л. О. Кремінь

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОГО ОБЛИЧЧЯ ЛЮДИНИ В ТВОРЧОСТІ А. СЕН-СІМОНА, Ш. ФУР'Є, Р. ОУЕНА

Сьогодні перед нашим суспільством постає низка серйозніших етичних проблем, стає очевидною значна кількість педагогічних прорахунків в сучасній організації виховного процесу. Тому закономірне зростання інтересу до історії дидактичних поглядів минулого, до тих учень, які були продуктивними на різних етапах філософської думки Нового часу. Незважаючи на історичну обмеженість, домарксистські концепції особи викликають і сьогодні певний інтерес. Соціалісти-утопісти XIX ст. сприйняли кращі досягнення теоретичної думки минулого і розвинули уявлення про всебічний і гармонічний розвиток особи і шляхи її формування. Завдання даної статті — ознайомити з виховними поглядами А. Сен-Сімона, Р. Оуена, Ш. Фур'є на роль соціального середовища у формуванні моральних якостей людини, суспільне виховання дітей, права жінки, традиційну релігію.

Проблема формування морально досконалої особи займала голови багатьох прогресивних мислителів минулого. Не були винятком у цьому й видатні представники утопічного соціалізму, які стверджували (хоча й кожний по-своєму), що сучасне їм суспільство не може забезпечити виховання високих моральних якостей. Вони піддають критиці практику формування морального обличчя людини, що склалася у суспільстві. Викриваючи капіталістичну систему експлуатації, Ш. Фур'є показує, що моральне виховання, втім, як і все виховання загалом, у буржуазному суспільстві відзначається непослідовністю, суперечить природі виховуваного, не зважає на його можливості і природні задатки, воно прирікає дитину на пасивність і справляє свій вплив лише методами примусу і гноблення. А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен у своїх соціальних системах висувують нові, якісно відмінні принципи морального виховання людини. Ш. Фур'є пропонує таке моральне виховання жителів устрою Гармонії, найважливіша властивість якого була б в тому, щоб «підняти дитину на висоту наукового і художнього смаку, матеріальної і моральної витонченості...»¹.

У дегуманізації особи в експлуаторському суспільстві Р. Оуен бачив наслідок «повної байдужості людства до навколишніх умов... і незнання людської природи особами, які керують справами суспільства»². Він висновує, що всі уряди сучасного йому суспільства та й сама суспільство являє собою нерозумно виховані уми, позбавлені здатності правильно оцінити втрати людства через нерозуміння тої могутності правильно оцінити вплив обставин на людську природу, і внаслідок цього «нехтують вихованням і належним формуванням характеру своїх народів»³.

Оуен так само торкається питання про принципово нову моральність у «раціонально побудованому» суспільстві. Її суть у тому, що за соціалізму людина набуде нової свідомості, нових почуттів, но-

КРЕМІНЬ Любов Олексіївна — кандидат філософських наук, асистент кафедри наукового комунізму Університету дружби народів ім. Патріса Лумумби. Спеціалізується в галузі наукового комунізму. Автор низки статей з історії утопічних теорій.

¹ Фур'є Ш. Новый мир // Изб. соч. — Т. 3. — М., 1954. — С. 228—229.

² Оуэн Р. Избр. соч. — М.; Л., 1950. — Т. 2.

³ Там же.

вого духу, «нової мови, що говорить тільки правду»; зникне лицемірство, корисливість, нещирість у людських відносинах.

Особливо цікавим у цьому плані є оцінювання А. Сен-Симоном ролі моралі в суспільстві. Аналіз усієї сукупності його поглядів свідчить про те, що він близько підійшов до розуміння того, що суперечність моральних відносин так чи інакше пов'язана з соціальною нерівністю. «Ясно, — пише французький утопіст, — що обов'язки уряду не можуть підпорядковуватися ніякому моральному правилу, бо вважається, що правлячі повинні керувати народом. Яка може бути спільна мораль між правлячими і тими, ким керують? Один має наказувати, інший — підкорятися, — от і все»⁴.

Сен-Сімон вбачає її залежність від удосконалення промисловості. «Мораль насправді розвивається у міру того, як удосконалюється промисловість... треба поширювати і закріплювати в умах, зробити пануючими ті ідеї, які сприяють підсиленню в кожній людині виробничої активності і поваги до виробництва інших»⁵. Його хвилює питання поєднання особистих інтересів з суспільними, тому що в сучасному йому суспільстві він помічає, як нехтуються суспільні інтереси на догоду особистим. І для того, щоб в майбутньому суспільстві було повне поєднання особистого інтересу з суспільним, А. Сен-Сімон пропонує створення кафедри моралі для навчання тому, яким чином «кожна людина, яким би не був її соціальний стан, може поєднувати свій особистий інтерес з загальним благом»⁶. Викладачі цієї кафедри, на думку А. Сен-Симона, повинні роз'яснювати своїм слухачам, що якщо людина заради досягнення свого особистого благополуччя жертвує інтересами суспільства, то вона добровільно піддає себе «великим моральним стражданням», і навпаки, якщо вона свій особистий інтерес прагне спрямувати на користь суспільству, то вона досягне «вищої насолоди»⁷.

На відміну від А. Сен-Симона, Ш. Фур'є визначає поведінку людей, їх моральні устої пристрастями, властивими їм від природи. Ш. Фур'є, виступаючи критиком моральних устоїв буржуазного світу, з сарказмом і іронією викриває мораль сучасного йому суспільства. Мораль в устрої «цивілізації», за словами Ш. Фур'є, «відіграє роль неосвіченого лікаря, який дає тільки згубні поради, здатний лише суперечити видам природи...»⁸.

Однак, як і сам А. Сен-Сімон, він обстоює повне злиття індивідуальних інтересів особистості з інтересами колективу. Розуміючи, що капіталізм запроваджує індивідуалізм і бачачи це, Ш. Фур'є захищає принцип колективізму. Він пише, що устрій «цивілізації» — «це суперечність двох інтересів — колективного та індивідуального. Усякий трудівник знаходиться в стані війни з масою і недобррозичливий до неї через особистий інтерес. Архітектору потрібна добряча пожежа, яка б перетворила на попіл четверту частину міста, а скляр бажає добрячого граду, який розбив би все скло»⁹.

Ці, а також інші спостереження існуючих суперечностей колективного та індивідуального інтересів дозволили Ш. Фур'є зробити цікавий висновок про те, що в господарській системі «устрою цивілізації» така суперечність — «необхідний наслідок антисоціетарного способу господарювання або світу навиворіт»¹⁰.

Ш. Фур'є впевнений, що «це сміховинне явище зникне за соціетарного ладу, де кожна окрема людина може знайти свою вигоду тільки у вигоді всієї маси»¹¹.

⁴ Цит. за: Вольський С. Сен-Сімон. — М., 1935. — С. 200.

⁵ Сен-Сімон А. Письма к американцу // Избр. соч. — Т. 1. — М., Л., 1948. — С. 332.

⁶ Сен-Сімон А. Катехиз промышленников // Избр. соч. — Т. 2. — М.; Л., 1948. — С. 247.

⁷ Сен-Сімон А. — Там же.

⁸ Фурье Ш. Новый мир. — С. 406.

⁹ Там же. — С. 88.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

У справі формування моральних якостей соціалісти-утопісти велике значення надавали зовнішньому середовищу. Практично вся система морального виховання Р. Оуена ґрунтується на ідеї про вирішальну роль середовища у формуванні характеру. Людина, стверджує він, не створює і не може створити свій характер. «З найдавніших часів, — пише Р. Оуен, — звикли думати, що людина формує свій характер сама, незалежно від оточуючої її обстановки і що, отже, ніхто, крім неї самої, не відповідає за її властивості і почуття, з яких за одні вона заслуговує нагороди, а за інші — покарання»¹².

Людина, в уявленні соціалістів-утопістів, істота активна, діяльна, яка прагне щастя. Тому вони намагаються організувати моральне виховання так, щоб у свідомості людей укорінилося розуміння особистого щастя людини крізь призму щастя всіх членів суспільства. Людина «досягає вищої насолоди, якщо прагне покращення своєї особистої участі в спрямуванні, корисному для більшості»¹³, — писав А. Сен-Сімон.

Однак, уважали утопісти, одними проповідями не можна викликати у людей відразу до себелюбства, не можна зразу вбити егоїстичне почуття, яке було і все ще залишається основною пружиною суспільного розвитку, бо «людина народжується з бажанням досягти щастя, і це бажання — початкова причина всіх її діянь — зберігається протягом усього її життя і загальноживаною мовою називається користюлюбством»¹⁴.

Відмітною рисою принципово нової системи виховання було чітке визначення необхідності здійснення його з раннього віку. Н. А. Тумі-Альмендінген підкреслювала, що Р. Оуен важливішим засобом морального виховання вважав підкорення певним правилам поведінки з малих років. «Правило, що діти повинні намагатися робити своїх товаришів щасливими, не тільки треба пропонувати дітям з 2-х років, а й наполегливо повторювати його при вступі до школи. Ясні та очевидні основи цього простого правила можна легко пояснити дітям у молодші роки. Згодом вони знайомляться з ними на практиці, зазнають його благотворних результатів для самих себе і краще відчують і усі його важливі наслідки для суспільства»¹⁵.

У питанні про вікові рамки процесу морального виховання соціалісти-утопісти були одноставні. «Ніщо не може замінити виховання в молодості. Якщо людина поринула вже в працю активного життя, вона не володіє більше моральною гнучкістю, необхідною для сприйняття культури, якої їй не вистачає, проте вона має подвійну потребу в ній»¹⁶.

Пропонуючи таку систему виховання, Ш. Фур'є виділяє в ній «чотири фази і один прелюд, або попередню обробку, відносно раннього віку»¹⁷. Виховання до 2-х років він розглядає як підготовчий етап, далі йде раннє дитинство — до 4-х з половиною років; середнє — до 9 років, старше дитинство до 15 з половиною і, нарешті, «пізніше виховання», яке охоплює «змішане дитинство» — від 15 з половиною до 20 років, і, нарешті, «пізнє виховання». Далі він передбачає процес самовиховання. Приблизно такі самі вікові шаблі пропонуються і в системі виховання Р. Оуена.

Ця думка соціаліста-утопіста тим цінніша, тому що попередники А. Сен-Симона, Ш. Фур'є і Р. Оуена говорили звичайно про моральне виховання до певного віку, і розглядалося воно лише стосовно до дітей. Загальною для утопістів є їх вимога суспільного виховання всіх дітей без розрізнення статі, бо тільки при вихованні в колективі, де немає

¹² Оуэн Р. Об образовании человеческого характера (Новый взгляд на общество). — СПб., 1883. — С. 84—85.

¹³ Сен-Сімон А. Катехиз промышленников. — С. 247.

¹⁴ Оуэн Р. Об образовании человеческого характера. — С. 141.

¹⁵ Туми-Альмендинген Н. А. Педагогические опыты и взгляды Роберта Оуэна. — М., 1960. — С. 134.

¹⁶ Изложение учения Сен-Симона. — М., Л., 1947. — С. 344.

¹⁷ Фурье Ш. Новый мир. — С. 342.

Залишаючись запеклим ворогом релігії, Р. Оуен, проте, не зміг остаточно стати на позиції атеїзму. Він дотримувався думки про необхідність збереження в майбутньому суспільстві оновленої або раціональної релігії, що очищена від забобів і дає людині повну свободу совісті.

Звертання Р. Оуена до релігії приводить до висновку про те, що вона була потрібною англійському соціалісту як вища санкція проповіді, вжитого ним нового соціального світу. До того ж, у трактуванні Р. Оуена вона втрачає одіозні риси, властиві будь-якій релігії.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що в утопічному соціалізмі XIX ст. вже є ідея про соціальний характер моралі, самого морального виховання. Колективна трудова діяльність розглядається як головний засіб морального виховання, а утвердження колективних переконань, засвоєння і застосування на практиці принципів взаємовідносин, заснованих на рівності, суспільних інтересах — важливіша мета виховання.

Однак ідеї соціалістів-утопістів у галузі морального виховання, і навіть деякі спроби практичної виховної діяльності, наприклад, у Р. Оуена, мали обмежений характер, і не могли дати бажаних результатів.

Треба відзначити, нарешті, що погляди Сен-Симона, Оуена, Фур'є на сутність всебічно і гармонійно розвиненої особи і шляхи її формування не позбавлені серйозних недоліків. Головна причина цих недоліків полягала в тому, що соціалісти-утопісти пояснювали суспільне і громадське життя людини з ідеалістичного погляду. Ф. Енгельс, відзначаючи те загальне, що було характерним для А. Сен-Симона, Ш. Фур'є і Р. Оуена, писав «...вони змушені були обмежуватися апеляцією до розуму саме тому, що не могли ще апелювати до сучасної їм історії»²⁵. Однак, попри схематичний раціоналізм виховних ідей соціалістів-утопістів XIX ст., їх вчення про шляхи формування моральності нового типу відіграло важливе значення у розробленні теорії особи.

²⁵ Енгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. — Соч. — 2-е изд. — Т. 20. — С. 262.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» У 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ:

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ И ТЕХНИКИ: Респ. межвед. сб. науч. тр. — Вып. 37. — 10 л. — 2 р. 10 к. — План 1989 р. № 145 (IV кв.).

У збірнику висвітлено питання історії математики в перших академічних школах України в XIV—XVIII ст. ст., внесок Ф. І. Меховича у розвиток механіки та архітектури у Кременецькому ліцеї і Київському університеті, становлення вчення про уніформні та диформні властивості у курсах фізики Києво-Могилянської академії. Розглянуто історію вчення про структурний і кінематичний аналіз, геометричний синтез механізмів, а також висвітлено роль З. Аронгольда, Ф. Рело, О. Озола, А. Германа у його розробці. У зв'язку з 150-річчям створення Т. Шванном і М. Шлейденом клітинної теорії будови тваринних та рослинних організмів аналізується історія її розвитку. Низку статей присвячено ювілейним датам Ю. Р. Майєра, І. В. Ларіна, В. П. Лінника.

Для широкого кола читачів — інженерів, наукових співробітників, викладачів та студентів вузів, істориків науки і техніки.

М. І. Михальченко

МИХАЛЬЧЕНКО Микола Іванович — доктор філософських наук, завідувач відділом Інституту філософії АН УРСР. Спеціаліст у галузі теоретичних і методологічних проблем політичної ідеології. Автор монографій «Коммунистическая идеология и деятельность масс» (К., 1976); «Политическая идеология как форма общественного сознания» (К., 1981), а також ряду розділів у колективних монографіях і статей у періодиці.

Постійно друкується у нашому часописі.

ГЛУХІ КУТИ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ ТА РОМАНТИЧНИЙ «БІГ НА МІСЦІ»

(До аналізу розстановки соціальних сил
перебудови)

Ситуацію, яка склалася у нашому суспільстві, відбивають багато понять. Такі терміни, як «бюрократія», «адміністративно-командна система», «перебудовний», «народний фронт», «народний рух», «екстеремісти» та інші, стали тепер звичними. Найчастіше лунають слова «перебудова» та «реформа». І багато хто вже готовий назвати наш час епохою перебудови, епохою докорінних реформ. Оскільки я обережний оптиміст, то не буду з цим поспішати. Забагато вже «революційних ретворень» і отих «докорінних реформ» прогуркотіло над нами протягом 30—40 років! Відстріляли, та й відлетіли... Як відомо, вони обернулися на історичний пишик. Як на мене, сьогодні ми спостерігаємо, скоріше, лібералізацію режиму, що здійснюється «зверху», і рух «низів», який значною мірою можна визначити на даному етапі як революційний романтизм.

Уважати перебудовою, докорінними реформами зняття певної частини обмежень на вступні у пресі, внаслідок чого люди дістали можливість відкрито говорити у строго відведених для цього місцях? Вважати інновацією

проголошення економічної самостійності підприємств і сприяння розвитку кооперативного сектору? Мабуть, це передчасно. Можна було б продовжувати перелік заходів і півзаходів, що їх зараховують в актив перебудови, але що з того? Вони проголошені, даровані, але чи то не реалізуються, чи то можуть бути згорнуті кожної хвилини. Одне слово, весь процес іде поки що переважно як ізадження «нового порядку» зверху і становить типизований приклад лібералізації зі спробою утримати в межах дозволеного вільнодумства та вільнодумців. Чимсь це нагадує скоріше реформації часів Катерини, але, можливо, навіть не дотягує до реформи Петра.

З боку «низів» ми спостерігаємо, по-перше, розчарування у наслідках суспільного розвитку, в ідеології абстрактних лозунгів; по-друге, прагнення до безмежної свободи, жадо до абсолютної політичної, економічної та духовної свободи й оновлення. Розклад ідеалу і соціальної дійсності, пристрасні надії на оновлення та героїка протес-ту — основа революційного

романтизму більшості народних рухів. А у проміжку між лібералізацією та романтизмом містяться найрізноманітніші «ізми», до того ж не із слабких.

Лібералізація режиму економічної та політичної влади — це спосіб реформістської діяльності людей, яких, звичайно, позначають загальним поняттям «традиціоналісти». Це люди, які тією чи іншою мірою бачать хиби суспільного устрою, ладні рухатися шляхом їх поступового усунення, але виключають при цьому докорінне руйнування усталених політичних, економічних та ідеологічних структур і традицій керівництва. Одне слово, оновлення «традиціоналісти» розуміють як часткове поліпшення статус-кво, покликане надати деякого демократичного полноту існуючому нині режимові.

Чому ж група «оновленців зверну», попри звичайно гостру критику її дій і «низів», і «збоку», наполегливо дотримується обраного нею ліберально-реформістського шляху? Висловимо ряд припущень, які зовсім не претендують на остаточне з'ясування цього питання.

По-перше, представники традиційної структури влади і керівництва (а саме їхнє середовище і породжує «оновленців», фіксує ситуацію, що «верхи» більше не можуть урядувати по-старому) не хочуть добровільно відмовитися від свого привілейованого становища і методів діяльності, від права розпоряджатися долею мільйонів людей, грошима, важелями влади, привілеями тощо.

Тому, по-друге, звичний шлях, хай навіть аварійний, менше лякає «лібералів», ніж невідомість, яка приховується за проектуванням і апробацією нових напрямів. Вони все ще сподіваються на ремонт існуючої системи керівництва, на подальше її використання у підвищій формі.

По-третє, інтелектуальний потенціал апарату «традиціоналів» консервативний і мало-ефективний, незважаючи на його зовнішню (переважно кількісну) могутність. Він не здатний на розробку якісних нових соціальних проектів і віддає перевагу апології старих або частковій їх модернізації.

На жаль, прагнення йти уторованим шляхом стало вияв певною мірою і в Законі про вибори народних депутатів, і у діяльності З'їзду народних депутатів, і у роботі Верховної Ради СРСР. Однопартійність, коли партія перетворюється через надмірну масовізацію на практично безпартійний рух (де лише апарат згуртований і обстоює власні утилітарні інтереси, що слабо стикуються з програмними настановами партії), вилася у прагнення апарату партійних, профспілкових, комсомольських органів забезпечити собі та слуханням громадським утворенням місця у парламенті в будь-якій спосіб. Тут і порушення конституційного принципу щодо загального прямого, таємного голосування, порушення принципу «одна людина — один голос» та ін. Могутній протест проти відсіву небажаних кандидатів через окружні виборчі збори, проти однокандидатних округів призвів до деякої розгубленості «традиціоналів» у другому і

третьому турах виборів (скасування частини окружних виборчих зборів, дозвіл на самовільну висувати численних кандидатів та ін.). Але це зовсім не означає, що «традиціоналісти» поступилися позиціями. Відбувається перергупування їхніх сил. Вже очевидно, що вони намагалися зберегти за собою як один із засобів боротьби за збереження своїх позицій Закон про вибори, що став уже одіозним, на республіканському, обласному та інших рівнях, щоб утримати свої позиції у Радах. Вже ясно, що вони ж постаралися прийняти нові, але такі ж одіозні, закони, що жорстко регламентували активність самодіяльних організацій.

Залишається традиційно-таємничою і обмежувально-консервативною законотворчість. І для того, щоб від лібералізації перейти до радикалізму, у наступні роки треба здійснити у правовій сфері крутий поворот від переважно охоронно-каральних заходів з боку держави, яка захищає свої (нерідко абстрактні) інтереси, до переважно правозахисних механізмів влади, що обстоюють інтереси й права особи, громадських організацій, колективів, суспільства загалом. Інакше кажучи, слід (і давно вже) перейти від правоохоронної політики в інтересах адміністраторів до правозахисної політики стосовно народу, до так званого громадянського суспільства. Наприклад, такі свободи, як свобода слова, друку, зборів і демонстрацій, є природними правами у демократичному суспільстві і не потребують заборони та дозволеної регламентації. Будь-яка регламентація обмежує свободу. Єдиним обмеженням може бути вимога не порушувати права інших громадян.

Чому ж у нас виникли і продовжують існувати правові перекоси у взаємовідносинах особи і держави, держави і суспільства? Мабуть, головна причина полягає у тому, що навіть згідно з нашою Конституцією держава є єдиним роботодавцем і розподільцем матеріальних благ, а особа не розглядається як

самостійний суб'єкт політичної системи. Так само знижена і роль інтересів суспільства. Хоча особистість і оголошена метою діяльності держави і партії, але фактично вона конституційно не діє, і роль її як історичного діяча не визначена. Загальні ж фрази про неї як про об'єкт «благотворного» впливу з боку держави і громадських організацій мало що дають для забезпечення її прав і свобод перед лицем могутніх (стосовно особи) держави, партії, громадських організацій. Тому пріоритети особистої захищеності людини мають органічно поєднуватися з охороною загальних сфер забезпечення життєдіяльності суспільства, інакше кажучи, показником демократизації політичної системи є реальне забезпечення прав особи.

Знані в нашій історії «відлиги» свідчать, що лібералізація як метод оновлення суспільства не лише не розв'язує, але й не пом'якшує його проблеми. Вона дозволяє тільки приглушити частину з них, але породжує нові, ще гостріші. Якесь найконсервативніше і найтупіше частинна «традиціоналізм», злякавшись цих нових проблем, може вимагати повернення до авторитаризму і, як показує історія, може навіть дістати підтримку серед досить широких соціальних верств і груп:

з боку апарату існуючих структур влади, який під час переходу до нових форм керівництва втрачає засоби існування і впливу;

з боку носіїв одномірної, засміченої пропагандою свідомості, які у будь-чому новому вбачають «ворога», почувують себе непевно за наявності плюралізму думок і дій, забобонно поклоняються авторитетові догм, стереотипів мислення і поведінки, сліпо орієнтуються на офіційних лідерів;

з боку маси, яка вагається, не має міцних навичок аналізу суспільного життя у взаємозв'язку усіх його сторін, що породжує неприйняття широкомасштабних стратегічних соціальних проектів перестройки в економічній, по-

літичній і духовній сферах одночасно.

Можна також виділити інші верстви і групи, здатні виступати соціальною базою «традиціоналів». Але головне сьогодні, мабуть, полягає не у тому, щоб їх назвати, а у розумінні того, що так звана необоротність перебудови цілком ще може перейти у оборотність, якщо внаслідок виборів до республіканських та місцевих рад не буде створено дійсно демократичні самоврядовані і компетентні органи народної влади. Історія соціалізму підтверджує, що причиною значних спотворень економічного, політичного і духовного розвитку була саме відсутність механізму саморегуляції у цих сферах суспільного життя, структур ефективного контролю за дотриманням законів і норм моралі усіма індивідуумами і соціальними групами нашого суспільства.

Тепер звернемося до тих, кого ми назвали «революційними романтиками».

Чотири роки вони — герої гласності, що прокинулася, і демократизації, яка намітилася — на видноті, викликаючи замишування в одних і злість в інших. Яке самовіддане поривання... у минуле! Яка захопленість... суцільно деструктивною критикою! Яке самолюбівання — наприклад, у нескінченних вимогах, щоб усі суспільні неподобства усунули... ті, хто їх створив! Одно слово, наявні симптоми ще однієї «дитячої хвороби», ще одне ходіння по колу. І якщо романтики не перестануть хворіти, їхнє тупцювання на місці може спричинитися до відливу від них народу.

«Революційні романтики» (хай пробачать мені за цей термін) зуміли завоювати під час виборчої кампанії чимало симпатій. Би́лися вони з «традиціоналістами» часом безоглядно, але ось що впадало в

По-перше, слабка конструктивність лозунгів. Багато різних загальних установок, та замало конкретних пропозицій щодо механізмів, способів їх реалізації. Наприклад, заклики про переорієнтацію і

структурну перебудову економіки вірні. Та ми не чули, як слід на ділі вирішувати доло тих тисяч чи навіть мільйонів робітників та службовців, котрі неминуче опиняться «на вулиці», коли нерентабельні підприємства будуть закриті? Хто визначить соціальну позицію і куди будуть спрямовані політична сила і дії отих людей? Правильно говорилося про зміну форм господарювання у сільському виробництві. Але «скасування» колгоспів і радгоспів проблем, які тут нагромадилися, не розв'язати — ні одразу, ні поступово. Сподівання на підряд, кооперативи та ін., потребують серйозної наукової проробки, до якої у переважній більшості «гласнотів оновлення», так би мовити, руки не дійшли. Як, до речі, і до створення (у теорії чи на рівні соціального проекту) усієї картини майбутнього агропромислового сектора.

По-друге, слабкістю виборчих платформ «романтиків» є відсутність обґрунтованих концепцій політичних, економічних, культурних реформ з проробкою їх від великих, перспективних рішень загальнодержавного масштабу до місцевих проблем міста, району, села.

Перебудова, якщо вона всерйоз і надовго, — це не лише переробка того, що було створено раніше. У багатьох аспектах суспільного розвитку ми починаємо заново. Тому потрібно багато думати і ще більше практично діяти. Без галасу, без словесної війни треба серйозно працювати над осучасненням нашого суспільства на теоретично обґрунтованій, прогнозно вивірній моделі суспільного розвитку, орієнтуючись на реальні показники добробуту людини: харчування, одягу, житла, шкільної освіти, культурних послуг, впровадження пам'яток історії та культури, благоденствуючої природи — ці та інші показники успіхів практичної політики соціальної творчості (чи її провалів), а не яснота логіки і безмістовних промов, зунгів і безмістовних промов, мають переконувати людей в істинності теорії, обраної як керівництво до дії, і у здат-

ності керівництва спиратися на неї.

Сьогодні ми бачимо, що у таборі «романтиків» дедалі серйозніше досліджуються шляхи в майбутнє, іде пошук конструктивних практичних рішень і альтернатив офіційній лінії «традиціоналів».

Характерною особливістю даного етапу соціальних змін у країні є початок розминання лав «традиціоналів» і «романтиків», граней між ними. Формується своєрідний «центр», куди переходять з цих «двох крил».

Однак це зовсім не означає, що «центр» подолав соціальну обмеженість тих і тих і дає лише правильні рішення. Скоріше — це та сила, яка може виявитися найконструктивнішою у розв'язанні частини проблем стосовно нинішньої ситуації, особливо у законодавчій і господарській сферах. Можна припустити, що на республіканських, обласних і районних рівнях її представники у виборчій кампанії значно потіснять позиції «традиціоналів» і відберуть частину голосів «романтиків». Адже люди хочуть не просто нового, а нового з соціальними гарантіями, якого можна досягти на шляху практичних дій з передбачуваними результатами в економічній, політичній і духовній сферах. Уже для майбутніх виборів багато що дасть досвід роботи народних депутатів на З'їзді і у Верховній Раді СРСР.

Частини народних депутатів, обраних уперше, приїхали на З'їзд з валізами великих ідей і проектів щодо рятунку країни від бід, що її обстали. Але цих «валіз» виявилось забагато, щоб розчистити їх усі одразу; до того ж, у них містилися схожі предметні набори. Багатьох депутатів нам ще належить почути; чимало було й таких, хто повторював звичні оцінки. Дехто мовчав, бо не мав, що сказати, хтось висував ділові пропозиції. Але поки що все це кипляче вариво пристрастей відображало скоріш загальне бродіння умів, ніж спільну їхню працю. Тому і полемічний запал відсунув конструктивізм у

думках і діях на другий план. Але ж виборців куди менше цікавить ефективний і гострий спіч, і куди більше те, як депутати розплутують бюрократичне павутиння, пропонують заходи щодо оздоровлення нашого способу життя, як пропонують піднести рівень добробуту людей.

Звернемо увагу і на деякі інші «накладки» у роботі першого депутатського з'їзду. Так, дехто з його учасників удавався до особистих випадів і до залякування замість переконання, інші ж йшли у старому руслі марнослів'я і пишномовності.

Ввічливість, коректність, терпляча співпраця на основі взаємної згоди, вміння вислухати і почути опонента, схильного до новаторства, — усі ці прийоми роботи цивілізованих парламентаріїв наших народних представників недосяжні. Це — не дрібниці, бо звідси випливав істотний роз-

брат у роботі З'їзду, посилювалася напруженість у стосунках депутатів, стимулювався екстремізм у діях різних груп учасників З'їзду. Якщо ми хочемо створити демократичний, шанований парламент, то нашим депутатам треба швидше проходити «університети» парламентської діяльності, вчити норм коректної політичної боротьби, подаючи цим приклад Радам республіканського та інших рівнів.

СОЦІАЛЬНА СТАТИСТИКА

ПРО ЯКІСТЬ ТОВАРІВ НАРОДНОГО СПОЖИВАННЯ

У минулому, 1988 році, промисловість республіки виробила майже на 64 мільярди крб. товарів народного споживання. Понад третину продуктивних товарів — високої якості, 40 процентів електрорадіоапаратури, побутової техніки і меблів мають державний Знак якості, у випуску товарів легкої промисловості близько 30 процентів — вироби поліпшеної якості з індексом «Н», 6 процентів — особливо модні, такі, що реалізуються за договірними цінами. Обсяг виробництва такої продукції неухильно зростає, причому вищими темпами, ніж виробництво товарів народного споживання загалом.

Однак якість основної маси виробів не завжди відповідає зростим вимогам споживачів. Особливі претензії — до якості прогресивних різновидів побутової техніки і електрорадіоапаратури, більшість яких проходила через держприймання.

За рік підприємствам-заготівлювачам було висловлено претензії до якості такої кількості магнітофонів, яка в півтора рази перевищує їх місячний випуск, кольорових телевізорів — половину випуску, фотоапаратів — майже чверть. Не витримали гарантійного строку і зазнали ремонту кожний четвертий-п'ятий кольоровий телевізор, п'ятий

двокамерний холодильник, сьомий магнітофон. Як правило, це продукція Донецького і Васильківського заводів холодильників, львівського заводу «Електрон», Дніпропетровського агрегатного заводу ім. 50-річчя РСР, Харківського машинобудівного заводу ім. Держинського, запорізького ВО «Іскра», київських ВО «Маяк» і «Арсенал».

Вихід з ладу основних дорогокоштовних вузлів і деталей, їх ремонт і заміна призвели до того, що витрати на ліквідацію дефектів склали від 20 до 50 процентів вартості виробів, вартість гарантійного ремонту — близько 40 процентів.

У минулому році було забраковано і знижено в сортності 3 мільйони пар взуття, в тому числі 2,3 мільйона пар хромової і 713 тисяч пар модельної, 83 тисячі пальто і напівпальто, 195 мільйона погонних метрів тканин. Для виправлення виявлених дефектів, а також дальшого перероблення невиправного браку на підприємство повернено понад 85 процентів забракованого взуття, 74 — фарфоро-фаянсового посуду, 65 — тканин, 62 — плащів, 57 — трикотажних виробів, 54 проценти пальто і напівпальто.

Держкомстат УРСР

ВІД РЕДАКЦІЇ: У цій новій рубриці розпочинаємо публікацію низки праць мислителів, життя і творчість котрих були пов'язані з нашим містом.

Отже — «Київське коло». Ми цілком усвідомлюємо умовність цієї назви. Співвітчизники чи земляки наші, котрі зажили світового визнання у філософії, науці, культурі, — як, скажімо, Микола Бердяєв, чия стаття і відкриває рубрику, — на жаль, майже ніколи не лишалися мешканцями рідного міста. Зрештою, може, це й не дивно, бо Київ, хоч і був батьківщиною стільком видатним діячам науки й культури, однак не дав назви жодній особливій «київській школі». Не здобувся він і на славу університетського міста, як, наприклад, Оксфорд, Гарвард чи Геттінген, хоч і прославила його Києво-Могилянська академія. Можна й сперечатися, чи був він «філософською метрополією» навіть за доби Київської Русі, маючи на увазі провізантійську орієнтацію тогочасної нашої культури. Історична доля, неодноразово перекреслювана уриванням культурної традиції, позначила Київ провінційністю з її одвічними бідами — від мовної деградації до міграції інтелектуалів до інших столиць і наукових центрів країни та світу.

Але ж попри всі навали, спустошення, репресії, численні утиски влад різних часів і непросте своє становлення, філософська (та й взагалі — світоглядна й культурна) традиція наша щораз поновлювалася. Так, перший в Російській імперії філософський журнал започаткував у Києві 1886 року професор університету Св. Володимира Олексій Козлов*. Ще за багато років до заснування в Москві Слов'яно-греко-латинської академії (нині Московський держуніверситет) стала центром просвіти й духовного відродження на Україні Києво-Могилянська академія**. Саме її професори поновили традицію дослідження проблеми людини та духовності — ще одну давню традицію нашої світоглядної культури.

Відкриваючи нову рубрику, ми маємо на меті не лише історичну реконструкцію Києва як осередка філософської думки та духовності, а й завдання культурної відбудови, елементом якої і стане знайомство з постатями видатних людей, приналежних до «київського кола».

Під цією рубрикою ми запропонуємо нашим читачам праці П. Юркевича, Л. Шестова, С. Булгакова, Є. Трубецького, В. Зеньківського, Г. Шпета, В. Асмуса, аналітичні розвідки про їхнє життя і творчість. Хочемо розповісти також і про багатьох інших вчених, митців, літераторів, адже без їхньої творчої праці не складалась би й сама духовна атмосфера Києва. Маємо ще на меті заглибитися і у давніші часи, а поряд із тим оповісти про трагічні події часів не таких вже й давніх, коли ще раз гвалтовно було перервано ідейну спадкоємність поколінь — і багато хто з київських філософів, учених, митців зазнав репресій, змушений був або замовкнути, або попроситися з рідним містом назавжди.

Настав час збирати усе розкидане і втрачене; може, знову на культурному виднокрузі стане помітним і «київське коло». У цьому ми вбачаємо надзавдання нової рубрики.

* Див.: Черних А. І. О. О. Козлов і «Філософський тримісячник» (Забута сторінка з історії вітчизняної філософії) // Філософ. і соціол. думка. — 1989. — № 3. — С. 92—101.

** У журналі «Філософська думка» у 1983—1988 роках було надруковано статті про Кирила Транквіліона-Старовецького, Феодана Прокоповича, Стефана Яворського, Інокентія Гізеля та багатьох інших. По суті, цій саме темі присвячена дискусія з проблем східнослов'янського Відродження, що триває з 1988 року на сторінках нашого часопису.

Обмежимося ще двома прикладами із його ж «Самопізнання». Перший: «Цього часу, до заслання, познайомився я із людиною, що стала

³ Незабаром філософ пориває зв'язки із групою «легальних марксистів», і взагалі — із спробами будь-яку суму знань перетворити на сектантський символ віри.

⁴ Слово, що набуває у персоналізмі онтологічної вагомості імені; у Москві Бердяєв організує релігійно-філософське видавництво «Шлях» («Путь»), по тому в Парижі із 1925 до 1940 року він редагує заснований ним однойменний часопис.

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

Микола Бердяєв

ВОЛЯ ДО ЖИТТЯ ТА ВОЛЯ ДО КУЛЬТУРИ *

1.

Наша епоха не має гострішої теми як до пізнання, так і до життя, аніж тема про культуру та цивілізацію, про їхні незбіжності та взаємовідносини. Се — тема долі, що чекає на нас. Аж ніщо не є таке бентежне людині, як доля її. Нечуваний успіх книги Шпенглера про надійшлий при-
 мерк Європи пояснюється тим, що він так гостро поставив перед свідомістю культурного людства питання про його долю. На історичних перевалах, за епох криз і катастроф доводиться серйозно замислюватися над перебігом історичної долі народів та культур. Стрілка дзигаря світової історії вказує годину фатальну, годину надходження при-
 мерків, коли на порі засвічувати вогні та лаштуватися до ночі. Шпенглер визнав цивілізацію за фатум кожної з культур. Цивілізація ж закінчується смертю. Тема ця не нова; знайома нам давно. Тема ця є особливо близька російській думці, російській філософії історії. Найвизначніші російські мислителі давно вже збагнули різницю між типом культури і типом цивіліза-

* Розділ (додаток) із праці: Николай Бердяев. Смысл истории. Опыт философии человеческого судьбы. — Paris: YMCA — PRESS, 1969. — С. 249—269.

ції, і пов'язали цю тему із взаємовідношенням Росії та Європи. Уся наша слов'янофільська свідомість була перейнята ворожістю не щодо європейської культури, але щодо європейської цивілізації. Теза, про те, що «Захід гниє», і означала, що конає велика європейська культура і тріумфує європейська цивілізація, бездушна і безбожна. Хом'яков, Достоевський та К. Леонтьєв ставилися справді ентузіастично до величного минулого Європи, до цієї «країни святих див», до священних її пам'яток, до старого її каміння. Але стара Європа відступилася свого минулого, зреклася його. Безрелігійна міщанська цивілізація перемогла у ній стару священну культуру. Змагання Росії з Європою, Сходу із Заходом уявлялося змаганням духа із бездушним, релігійної культури із безрелігійною цивілізацією. Хотіли вірити, що Росія не обере шлях цивілізації, що матиме вона свій шлях, свою долю, що лише у Росії й можлива ще культура на релігійній основі, справді духовна культура. У російській свідомості поставала дуже гостро ця тема.

Та чи чужинна вона свідомості західній, чи не підіймалася й сама європейська думка до її поставлення; чи лише Шпенглер підійшов до неї? Поява Ніцше пов'язана із гострим усвідомленням цієї фатальної для західної культури теми. Туга Ніцше за трагічною, діонісійною культурою — є туга, що виникає за епохи, коли тріумфує цивілізація. Кращі люди Заходу відчували цю смертєву тугу, спостерігаючи тріумф мамонізму у старій Європі та смерть духовної культури — священної і символічної — у бездушній технічній цивілізації. Усі романтики Заходу були люди зранені, майже смертельно, тріумфуючою цивілізацією, такою чужиною їхньому духові. Карлейль, з пророкою міццю, повставав проти цивілізації, що пригашує дух. Полум'яне повстання Леона Блуа супроти «буржуа» у його геніальних дослідженнях «буржуазних» мудрот — було повстання супроти цивілізації. Усі

французькі католики — символісти й романтики утікали до середньовіччя, до далекої духовної батьківщини, щоб порятувати себе від смертної тоскноти тріумфуючої цивілізації. Устремління людей Заходу до зійшлих культурних епох чи до екзотичних культур Сходу означає повстання духа супроти доконечного переходу культури у цивілізацію, але повстання аж надто витонченого, занепадного, знемоглого духа. Від насущного небуття цивілізації люди пізньої, при-
 меркової культури не в силі перейти до істинного буття, буття довічного, вони рятуються втечею до світу далекого минулого, що його не можна вже оживити, або до чужинного їм буття стужавілих культурних світів Сходу.

Так збурюються основи банальної теорії поступу, за якою вірилося, що майбутнє завше досконаліше, ніж минуле, що людство неминуче просте до вищих форм життя. Розвиток же культури не є безмежний. Вона виношує у собі сім'я смерті. Вона містить засади, які неухильно зводять її до цивілізації. Цивілізація ж є смерть духа культури, є поява зовсім іншого буття чи небуття. Але потрібно осмислити цей феномен, такий типовий для філософії історії, для осмислення історії. Шпенглер нічого не дає для проникнення у смисл цього першофеномену історії.

2.

У будь-якій культурі, услід за розквіттом, ускладненням і витоншенням, починається виснаження творчої мови, віддалення і пригасання духа, спад духа. Змінюється увесь напрям культури. Вона починає прямувати до практичного здійснення могуті, до практичної організації життя у прямі усе більшого поширення на земній поверхні. Розквітлість «наук і мистецтв», заглибленість і витонченість думки, найвищі злети художньої творчості, споглядання святих і геніїв, — усе це перестає сприяти, як справжнє, реальне «життя», усе це не надихає вже. Народжується, напружена воля до самого «життя», до практики «життя», до могуті «життя», до насолоди «життям», до панування над «життям». І ця, надто

напружена воля до «життя», занепащає культуру, приносить із собою смерть культури... Занадто воліють «жити», будувати «життя», організувати «життя», і то за епохи культурного присмерку. Епоха культурного розквіту передбачає обмеження волі до «життя», офірну перемогу над жаждою до життя. Коли у масах людності надто поширюється жадоба до «життя», тоді мета вже не вбачається у вищій духовній культурі, що є завше аристократична, завше виявляє себе у якостях, а не у кількостях. Мету починають вбачати у самому «житті», у його практиці, у силі його й у щасті. Культура вже не є самоцінна, і тому помирає воля до культури. Немає вже волі до геніальності, не народжуються вже генії. Не воліють тепер незацікавлено споглядати, пізнавати й творити. Культура не спроможна залишатися на високості, вона неухильно мусить спускатися додолу, мусить падати. Вона не в силі втримати свою вищу якісність. Засада кількісна повинна здолати її. Стається соціальна ентропія, розпорошення творчої енергії культури. Культура зривається й падає, вона не може довічно розвиватися, бо не здійснює цілі та завдання, що зародилися у духові творців її.

Культура не є реалізація нового життя, нового буття, вона є — реалізація нових цінностей. Усі здобутки культури символічні, а не реалістичні. Культура не є здійснення, реалізація істини життя, блага життя, краси життя, могуті життя, божественності життя. Вона лише реалізує істину у пізнанні, у філософських та наукових книгах; добро — у звичаях, побутуванні, у суспільних інституціях; красу — у книгах віршів і картин, у статуях і архітектурних пам'ятках, у концертах і театральних виставах; божественне — лише у культури та релігійній символіці. Творчий акт притягається у культурі до долі і стає обважнілим. Нове життя, вище буття виявляє себе лише у по-добизнах, образах, символах. Творчий акт пізнання творить наукову книгу; творчий художній акт творить звичай та громадські установи; творчий релігійний акт творить культ, догмати і символічний церковний лад, де при-

сутня лише подобизна небесної ієрархії. А де ж саме «життя»? Реальне перетворення нібито не досягається у культурі. І динамічний рух усередині культури із її кристалізованими формами неминуче спонукає на вихід поза межі культури, до «життя», до практики, до сили. На цих шляхах і стається перехід культури до цивілізації.

Найвищий злет і найвище квітування культури ми бачимо у Німеччині наприкінці XVIII і на початку XIX сторіч, коли Німеччина стала славетною країною «поетів та філософів». Важко віднайти епоху, що в ній було б реалізовано таку волю до геніальності. Впродовж кількох десятиріч світові явлено Лессінга і Гердера, Гете і Шіллера, Канта і Фіхте, Гегеля і Шеллінга, Шлейєрмахера і Шопенгауера, Новалиса й усіх романтиків. Наступні епохи із заздрістю згадуватимуть цю велику епоху. Віндельбанд, філософ епохи культурного присмерку, згадує про цей час духовної цілісності і духовної геніальності, як про втрачений рай. Але чи було справжнє вище «життя» за епохи Гете і Канта, Гегеля і Новалиса? Усі люди тієї дивовижної епохи свідчать, що тоді у Німеччині «життя» було збіднене, міщанське, притлумлене. Німецька держава була слабка, жалюгідна, роздріблена на невеликі частини, ні в чім й ніде не було реалізовано могутності «життя», культурне квітування було на самих лише верхів'ях німецького народу, що перебував у доволі нищому стані. А епоха Ренесансу, епоха нечуваного творчого злету, — чи було у ній дійсно вище, справжнє «життя»? Нехай романтик Ніцше, оточений осоружною як на нього цивілізацією, закохано надиться епохою Ренесансу, мов справжнім, могутнім «життям», — цього «життя» там не було; «життя» там було жадливе, лихе життя, у ньому ніколи не було здійснено краси у земній її довершеності. Життя Леонардо та Мікель Анджело було всуціль трагедія і мука. І так завше, завше бувало. Культура завше була великим невідомом життя. Існує якась-бо протилежність поміж культурою та «життям». Цивілізація намагається реалізувати «життя». Вона утворює

могутню німецьку державу, могутній капіталізм і пов'язаний із ним соціалізм, вона реалізує волю до світової потуги і світової організації. Але у цій могутній Німеччині, імперіалістичній і соціалістичній, не бути вже Гете, не бути великим німецьким ідеалістом, не бути великим романтиком, не бути великим філософом і великому мистецтву, — усе в ній стане технічне, технічною буде й філософська думка (у гносеологічних течіях). Метод завойовництва у всьому запанує над інтуїтивно-цілісним увіходженням у буття. І вже неможливі Шекспір і Байрон у могутній цивілізації Британської імперії. В Італії, де споруджено пам'ятник Вікторові Еммануїлові — пам'ятник, що розчавив Рим, в Італії соціалістичного руху вже неможливі Данте і Мікель Анджело. Оце і є трагедія культури і трагедія цивілізації.

3.

У будь-якій культурі, на певнім щаблі її розвитку, починають виявляти себе засади, що збурюють духовні основи культури. Культура поєднана з культом, вона з релігійного культу розвивається, вона є результат диференціації культу, розгорнення його змісту нарізнобіч. Філософську думку, наукове пізнання, архітектуру, живопис, скульптуру, музику, поезію, мораль — усе це органічно-цілісно обіймає церковний культ, у формі ще не розгорнений і не диференційований. Найдавніша із культур, — культура Єгипту, почалася у храмі, і першими творцями її були жреці. Культура пов'язана із культом предків, із переказами і традицією. Вона сповнена священної символіки, у ній подано знаки й образи іншої, духовної дійсності. Будь-яка культура (навіть матеріальна культура) є культура духа; будь-яка культура має духовні підвалини, — вона є продукт творчої праці духа над природними стихіями. Але у самій культурі виявляється тенденція до розкладу своїх релігійних і духовних підвалин, до зречення своєї символіки. І культура антична і культура західноєвропейська переходять крізь процес «просвітництва», яке розриває зв'язок із релігійними істинами культури і роз-

кладає символіку культури. У цьому виявляється фатальна діалектика культури. Культурі властиво, на певній стадії свого шляху, ніби сумніватися у своїх підвалинах і розкласти ці підвалини. Вона готує сама собі загибель, відокремлюючи себе від своїх життєвих витоків. Культура духовно виснажує себе, розпорошує свою енергію. Із стадії «органічної» вона переходить до стадії «критичної».

Щоб збагнути долю культури, потрібно розглядати її динамічно і проникнути у її фатальну діалектику. Культура — це живий процес, жива доля народів. І ось виявляється, що культура не може триматися на тій серединній височині, якої вона сягне у період свого квітування, стійкість її не довічна. У будь-якому вже установленому історичному типі культури виявляється зрив, спускання, неминучий перехід до такого стану, що його вже не можна поименувати «культурою». Усередині культури виявляється надто велика воля до нового «життя», до влади й могуті, до практики, до щастя й насолоди. Воля до могуті, за будь-яку ціну, є цивілізаторська тенденція у культурі. Культура у своїх вищих досягненнях безкорислива, цивілізація ж завжди зацікавлена, цивілізація — розпочинається цивілізація. Цивілізація — є перехід від культури, від споглядання, від творення цінностей до самого «життя», пошуку «життя», закріпачення себе його стрімким плином, організація «життя», ненастанна насолода силою життя. У культурі виявляє себе практично-утилітарний, «реалістичний», себто цивілізаторський ухил. Велика філософія і велике мистецтво, як і релігійна символіка, вже не потрібні, не маються за «життя». Розпочинається розвінчування того, що малося за вище у культурі, за верховинне її досягнення. У найрізноманітніші способи викривають не священний і не символічний характер культури. За епохи цивілізації перед судом щонайреальнішого «життя» духовна культура

визнається за ілюзію, самооману ще невивільненої, залежної свідомості, за примарний плід соціальної неорганізованості. Зорганізована техніка життя мусить остаточно звільнити людство від ілюзії та оман культури, вона мусить створити цілком «реальну» цивілізацію. Духовні ілюзії культури були уражені незорганізованістю життя, слабкістю його техніки. Ці духовні ілюзії зникають, долаються, коли цивілізація опановує техніку та зорганізовує життя. Економічний матеріалізм — вельми характерна і типова філософія епохи цивілізації. Се вчення виказує таємницю цивілізації, виявляє внутрішній її пафос. Не економічний матеріалізм вигадав зверхність економізму, не вчення це винне у приниженні духовного життя. У самій дійсності виявилось панування економізму, у ній вся духовна культура перетворилася на «надбудову» і розпалися усі духовні реальності раніше, ніж економічний матеріалізм відобразив се у своєму вченні. Сама ідеологія економічного матеріалізму має лише рефлекторний характер стосовно дійсності. Се — характерна ідеологія епохи цивілізації, найрадикальніша ідеологія цієї цивілізації. У цивілізації неминуче панує економізм, цивілізація, за своєю природою, технічна, у цивілізації будь-яка ідеологія, будь-яка духовна культура є лише надбудова, ілюзія, не реальність. Примарність характеру будь-якої ідеології і будь-якої духовності очевидна. Цивілізація переходить до «життя», до організації могуті, до техніки, як незаперечного здійснення цього «життя». Цивілізація, на противагу культурі, не є релігійна уже в своїй основі, у ній перемагає розум «просвітництва», але розум цей уже не споглядальний, а прагматичний. Цивілізація, на противагу культурі, не є символічна, не є ієрархічна, не є природна. Вона реалістична, демократична, механічна. Вона воліє не символічних, а «реалістичних» досягнень життя, воліє найреальнішого життя, а не подобизні і знаків, не символів іншосвітів. У цивілізації, і у капіталізмі, як і у соціалізмі, колективна праця витісняє індивідуальну творчість. Цивілізація знеособлює. Визволення особистості, що його цивілізація начеб-то мусить

принести з собою, є згубне особистій оригінальності. Засади особи розкривали себе в культурі. Воля до потуги «життя» нищить особистість. Отак парадокс історії.

4.

Перехід культури у цивілізацію пов'язаний із радикальною зміною ставлення людини до природи. Адже усі соціальні зміни у долі людства пов'язані із новим ставленням людини до природи. Економічний матеріалізм завважив цю істину у формі, доступній свідомості цивілізації. Ера цивілізації розпочалася із переможного увиходження машин до людського життя. Життя вже не є органічне і втрачає зв'язок із ритмом природи. Поміж людиною і природою зводиться штучне середовище зняряд, що ними намагається вона підпорядкувати собі природу. У цій виявляє себе воля до влади, до реального використання життя, протилежна аскетичній свідомості середньовіччя. Від резинь-яції та споглядання людина переходить до оволодіння природою, до організації життя, до примноження сили життя. Се людину не наближує до природи, до внутрішнього її життя, до її душі. Людина остаточно віддаляється від природи у процесі технічного оволодіння природою й організованого владарювання над її силами. Організованість убиває органічність. Життя стає дедалі й дедалі технічніше. Машина накладає печать свого образу на духа людини, на всі галузі її діяльності. Цивілізація має не природні й не духовні підвалини, але машинні підвалини. Вона, передусім, технічна, у ній панує техніка над духом, над організмом. У цивілізації саме мислення стає технічним, будь-яка творчість і будь-яке мистецтво набуває дедалі й дедалі технічного характеру. Футуристичне мистецтво так само характерне для цивілізації, як символічне мистецтво — для культури. Панування гносеологізму, методологізму чи прагматизму також є характерне для цивілізації. Ідея «наукової» філософії, як така, народжена цивілізаторською волею до могутності, бажанням знайти метод, що додає сили. У цивілізації перемагає засада спеціалізації, вона не

має духовної цільності культури. Все роблять фахівці, усі мусять бути фахівцями.

Машина і техніка породжені ще розумовим рухом культури, великими її відкриттями. Але ці плоди культури збурюють її природні основи, мертвлять її духа. Культура знедушється і переходить у цивілізацію. Дух — спадає. Кількість заступає якості. Людство духовне ниціє у своєму утвердженні волі до «життя», до могуті, до організації, до щастя, бо ж поза аскезою та резинь-яцією не може бути вищого духовного життя. Така трагедія історичних доль, такий фатум. Пізнання, наука перетворюються на засіб до здійснення волі до могутності й щастя, винятковий засіб до тріумфу техніки життя, для насолодження перебігом життя. Мистецтво перетворюється на засіб до тієї ж техніки життя, на оздобу організації життя. Уся краса культури, пов'язана із храмами, палацами та садибами — переходить у музеї, наповнювані лишень трупами краси. Цивілізація — музейна, в цьому єдиний зв'язок її з минулим. Починається культ життя поза його сенсом. Ніщо вже не має за самоцінне. Жодна мить життя, жодне переживання життя не має глибини, не причетне вічності. Будь-яка мить, будь-яке переживання є лише засіб для прискорювання життєвих процесів, спрямованих до порочної безкінечності, звернених до всежерного упиря прийдешнього, прийдешньої могуті та прийдешнього щастя. У швидко-му, усе прискореному темпі цивілізації, немає минулого і немає теперішнього, немає виходу до вічності, є лише майбутнє. Цивілізація — футуристична. Культура ж намагається споглядати віковичність. Се прискорення, ся виняткова напрямленість до майбутнього створені машиною і технікою. Життя організму повільніше, темп не такий навальний. У цивілізації життя викидається зсередини назовні, переходить на поверхню. Цивілізація ексцентрична. Цивілізація є підміна цілей життя на засоби життя. Цілі життя мерхнуть, затулюються. Свідомість людей цивілізації скерована винятково на засоби до життя, на техніку життя. Цілі життя уявляються за ілюзорні, засоби визнаються за

реальні. Техніка, організація, виробничий процес — реальні. Духовна культура не реальна. Культура є лише засіб на техніку життя. Співвідношення між цілями й засобами життя переміщуються і перекручуються. Усе для «життя», для нарощення його могуті, для його організації, для насолоди життям. Але навіщо саме «життя»? Чи є в нім мета і сенс? На цих шляхах помирає душа культури, згасає сенс її. Машина здобула магичну владу над людиною, вона оповила її у магичні струми. Але безсиле романтичне заперечення машини, просте заперечення цивілізації, як момент людської долі, як досвід, що змудрює дух. Неможлива проста реставрація культури. Культура за епохи цивілізації завжди романтична, завжди звернена до минулих релігійно-органічних епох. Се — закон. Класичний стиль культури неможливий усередині цивілізації. І всі кращі люди культури у XIX сторіччі були романтиками. Але реальний шлях подолання культури лише один — шлях релігійного переображення.

5.

Цивілізація — «буржуазна» за своєю природою у найглибшому, духовному розумінні слова. «Буржуазність» і є цивілізоване царство світу сього, цивілізаторська воля до організованої могутності і насолоди життям. Дух цивілізації — міщанський дух, він укорінюється, прив'язується до тлінних і минулих речей; йому довичність не люба. «Буржуазність» і є рабство у тліні, довичність ненависна їй. Цивілізація Європи й Америки, найдосконаліша цивілізація у світі, створила індустріально-капіталістичну систему. Ся індустріально-капіталістична система не була лише могутній економічний розвиток, вона була і явище духовне, явище винищення духовності. Індустріальний капіталізм цивілізації був винищувач духа вічності, винищувач святощів. Капіталістична цивілізація новітніх часів убивала Бога, вона була найбезбожніша цивілізація. Відповідальність за злочин боговбивства лежить на ній, а не на революційному соціалізмі, що лише засвоїв собі дух «буржуазної» цивілізації і перейняв за-

перечну її спадщину. Щоправда, індустріально-капіталістична цивілізація не цілком відчужалася релігії: вона ладна була визнати прагматичну корисність та потрібність релігії. У культурі релігія була символічна, у цивілізації релігія стала прагматична. І релігія може бути корисна та дієва для організації життя, для нарощання могуті життя. Адже цивілізація взагалі прагматична. Не випадково прагматизм такий популярний у класичній країні цивілізації — в Америці. Соціалізм відкинув цей прагматизм релігії, він прагматично захищає атеїзм, як корисніший для розвитку життєвої могутності й життєвої насолоди великих мас людства. Але прагматично-утилітарне ставлення до релігії у світі капіталістичному було вже справжнім джерелом безбожжя та духовної спустошеності. Бог, корисний і дієво-потрібний для успіхів цивілізації, для індустріально-капіталістичного розвитку не може бути істинний Бог. Із нього легко здійснити ризи. Соціалізм негативно має рацію. Бог релігійних одкровень, Бог символічної культури давно вже покинув капіталістичну цивілізацію і вона покинула його. Індустріально-капіталістична цивілізація геть віддалилася від усього онтологічного, вона антионтологічна, вона механічна, вона створює лише царство фікцій. Механічність, технічність і машинність цієї цивілізації протилежна органічності, космічності й духовності всього буття. Не господарство, не економіка — механічні та фіктивні; господарство має справді буттєві, божественні підвалини, і є у людини обов'язок господарювання, імператив економічного розвитку. Але відірваність господарства від духа, піднесення економіки до найвищого принципу життя, надання усьому життю замість органічного, характеру технічного, перетворює господарство й економіку на фіктивне, механічне царство. Пожадливість, що її закладено у підвалинах капіталістичної цивілізації, створює механічно-фіктивне царство. Індустріально-капіталістична система господарства і цим готує духовні основи господарства і цим готує собі загибель. Праця перестає бути духовно-усвідомленою і духовно виправданою і повстає проти всієї

системи. Капіталістична цивілізація знаходить собі заслужену покару в соціалізмі. Але соціалізм також продовжує справу цивілізації, він є інший образ отой «буржуазної» цивілізації, він намагається розвивати цивілізацію далі, не надаючи їй нового духа. Індустріалізм цивілізації, яка породжує фікції і марева, неминуче руйнує духовну дисципліну і духовну мотивацію праці й готує цим собі крах.

Цивілізація неспроможна здійснити свою мрію про необмежене зростання світової могуті. Вавилонську вежу не буде добудовано. У світовій війні ми вже бачимо падіння європейської цивілізації, крах індустріальної системи, викриття фікцій, що ними жив «буржуазний» світ. Така трагічна діалектика історичної долі. Її має культура, її має й цивілізація. Нічого не можна збагнути статично, все належить збагнути у динаміці. І лише тоді виявляється, як усе в історичній долі має тенденцію переходити у свою протилежність, як усе сповнене внутрішніх суперечностей і несе у собі сім'я загибелі. Імперіалізм — технічний виплід цивілізації. Імперіалізм не є культура. Він є оголена воля до світової могуті, до світової організації життя. Він пов'язаний із індустріально-капіталістичною системою, він технічний за своєю природою. Такий-от — «буржуазний» імперіалізм англійський і німецький. Але його треба відрізнити від священного імперіалізму минушини, від священної Римської імперії, від священної Візантійської імперії, що є символічні і належать культурі, а не цивілізації. В імперіалізмі проглядає непереборна діалектика історичної долі. В імперіалістичній волі до світової могуті розпадаються і розпилюються історичні тіла національних держав, приналежних до епохи культури. Британська імперія — це кінець Англії як національної держави. Але у всежерний імперіалістичний волі є сім'я смерті. Імперіалізм у нестримному своєму розвитку збудує свої підвалини і готує собі перехід до соціалізму, який також знетямлений волею до світової потуги і світової організації життя, який є лише подальший щабель цивілізації, поява нового її образу. Проте й імперіалізм і соціалізм, такі

споріднені за духом, означають глибоку кризу культури. За індустріально-капіталістичної епохи саморозпаду імперіалізму і виникнення соціалізму тріумфує цивілізація, але культура схиляється до присмерку. Це не значить, що культура вмирає. У глибшому розумінні культура довічна. Антична культура занепала і буцімто умерла. Але вона й далі живе у нас, як глибоке нашарування нашої сутності. За епохи цивілізації культура живе й далі у якостях, а не в кількостях, вона іде на глибини. У цивілізації починають виявлятися процеси варваризації, огрубіння, утрати досконалих форм, випрацюваних культурою. Оця варваризація може набирати різних форм. По еллінській культурі, по римській світовій цивілізації почалася епоха варварського раннього середньовіччя. Це було варварство, зросло на природних стихіях, варварство припливу нових людських мас із свіжою кров'ю, які принесли із собою пахощі північних лісів. Не таким є варварство, що може виникнути на верховинах європейської і світової цивілізації. Це буде варварство самої цивілізації, варварство запаху машин, а не лісів, — варварство, закладене у самій техніці цивілізації. Такою є діалектика самої цивілізації. У цивілізації вичерпується духовна енергія, пригасає дух — джерело культури. Тоді починається панування над людськими душами не природних сил, сил варварських у шляхетному розумінні, а магійного царства машинності та механічності, яке підмінює справжнє буття. Цивілізація народилася із волі людини до реального «життя», до реальної могутності, до реального щастя на противагу символічному і споглядальному характерові культури. Таким є один із шляхів, що ведуть від культури до «життя», до перетворення життя, шлях технічного перетворення життя. Людина повинна була б піти цим шляхом і розкрити до кінця усі технічні сили. Але на цьому шляху не досягти справжнього буття, на цьому шляху гине образ людини.

6.

Усередині культури може зайнятися й інша воля до «життя». Цивілі-

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

зація не є єдиний шлях переходу від культури, з її трагічною протилежністю «життю», до перетворення самого «життя». Є ще шлях релігійного переображення життя, шлях досягнення справжнього буття. У історичній долі людства можна означити чотири епохи, чотири стани: варварство, культура, цивілізація та релігійне переображення. Ці чотири стани не можна брати винятково у часовій послідовності; вони можуть співіснувати, се — різні спрямованості людського духа. Але один із цих станів, за тієї чи іншої епохи, переважає. За еллінської епохи, епохи панування римської світової цивілізації, мала народитися із глибин воля до релігійного переображення. І тоді у світ з'явилося християнство. Воно з'явилося у світ, передусім, як переображення життя, воно явило себе у оточенні дива і творило дива. Воля до дива завше пов'язана із волею до реального переображення життя. Але у історичній долі своїй християнство пройшло крізь варварство, крізь культуру і крізь цивілізацію. Не за всіх періодів своєї історичної долі християнство було релігійним переображенням. У культурі християнство було, переважно, символічне, воно давало лише подобизни, знаки й образи переображення життя, у цивілізації воно стало, переважно, прагматичним, перетворилося на засіб для зростання процесів життя, на техніку духовної дисципліни. Але воля до дива ослабла і почала зовсім згасати на вершині цивілізації. Християни епохи цивілізації ще сповідують тепло-прохолодну віру у колишні дива, але див більше не чекають, не мають віруючої волі до дива переображення життя. Але ця віруюча воля до дива переображення життя, не механіко-технічного перетворення, а органічно-духовного переображення, мусить явитися і визначити інакший шлях від пригаслої вже культури до самого «життя», аніж той, що його самого «життя», вже спробувала цивілізація. Релігія не може бути частиною життя, загальною онтологічно-реального переображення життя, якого, лише символічно, досягає культура і лише технічно

досягає цивілізація. Але ми маємо ще, можливо, пройти крізь період повітряної цивілізації.

Росія була країною загадковою, незбагнутою ще у долі своїй, країною, де причаєно існувала палка мрія про релігійне переображення життя. Воля до культури завше у нас захльостувала волю до «життя» і у цієї волі малося дві спрямованості, що часто-густо змішувалися, — спрямованість до соціального перетворення життя у цивілізації та спрямованість до релігійного переображення життя, до явлення дива у долі людського суспільства, у долі народу. Ми почали переживати кризу культури, не спізнавши сповна самої культури. У росіян завше була невдоволеність культурою, небажання створювати серединну культуру, триматися на серединній культурі. Пушкін та Олександрівська епоха — ось це вершина російської культури. Велика російська література і російська думка XIX сторіччя вже не були культурою, вони спрямовані до «життя», до релігійного переображення. Такий є Гоголь, Толстой, Достоевський, такий є В. Соловйов, К. Леонтьєв, М. Федоров, такі є новітні релігійно-філософські течії. Легенда культури у нас завше була надто немічна. Цивілізацію створюємо ми потворну. Варварська стихія завше була надто дужа. Воля ж наша до релігійного переображення була уражена якимось хворобливим мрійництвом. Але російській свідомості призначено збагнути кризу культури й трагедію історичної долі гостріше й глибше, ніж куди ближчим людям Заходу. А може, у душі російського народу збереглася більша здатність виявляти волю до дива релігійного переображення життя. Ми потребуємо культури, як і всі народи світу, і нам доведеться пройти шлях цивілізації. Але ми ніколи не будемо так скуті символікою культури та прагматизмом цивілізації, як народи Заходу. Воля російського народу потребує звільнення від гріхів та наснаги, і народ наш мусить пройти крізь велику покуту. І лише тоді воля його до переображення життя дасть йому право визначити своє покликання у світі.

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В УРСР

В Українській РСР випуск друкованої продукції здійснюють 25 видавництв, у яких працюють понад 4 тис. чоловік.

За попередніми даними у 1988 році у республіці видано 8,3 тисячі назв книжок і брошур, 208 назв журналів та інших періодичних видань, 1,8 тисяч газет.

Розподіл друкованої продукції за тематичною спрямованістю і мовою видання наведено у таблиці (див. табл.).

Друкована продукція	Всього видано назв		Річний тираж	
	одиниць	у процентах до підсумку	млн. екз.	у процентах до підсумку
Книжки та брошури — всього	8311	100,0	184,6	100,0
у тому числі:				
російською мовою	6271	75,4	103,5	56,0
українською мовою	1775	21,4	78,9	42,7
Із загальної кількості видання:	430	5,2	71,1	38,5
для дітей та юнацтва				
у тому числі:				
літературно-художні	361	4,3	66,9	36,2
літературно-художні для дорослих	727	8,7	35,0	19,0
навчальні	911	11,0	29,7	16,1
Журнали та інші періодичні видання (без газет) всього	208	100,0	173,0	100,0
у тому числі:				
журнали	107	51,4	144,8	83,7
серед них:				
російською мовою	55	51,4	20,9	14,4
українською мовою	51	47,7	123,7	85,4
З числа журналів:				
для дітей	5	4,7	26,1	18,0
для молоді	4	3,7	3,1	2,1
для жінок	1	0,9	26,0	17,9
Газети — всього	1794	100,0	4634,6	100,0
у тому числі:				
російською мовою	520	29,0	1630,7	35,2
українською мовою	1261	70,3	2977,3	64,2
Із загального числа:	28	1,6	412,6	8,9
піонерські	2	0,1	122,8	2,7

Протягом 1988 року у роздрібній торгівлі було реалізовано друкованої продукції (враховуючи передплату) на 1016,6 млн. крб.

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

ЗАХВОРЮВАНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ НА АЛКОГОЛІЗМ, НАРКОМАНІЮ, ТОКСИКОМАНІЮ

У комплексі заходів щодо подолання пияцтва та алкоголізму важливу роль відіграє охорона здоров'я. У республіці зростає мережа закладів Мінздраву УРСР, які здійснюють лікування і профілактику алкоголізму, наркоманії й токсикоманії; на кінець 1988 року нараховувалося 3 наркологічні лікарні на 250 ліжок, 83 диспансери, у тому числі 48 міжрайонних, 538 амбулаторно-поліклінічних закладів, що мають відповідні кабінети, серед них 31 — анонімного лікування, 5 госпрозрахункових наркологічних амбулаторій, більш як 1500 наркологічних фельдшерських пунктів. Загальна кількість ліжок для наркологічних хворих у 1988 році перебільшувала 20 тисяч і становила 4 ліжка на 10 000 населення, проти 3,3 — у 1985 році.

Кількість лікарів-психіатрів та психіатрів-наркологів збільшилася з 5,8 тисяч у 1985 році до 6,7 тисяч у 1988 році або з 11,5 до 13,1 фахівця на 100 000 мешканців.

Вжиті у республіці заходи по боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом сприяють зменшенню кількості хворих, які перебувають на обліку у лікувально-профілактичних закладах, і смертності від отруєння алкоголем (див. таблицю).

(на 100 000 населення; чоловік)

Кількість хворих на алкоголізм та алкогольний психоз	1985	1986	1987	1988 *
З діагнозом, що встановлений уперше в житті	226	192	180	148
Перебуваючі на обліку в медичних закладах на кінець року	1734	1690	1678	1619
Померлі від отруєння алкоголем	11,0	7,4	7,4	6,8

* Дані попередні.

Разом з тим кількість хворих на наркоманію та токсикоманію, які перебувають на обліку у медичних закладах, зросла у порівнянні з 1985 роком в 1,8 разів і становить 19,2 тисячі чоловік, або ж 37,4 за розрахунком на 100 000 населення, проти 20,5 — у 1985 році.

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

ЦІНИ НА КОЛГОСПНИХ РИНКАХ 53 МІСТ РЕСПУБЛІКИ

Загальний обсяг продажу на ринках у 1988 році у порівнянні з 1985 роком зменшено на 8%.

Структура обігу протягом цього періоду практично не змінилася: рослинництво становить 69%, тваринництво — 25%, квіти та ін. — 6%.

Ціни колгоспного ринку загалом по республіці зросли на 12%, в тому числі продуктів рослинництва — на 14%, тваринництва — на 7%.

Серед продуктів рослинництва найзначніше зросли ціни на картоплю — на 40%, продаж його скоротився на 24%. Середня ціна картоплі у 1988 році становила 66 коп. за кг (що в 4 рази перевищує державні роздрібні ціни) проти 47 коп. за кг у 1985 році.

Ціни овочів у цілому залишилися на рівні 1985 року при скороченні їх продажу на 40%. Однак на моркву, буряк, огірки і помідори свіжі

ціни зросли на 3—13% і перевищували державні роздрібні ціни у 3—6 разів.

У структурі реалізації фруктів найпомітнішу вагу мають яблука — 36%. Продаж їх у порівнянні з 1985 роком скоротився на 26%, що призвело до зростання цін на 43%. Середня ціна яблук у 1988 році становила 1 крб. 90 коп. за кг проти 1 крб. 33 коп. у 1985 році.

Продаж м'ясопродуктів у 1988 році становив 74,7 тис. тонн і залишився на рівні 1985 року. Ціни за цей період зросли на 7%, у тому числі найзначніше на яловичину — на 12% при зниженні продажу на 9%. Ціни на свинину, частка якої у загальному продажу м'ясопродуктів до рівнює 42%, зросли на 10% при одночасному збільшенні продажу на 2%. Середня ціна яловичини у 1988 році була 4 крб. 88 коп., свинини — 4 крб. 85 коп. за кг проти 4 крб. 35 коп. і 4 крб. 42 коп. у 1985 році.

Молоком і молочними продуктами населення забезпечується в основному через державну торгівлю, а продаж молочних продуктів на колгоспних ринках у 1988 році у порівнянні з 1985 роком зменшився на 18% при зростанні цін на 6%.

Продаж яєць протягом цього періоду знизився на 3%, ціни — на 6%, і середня ціна практично відповідала державній роздрібній ціні — 1 крб. 05 коп. за десяток.

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ДІЯЛЬНОСТІ КООПЕРАТИВІВ ПО УРСР ЗА 1988 РІК

У порівнянні з 1987 роком кількість діючих кооперативів зросла у 7 разів, а обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) — майже у 20 разів.

Розподіл кооперативів за видами діяльності	Кількість діючих кооперативів	Чисельність працюючих в них, тис. чол.	Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг), млн. крб.
Всього	13534	248,8	900,5
у тому числі:			
у побутовому обслуговуванні	4252	84,3	222,7
у громадському харчуванні	852	7,2	41,3
по виробництву товарів народного споживання	2575	55,8	252,6
по заготівлі та переробці вторинної сировини	510	7,4	56,7
у торгівлі	118	1,4	18,3
торгівельно-закупівельні	639	6,0	87,6
інші	4588	86,7	221,3

Більше половини кооперативів — це кооперативи по виробництву товарів народного споживання та побутовому обслуговуванню населення. У загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг) 28% припадає на товари народного споживання, 25% — на побутове обслуговування населення (див. таблицю).

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

НАЯВНІСТЬ КООПЕРАТИВІВ ТА ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА І КВАРТАЛ 1989 РОКУ

У I кварталі поточного року у порівнянні з відповідним періодом минулого року кількість діючих кооперативів зросла у 5 разів і склала 17,0 тисяч (zareestровано 29,2 тисячі), а чисельність зайнятих у них майже в 9 разів, або на 311,9 тисячі чоловік.

За I квартал поточного року кооперативами реалізовано продукції (робіт, послуг) на 668 млн. карбованців, з яких на 185 млн. крб., тобто на 28% — безпосередньо населенню.

Кожен четвертий з діючих кооперативів надає побутові послуги населенню, кожен п'ятий — виробляє товари народного споживання (див. таблицю).

Розподіл кооперативів за видами діяльності	Кількість діючих кооперативів (одиниць)	Кількість робітників (чоловік)	Виручка від реалізації продукції (робіт, послуг) млн. крб.
Всього кооперативів по УРСР	17004	352992	668,1
у тому числі:			
по виробництву товарів народного споживання	3321	72940	185,6
громадського харчування	696	5978	11,6
торгівельні	118	1389	9,5
торгівельно-закупівельні	749	7523	50,2
по побутовому обслуговуванню населення	4541	85891	115,6
по заготівлі-переробці вторинної сировини	238	5465	12,7
будівельні (крім віднесених до кооперативів по побутовому обслуговуванню населення)	799	27347	49,6
проектно-дослідницькі по обслуговуванню будівництва	209	6129	8,6
По інших видах кооперативів	6333	140330	224,7

Значно зросла кількість кооперативів інших видів діяльності, на частку яких припадає третина всієї виручки.

Серед діючих кооперативів інших видів діяльності найчисельніші кооперативи по наданню медичних послуг — 784 (12,4%), художньо-оформлювальні — 470 (7,4%), проектно-конструкторські, упроваджувальні — 440 (6,9%), по організації дозвілля — 388 (6,1%).

Не знайшли широкого розповсюдження кооперативи по догляду за людьми похилого віку, інвалідами, хворими, дітьми; в цілому по публіці їх діє лише 9.

Найбільша кількість діючих кооперативів (понад одну тисячу) у Дніпропетровській, Донецькій, Одеській областях та у м. Києві, найменша — (249) у Волинській, (287) у Черкаській областях.

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

ВЕЛІННЯ ЧАСУ — МИР!

Проблема миру і війни стала провідною темою нашого часу, перетворилась на основне питання суспільної свідомості і суспільної науки, від відповіді на яке у теоретичній галузі залежить розв'язання багатьох інших завдань соціального пізнання, а в практичній — воістину сама доля людства і кожної людини. Тому природно, що саме в цьому пункті сконцентровано сьогодні увагу багатьох дослідників і саме тут сходяться силові лінії аналізу їх дисциплінарних предметів, кожний із яких зазнає сьогодні могутнього впливу вирішальної альтернативи часу і переживає внаслідок цього суттєві і досить швидкі зміни.

Значна кількість статей, присвячених аналізу даної проблематики, надходить і до редакції нашого журналу. Пропонуємо увазі читачів огляд деяких із них.

У статті В. Д. Тимошенка (Львів) «Ракетно-ядерна війна як об'єкт соціально-морального оцінювання» (21 с.) аналізуються моральні аспекти міжнародної політики і міжнародних відносин і в цьому контексті всебічно розглядається поняття війни як засобу розв'язання міжнародних проблем, застосовуваного протягом тисячоліть. Відзначаючи, що війна в принципі суперечить творчій природі і покликанню людини, тобто в корені своєму аморальна, В. Д. Тимошенко підкреслює, що це тим вірніше у наш час, коли ядерна, хімічна, та й усіляка інша великомасштабна війна стала б лише засобом самознищення людства. Військово-технічна революція, як породження революції науково-технічної, визначила з неминучістю тенденцію посилення невідповідності воєнних цілей і вірогідних наслідків війни, а отже зробила неприйнятним воєнний шлях розв'язання політичних питань, виявила повну непридатність війни як засобу раціональної політики. Природно, що це поставило вимогу і стимулювало опрацювання нових підходів до оцінювання війни як широкими масами населення, та і політиками. У цьому пункті політичні і моральні аспекти міжнародних відносин і міжнародної політики зімкнулись. Служіння мирові стало символом високої моральності, проповідь війни — символом аморалізму, людиноненавистництва, психічної патології.

Загрозою ядерної війни вагітна політика, яка розпалює і провокує національний егоїзм, шовінізм і расизм, зневагу до прав і інтересів інших народів. Прибічники такої політики плекають ілюзії про можливість перемоги в ядерній війні. Для «доведення» і «обґрунтування» цього міфа мобілізуються різноманітні ідеологічні засоби, в тому числі й етичні теорії. Завдання цих зусиль — «приручити» людей до перспективи ядерного конфлікту, переконати їх у моральності насильства. З цієї метою, зокрема, і практикується культивування низьких, аморальних почуттів і якостей особистості, виробляється здатність отримувати задоволення від огидних, нелюдських дій.

У зв'язку з цим у статті піддаються критичному аналізу ті концептуальні положення З. Фрейда і О. Шпенглера, які використовуються апологетами війни для її виправдання, а також позицій концепції про «плідність» і «моральність» ядерної війни, що їх дотримуються і західнонімецький футуролог Г. Хасслер, і співробітник Британського міністерства оборони Д. Фішер, які виражають у своїх книгах сподівання прибічників силового розв'язання сучасних соціальних і політичних проблем. Як відзначає автор статті, «гуманізм» і «раціоналізм» цих представників «яструбів» виявляється в рекомендаціях «починати ядерну війну влітку, коли зниження температури від ефекту «ядерної зими» буде «менш помітним».

Аналізуючи принципові положення марксистсько-ленінського розуміння сутності і ролі соціального насильства в історичному процесі, В. Д. Тимошенко відзначає, що хоч основоположники наукового світогляду говорили про насильство як про «повивальну бабку історії», однак вони піде і ніколи не розглядали його як продуктивну силу розвитку й прогресу, яка має самостійне значення. Стверджувати протилежне — означає видавати наукову констатацію об'єктивного історичного факту за директиву практичної дії. Насправді ж марксизм визнає правомірним і виправданим (у тому числі й морально) застосування насильства лише в крайньому разі, коли це не лише не суперечить загальнонародним і загальнолюдським інтересам і цінностям, а, навпаки, є єдиним засобом їх обстоювання і реалізації. Але, як впливає з марксистської теорії історичного процесу, з наукового комунізму як теорії реального гуманізму, немає і бути не може ідеї, завдяки якій правомірним було б пожертвувати життям людства. Але ж саме загальною загибеллю загрожує ядерна війна, якщо вона буде розв'язана.

Істина нашого часу полягає в тому, що поняття безпеки набуває такого ж загального характеру, наскільки загальною стає небезпека тотальної війни. Систему такої безпеки можна створити лише політичними засобами, лише дотримуючись у відносинах між народами загальнолюдських норм моралі. Будучи дійовим імперативом суспільної практики і відносин між людьми й народами, мораль може і повинна реально впливати на хід соціально-історичного процесу. Прикладом того може бути, зокрема, дівість і історична роль морального табу на людоджерство і кровозміщення. «І якщо встановити такі заборони було посиленням для первісних людей, чому вони і вибрались із тваринного стану, то невже нам, людям XX сторіччя, не вдасться встановити моральне табу на воєнні кровопускання?» — вигукє автор статті.

Але чи ж у змозі сьогодні ядерні держави переступити через свою ядерну тінь і будувати відносини (між собою і з іншими державами) на принципах мирного співробітництва? Так, якщо вдасться, як відзначав М. С. Горбачов, покінчити з відрином політики від загальнолюдських норм моралі, ліквідувати розрив між політичною практикою і загальнолюдськими морально-етичними нормами.

Формування у людей миротворчої моралі, морального засудження всесвітньої ракетно-ядерної війни як жахливого зла і божевілля — неодмінна умова її відвернення. Світ без війни — моральний ідеал соціалізму, який дістав своє адекватне вираження в концепції нового політичного мислення. Обов'язкова вимога цього мислення — покінчити з відторгненням політики від моралі, олюднити міжнародні відносини на основі політичної відповідальності, прийняти за аксіому той факт, що логіка ядерної ери потребує відмови від національного, класового і корпоративного егоїзму і передбачає безперечний пріоритет загальнолюдських цінностей і інтересів. Водночас концепція нового політичного мислення не заперечує необхідності захисту соціалізму і військовими заходами. Бо поки що, на жаль, саме військові засоби, навіть враховуючи нові якісні виміри воєнної сили, є визначальним фактором, який гарантує стратегічний паритет.

На закінчення автор статті підкреслює, що моральне засудження народами гонки озброєнь, війни і наслідків, що їх вони можуть мати для людства, є основним змістом сучасної моральної оцінки цих явищ. Але самі собою подібні оцінки ще не формують автоматично активного світогляду, якщо вони не резюмуються в масових діях за мир, проти війни. Зберегти мир на Землі — в цьому полягає головний зміст моральної відповідальності нинішніх поколінь перед майбутніми.

П. Г. Гопченко (Донецьк) у статті «Сучасна есхатологія як продукт кризи «індустріальної цивілізації» (21 с.) аналізує таку своєрідну рису деяких теологічних і філософських систем країн розвинутого капіталізму, як концепції біологічної і моральної деградації «гомо сапієнс», неминучості сповзання цивілізації до провалля термоядерної катастрофи, марності сподівань на загальне роззброєння і порятунку. За цих умов, відзначає автор, переживає ренесанс релігійна есхатологія — вчення про фатальну приреченість людства і всесвіту, про кінець «існуючої системи речей». Донедавна відомі головним чином із біблійного лексикону слова «апокаліпсис», «армагедон» вийшли на шпальти газет, набули популярності серед філософів, історіографів, соціологів і політологів.

Магістральна лінія есхатологічних теоретизувань визначається пристосуванням традиційних богословських схем до сучасних реалій світу, поширенням цих уявлень у морально-етичну і політичну сфери суспільного життя. Останнє призводить до

Розглядаючи соціальні і гістологічні корені есхатологічних ідей, П. Г. Гонченко відзначає, що їх можна розкрити лише на основі глибокого наукового про-
никнення в сутність релігійної форми суспільної свідомості, тих суспільно-історичних
обставин, які й породжують жахливі уявлення про майбутнє всесвіту і людства.

Але вже само нерозуміння справжніх причин зростаючого напруження в суспільстві, «глобального безладдя» штовхає деяких із них до небезпечних аналогій з біблійними пророцтвами, до постулювання фаталістичної приреченості людства.

Проналізавши суперечності і небезпеки ядерної епохи як джерело есхатологічних уявлень, автор статті зазначає, що «апокаліпсична свідомість» набуває масового поширення не лише в результаті їх дії. Подібна суспільна атмосфера формується і внаслідок свідомого маніпулювання особистістю, виховання такого світосприйняття, основу якого становить збереження соціального «статус-кво».

П. Г. Гопченко відзначає, що, аналізуючи феномен небаченого поширення есхатологічних пророцтв серед певної частини віруючих, не слід забувати про тенденцію дедалі тіснішого поєднання релігійного фіналізму з ілюзорними надіями на прискорення торжества «нового ладу», що нібито з'явиться на руїнах «індустріальної цивілізації» внаслідок втручання надприродних (космічних) сил. Тут розкривається справжній соціальний зміст, тієї незбагненої ейфорії, яка пов'язується частиною віруючих з концепцією «останніх речей».

В теофутурології сучасного католицизму відчутно позначається еволюція поглядів і діяльна участь мас віруючих у боротьбі за мир і прогрес, проти гонки ядерних озброєнь. За цих умов дедалі більшої популярності набувають ідеї тих лідерів католицького неомодернізму (К. Раннер, Й. Б. Метц, Ф. Біо), які, спираючись на нове осмислення «скінцевих цілей» християнства, вбачають головні завдання церкви

Отже, висновою П. Г. Гопченко, сучасна релігійна есхатологія відзначається чималою розмаїтістю ідеологічних орієнтацій, прийомів і методів осмислення історичного минулого, тенденцій і перспектив нашої епохи. Загроза майбутньому планети, пов'язана зі складною екологічною ситуацією, розростанням воєнно-промислового комплексу, соціальними катаклізмами, СНІДом, безперечно, не надумана. Її не можна ігнорувати. Головна хвиля релігійно-ідеалістичних пророкувань — в іншому: в схилінні перед «запрограмованим» ходом подій, у фаталізмі, що межує з пасивно-споглядальним ставленням до небезпек, породжених «індустріальною цивілізацією». Це вимагає рішучого засудження «філософії приреченості» як у релігійному, так і світському її варіантах. Але ще важливіша боротьба за торжество нового політичного мислення, з яким пов'язані надії на створення нового клімату в міжнародних відносинах, формування фундаменту реального гуманізму і колективної відповідальності за долю людства. Саме в цій практичній площині вирішується питання «деесхатологізації» і подолання фантастичних стереотипів масової свідомості.

У рукописі зауважується, зокрема, що всесвітній революційний процес сучасності набуває нині дедалі складнішого характеру, який визначається зростаючою інтернаціоналізацією соціальних процесів, посиленням взаємозв'язків різних загонів революційного руху, зростанням значення міжнародного досвіду і міжнародного фактора, для долі кожної революції, своєрідність шляхів, форм і засобів революційних пошуків перетворень.

Сьогодні як форму підходу до соціалізму в розвинутих капіталістичних країнах комуністи розглядають саме розгортання масових демократичних рухів, боротьбу за націоналізацію найважливіших галузей промисловості і демократизацію управління націоналізованими підприємствами, за поліпшення життєвих умов трудящих, за радикальну аграрну реформу та ін. Цей етап революційної боротьби, на думку комуністичних партій розвинутих капіталістичних країн, має призвести до революційно-демократичної влади перехідного типу — до антімонополістичної демократії, яка забезпечить проведення докорінних реформ, що зачіпають капіталістичні відносини власності і влади, дозволить зібрати сили і знайти форми підведення мас до усвідомлення ними необхідності соціалістичних перетворень суспільства.

Розглядаючи програмні положення комуністичних партій Англії, Італії, Франції, ФРН і деяких інших капіталістичних країн про шляхи підходу і переходу до соціалізму, автор доходить висновку, що ці положення розроблені з урахуванням як загальних закономірностей здійснення антикапіталістичної революції, так і специфічних умов цих країн — рівня їх економічного розвитку, географічних умов, кількості населення, його класової структури, національного складу, рівня розвитку культури суспільної свідомості, а також особливостей національного характеру, спільної психології народу, його традицій і звичаїв. При цьому в умовах конкретної країни підкреслюється основне, головне на даному етапі. Наприклад, австрійські комуністи виділяють наявність в їхній країні сильного державного сектора, розвинуті кооперативні традиції; компартія Великобританії — зміну структури робітничого класу, оперативні традиції; компартія Великобританії — ефективність буржуазної системи засобів масової інформації, схильність робітничого класу до реформистських ілюзій; італійські комуністи — наявність сильного католицького руху; в інших країнах — роль великої

кількості іноземних робітників та ін. Враховується прагнення буржуазії різних країн до об'єднання перед лицем революційних виступів робітничого класу, інших прогресивних сил.

Для країн, які визволилися, характерний низький рівень економічного розвитку. Сьогодні, на думку В. В. Приматова, там нема поки що об'єктивних передумов соціалізму, а отже, не може бути й мови про безпосереднє здійснення соціалістичної революції. Втягуючись в орбіту міжнародного розвитку, взаємодіючи з країнами, які пішли вперед шляхом соціально-економічного прогресу, ці держави можуть протидіяти прискореними темпами ряд логічно послідовних фаз своєї історії, чи взагалі минути деякі з них.

Перехід до соціалістичної революції для країн третього світу — процес тривалий і занадто складний, суперечливий, бо вони не мають послідовної сили, зацікавленої в цьому переході і здатної його здійснити, — пролетаріат лише формується, він слабкий у політичному і організаційному розумінні, не має досвіду класової боротьби. Період національно-демократичної революції в цих умовах є для трудящих мас підготовкою до того важливого моменту в історичному процесі, коли внаслідок революційних зрушень виникнуть передумови для розв'язання соціалістичних завдань. Великі труднощі на цьому шляху пов'язані з наявністю архаїчних соціальних структур, відсталості, яка нагромаджувалася віками, релігійних суперечностей та ін.

Висловивши ці положення, В. В. Приматов зауважив, що серед країн, які оголосили про свою соціалістичну орієнтацію, треба розрізняти ті, які дійсно йдуть цим курсом, і ті, які його лише декларують, а пануючі в них режими насамперед є копією адміністративно-бюрократичних, тоталітарних державних структур. Не можна забувати, підкреслюється в статті, що й гітлерівці називали свою систему націонал-соціалізмом. Соціалізмом іменував свою страшну систему і Сталін. Так що не в термінах суть.

Загалом процеси, які відбуваються в країнах соціалістичної орієнтації, розгортаються в умовах боротьби двох об'єктивно закономірних, однак таких, що одна одній протистоїть, тенденцій — некапіталістичних і капіталістичних зрушень і змін. І в кожному конкретному випадку результат їх боротьби залежить від правильності політики даного суспільства, знайти адекватну для національних умов форму їх реалізації, заручитися підтримкою мас, використати світовий досвід вирішення аналогічних проблем, спертися на підтримку і допомогу передових країн.

Хоча в усіх цих ситуаціях, як підкреслює автор, насильство не може бути принципово виключене, однак, звичайно воно, як показує досвід, свідчить про те, що реальні умови і передумови для революційних перетворень не зовсім визріли. При цьому за кожен крок вперед народів доводиться розплачуватись тяжкими стражданнями і великими втратами, затяжними воєнними конфліктами, а то й соціально-економічною катастрофою, яка відкидає його в минуле. Водночас, як показує той самий досвід, в умовах сучасного світу, в якому так тісно інтереси багатьох держав переплелися буквально в кожній точці планети, різке порушення природного ходу еволюції якої б то не було держави негайно призводить до інтернаціоналізації соціального конфлікту, що робить ситуацію фактично патовою (прикладі: Камбоджа, Нікарагуа, Афганістан, Ангола, Сальвадор), і потрібні нетрадиційні, компромісні методи для її розв'язування.

Очевидно, за цих обставин, якісно змінюється сам спосіб соціально-економічного розвитку і особливо фазових формаційних переходів як в окремих країнах, так і у світовому співтоваристві загалом. Однак, все це — справжня terra incognita революційної теорії, яка вимагає до себе найпильнішої уваги. Але безперечно одне — сьогодні магістраллю революційного оновлення світу і кожної країни став шлях миру, мирних і демократичних форм розв'язання соціально-класових проблем, шлях суспільного консенсусу.

Досить імовірно, вважає автор, що процес, який іменується перебудовою в нашій країні, є першим історичним взірцем соціальної революції нового типу, революції, практичним принципом, характером і метою якої є миротворчість.

В. П. Кириченко (Київ) у статті «Нові політичні мислення і Латинська Америка» (21 с.) відзначає закономірний і неминучий характер процесу формування нового політичного мислення, зорієнтованого на пріоритети миру і завоювання ним панівних позицій у сфері соціальних ідей сучасності. За своєю духовною суттю нове

політичне мислення є сучасною філософією світу, яка розвиває світову гуманістичну традицію завдяки науковому осмисленню і органічному сплавленню позитивних елементів багатьох світоглядних теорій, шкіл, мирських і релігійних учень, воно — вираження їх головного оптимістичного вектора, спрямованого в майбутнє.

У кожному регіоні планети нові політичні мислення сприймаються, формуються і виражаються багато де в чому по-своєму, залежно від його соціальної і національної специфіки. Велику роль у його всесвітньому утвердженні як політичної і морально-інтелектуальної норми сучасності покликані відіграти країни Латинської Америки і Карибського басейну — одного з найбільших регіонів світу, де проживають понад 360 мільйонів чоловік (близько 8% населення Землі), половина з них — у Бразилії, Мексиці, Аргентині.

Країни цього регіону відрізняються одна від одної рівнями свого економічного і соціального розвитку, політичними режимами, обсягом території і населення, світовими і регіональними позиціями, що породжує суттєві відмінності у колі проблем, з якими вони стикаються. Проте спільною для всіх них є необхідність подолання економічної відсталості і забезпечення економічної незалежності, запобігання імперіалістичному втручання до їх внутрішніх справ, подолання структурної кризи, розв'язання питання виплати зовнішнього боргу, забезпечення умов для соціального прогресу. Природно, що все це загострює їх зацікавленість у вирішенні таких глобальних проблем, як запобігання термоядерній війні, припинення гонки озброєнь, роззброєння, охорона навколишнього середовища, мирне освоєння космосу і багатств Світового океану та ін.

Нові політичні мислення дуже потрібні цьому регіонові ще й тому, що він має досить значний конфліктогенний потенціал. Але внутрішньодержавні конфлікти, територіальні суперечки, економічне суперництво, військово-політичні амбіції — всі ці фактори активно експлуатують імперіалізм, суттєво гальмуючи поширення нового політичного мислення у правлячих колах країн регіону. Процес підключення Латинської Америки до вирішення локальних конфліктів розвивається нерівномірно і суперечливо. Однак уже перші кроки в цьому напрямі зміцнили міжнародний престиж країн регіону, розширили можливості протистояння політиці неоглобалізму.

Протягом багатьох років у Латинській Америці була поширена думка, що віддаленість від головного вогнища можливого ядерного конфлікту, неосяжні океанські простори надійно захищають регіон від зброї масового знищення. Це сприяло тому, що тривалий час розмах антиядерних виступів у регіоні помітно відставав від його розвитку в Європі. Ще однією причиною цього було твердження частини латиноамериканської буржуазії і вчених, засобів масової інформації про те, що Латинська Америка може приступити до пошуку шляхів роззброєння лише тоді, коли великі держави і їх блоки здійснять ядерне роззброєння, вживуть заходів до значних скорочень звичайних озброєнь. Така позиція прирікала Латинську Америку на пасивне споглядання світових проблем; більш того — породжувала у мілітаристських колах окремих країн регіону бажання «доозброїтись».

Реалії, з якими зіткнулися ці країни у 80-ті роки, об'єктивно звужують до мінімуму спроможність подібної позиції, оскільки у вік ракетно-ядерної зброї концепція «гарантованої безпеки» як наслідку географічної віддаленості від можливого епіцентру нової світової війни є недієздатною. Це мало значний вплив не лише на політичні і наукові кола, але й на «низи», на масову свідомість.

У 80-ті роки Латинська Америка зазнала масованого впливу імперіалістичної політики неоглобалізму, що призвело до виникнення тут цілої низки гострих локальних конфліктів, які істотно позначились не лише на розвитку країн регіону, але й на міжнародній обстановці загалом. Політика «конфліктів малої інтенсивності», висунута народній обстановці загалом. Політика «конфліктів малої інтенсивності», висунута на передній план латиноамериканського курсу США, є досить глибоко опрацьованим комплексом військових, політичних та інших підходів забезпечення «рентабельної» для США контрреволюційної альтернативи в районах, охоплених визвольною боротьбою.

Однак, як підкреслюється в статті, в Латинській Америці і Карибському басейні, за всієї складності і суперечливості обстановки відбуваються і процеси консолідації, які зміцнюють можливості розташованих тут країн по-своєму, без іноземного втручання вирішувати регіональні проблеми, питання відносин з іншими державами, роботи конструктивного внеску у збереження миру і зміцнення міжнародної безпеки.

Проблеми розвитку регіону дедалі тісніше пов'язуються з питаннями безпеки і суверенітету, ліквідації локальних конфліктів, обмеження гонки озброєнь. Ряд латиноамериканських країн виступили з важливими зовнішньополітичними ініціативами, такими як укладання договорів про ядерне співробітництво у мирних цілях між

Аргентиною і Бразилією, пропозиція країн Південної Америки і Карибського басейну про створення зон миру і співробітництва у регіоні, пропозиції контадорської групи і групи підтримки про мирне врегулювання центральноамериканського конфлікту, заклик Перу обмежити закупки озброєнь та ін.

Останнє питання дуже важливе, бо держави регіона за останні 10 років витратили на військові потреби близько 130—140 млрд. дол. і це саме тоді, коли щорічно у країнах Азії, Африки і Латинської Америки від недоїдання та інфекційних хвороб помирають 15 млн. чол.; 800 млн. не вміють читати й писати; 1,5 млрд. чол. не одержують медичної допомоги.

Однак, як підкреслив В. П. Кириченко, у регіоні створюються важливі передумови для прогресу в справі роззброєння. Це насамперед піднесення антивоєнного руху і рішучіші виступи громадськості, широких верств населення за скорочення військових витрат, без чого неможливо впоратись з економічними і соціальними кризами, які поглиблюються і вимагають невідкладної дії, а також крах авторитарних військових диктатур і прихід їм на зміну політичних сил, не уражених мілітаристським вірусом.

Новий погляд латиноамериканських країн на світові проблеми дістає своє відображення у прагненні диверсифікувати свої міжнародні відносини за рахунок розширення політичного діалогу і економічного співробітництва з СРСР та іншими соціалістичними країнами, у незгоді з західними рецептами вирішення проблеми зовнішньої заборгованості, у прагненні до посилення політичної та економічної інтеграції держав регіону.

Боротьба латиноамериканських народів за справжню політичну та економічну самостійність, за підвищення їхньої ролі у вирішенні глобальних проблем сучасності вступає в нову історичну фазу. Звичайно, цей процес не однозначний, на його шляху є багато труднощів, які породжуються суперечностями між національними інтересами цих держав та експансіоністською політикою імперіалізму.

Нове політичне мислення прокладає собі шлях крізь товщу забобонів, інертності, ізоляціонізму.

СОЦІАЛЬНА СТАТИСТИКА

ВІДДІЛ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

ПЕНСИЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

В наш час кожен четвертий житель республіки — пенсіонер. Чисельність пенсіонерів постійно зростає — з 10,7 млн. наприкінці 1980 р. до 12,6 млн. наприкінці 1988 р. Протягом вказаного періоду також зросла питома вага пенсіонерів за віком у їхній загальній кількості — з 68% до 75%.

Витрати держави на пенсійне забезпечення в нашій республіці досягли у 1988 році 11 млрд. карбованців, що в 1,6 раза більше, ніж у 1980 році.

З 1 листопада 1985 року за рахунок виплат із суспільних фондів споживання підвищено розміри пенсій робітникам, службовцям та їхнім сім'ям (призначені 10 і більше років тому). З 1 січня 1988 року підвищено мінімальний розмір пенсій членам колгоспів та їхнім сім'ям.

Завдяки здійсненню відзначених заходів середній розмір щомісячних пенсій у пенсіонерів з числа робітників та службовців зріс із 62,8 карбованця у 1980 році до 84,2 карбованця у 1988 році (на 34%), з числа колгоспників — 34,7 карбованця до 52,5 карбованця (на 51%).

Однак ще понад третину пенсіонерів з робітників та службовців і понад чотири п'ятих з колгоспників мають пенсію близько 60 карбованців на місяць.

Організацію соціальної допомоги людям похилого віку та непрацездатним громадянам характеризують такі дані: (на 01.01.89):

Будинки-інтернати для людей похилого віку та інвалідів

Кількість будинків-інтернатів — всього	206
в них:	
ліжок, тис	48,8
забезпечуваних, тис. чоловік	49,1
Кількість людей похилого віку та інвалідів, що стоять у черзі на влаштування до будинків-інтернатів, тис. чоловік	2,9

Територіальні центри соціального обслуговування:

Кількість центрів	8
Місць у них	579

Соціальна допомога на дому

Кількість відділень соціальної допомоги на дому:	
при відділах соціального забезпечення	289
ними обслуговувано людей похилого віку та інвалідів, тис. чоловік	34,4
при будинках інтернатів і територіальних центрах, тис. чоловік	82
ними обслуговувано людей похилого віку та інвалідів, тис. чоловік	10,6
Кількість людей похилого віку та інвалідів, що потребують допомоги на дому, тис. чоловік	104,9

(Держкомстат УРСР)

ISSN 0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

НА ДОПОМОГУ УЧАСНИКАМ МЕТОДОЛОГІЧНИХ СЕМІНАРІВ

ШАНОВНА РЕДАКЦІЄ!

У книжці М. С. Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу», де розкриваються основні принципи й положення нового політичного мислення, фігурують терміни «міжнародна безпека держав», «колективна безпека», «екологічна безпека», «міжнародна економічна безпека». Коли перші три терміни загалом визначені, то останньому бракує в сучасній літературі повноти і виразності.

Під час виступів на підприємствах, в організаціях і установах з лекціями щодо проблем міжнародних відносин, соціалістичного способу життя, протиборства двох систем, ціннісних орієнтацій соціалістичного суспільства мені доводиться відповідати на питання про сутність, форми і шляхи реалізації концепції «міжнародної економічної безпеки» як важливої складової нового політичного мислення.

Ознайомившись з публікаціями вашого журналу, я не виявив філософського осмислення концепції міжнародної економічної безпеки. Матеріали інших журналів так само не дають відповіді на це питання. Було б щиро вдячний, якби журнал розгумачив, у чому ж полягає суть теперішньої позиції СРСР стосовно концепції міжнародної економічної безпеки.

З повагою

В. І. Лобода,

учасник Великої Вітчизняної війни,
підполковник у відставці

В. В. Волошин, О. І. Ступницький

НОВЕ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ І КОНЦЕПЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Сучасна теоретична концепція нового мислення у сфері міжнародної економіки і політики має за основу висновки XXVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюзної партійної конференції про те,

ВОЛОШИН Віталій Володимирович — кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, Галузь наукових інтересів — міжнародні економічні відносини. В нашому журналі публікується вперше.

СТУПНИЦЬКИЙ Олексій Іванович — кандидат економічних наук, асистент тієї самої кафедри. Галузь наукових інтересів — міжнародні економічні відносини. В нашому журналі публікується вперше.

що реальна діалектика сучасного розвитку поєднує в собі змагання, протиборство двох систем і посилену тенденцію до взаємозалежності держав світового співтовариства, утворення суперечливого, але багато в чому цілісного світу.

Це нове мислення, пов'язане з відродженням ленінських настанов щодо зовнішньополітичної діяльності, дало змогу висунути ідею міжнародної економічної безпеки.

Безперечно, будь-яка нова ідея виникає і розробляється з огляду як на розвиток самого концептуального підходу, так і на перспективи її практичної реалізації. Тому розуміння міжнародної економічної безпеки як невід'ємної частини загальної системи міжнародної безпеки об'єктивно потребує теоретичного осмислення як самої суті цієї ідеї, кінцевої мети

її практичної реалізації, так і засобів її досягнення.

Нове зовнішньополітичне мислення КНРС спирається на реальну, загальногуманну основу, має моральну вагу не лише для окремих класів і держав, а й загалом для всього світового співтовариства. Як наголошував М. С. Горбачов, за умов, коли інтереси тих чи тих країн або їх груп значною мірою різні і суперечливі, досягнення консенсусу стосовно нового міжнародного економічного ладу нині видається заважким. Водночас сучасні реалії змушують відмовитися від застарілих поглядів на світ: із сфери поділу вотчин і зон «життєвих інтересів» для «великих» і «могутніх» він перетворюється на світ цілісний і взаємозалежний.

У зв'язку з цим міжнародну економічну безпеку можна розглядати як стан світової економіки і міжнародних економічних відносин, заснований на справедливих, взаємовигідних і взаємоприйнятних засадах, що створює умови для мирного співіснування і співробітництва держав (попри їхній суспільний лад, рівень розвитку та інші відмінності) на благо соціально-економічного прогресу кожної з них і людства загалом.

Міжнародна економічна безпека не може бути прерогативою якоїсь однієї країни або групи країн, вона об'єктивно відображає інтереси і сподівання всього світового співтовариства. Концепція міжнародної економічної безпеки не скасовує і не підміняє собою вже прийняті світовим співтовариством основоположні рішення і документи з питань перебування міжнародних економічних відносин і за провадження нового міжнародного економічного ладу. В її межах триває пошук спільних елементів у різних підходах до розв'язання світових економічних проблем, зміцнення довіри в міжнародних економічних відносинах.

Забезпечення міжнародної економічної безпеки — доволі складний процес, вимогою якого є насамперед звільнення від конфронтаційних мислення і дій. Для цього потрібен всесвітній діалог, що дасть змогу всім країнам узяти участь у створенні прийнятної для загальної концепції міжнародної економічної безпеки. У його межах держави змогли б обмінятися досвідом, виявити свої інтереси, визначити групи чинників, які негативно впливають на міжнародні економічні відносини, і вжити спільних заходів для усунення їх руйнівної дії. Конструктивний, без зайвої полемічності діалог має уможливити вироблення загальної концепції і загальних позицій на основі довготривалих інтересів, спільні дії на засадах колективної відповідальності, готовності до компромісів.

Міжнародна економічна безпека, як видається, є більш комплексною і суперечливою з погляду практичної досяжності, ніж можливі конкретні угоди у військовій, політичній і гуманітарній галузях. Це пов'язано з тим, що проблеми, які виникають в останніх, ґрунтуються на чинниках насамперед суб'єктивного гатунку. Що ж до реалізації міжнародної економічної безпеки, то справа набагато складніша, бо тут переплелися і суб'єктивні, і об'єктивні чинники в усьому їх розмаїтті. Як свідчує досвід обговорення даної концепції в ООН, з цього часто-густо користаються як її противники з капіталістичних держав, так і представники країн, що визволилися, котрі свідомо чи несвідомо припускаються помилок у визначенні свого остаточного підходу до неї.

Досить складним і суперечливим є і з теоретичного, і особливо з практичного погляду співвідношення між поняттями національної і міжнародної економічної безпеки. У групі країн, що визволилися, посилюється процес політичної й економічної диференціації. Виразно окреслилися специфічні проблеми найменш розвинених країн, котрі визнають їх за підпорядковані суто власній національній безпеці. Тому країни, що визволилися, схильні трактувати міжнародну економічну безпеку лише в аспекті захисту власних інтересів. Висунута з їхньої ініціативи концепція нового міжнародного економічного ладу має стати чимсь на зразок міжнародної економічної безпеки для них.

Розбіжності у підходах типові й для провідних капіталістичних держав. По-перше, чимало західноєвропейських країн часто-густо відчують на собі тиск США як країни, що виступає генератором ідей і центром прийняття рішень з міжнародної економічної проблематики. По-друге, державам Західної Європи дедалі важче здійснювати силовий тиск на країни, що визволилися і самі набувають впливовості. По-третє, США зазнають економічних труднощів у відносинах з Японією, Західною Європою, а останнім часом — з низкою країн, що розвиваються, і їхніх економічних угруповань. Водночас кожна із згаданих країн не від того, аби спрямувати розмову до своєї власної національної економічної безпеки або навіть тлумачити це поняття ширше — як «зону життєвих інтересів». Безперечно, усе це впливає на вироблення підходу провідних капіталістичних держав до концепції міжнародної економічної безпеки і її практичного здійснення, позбавляючи його конструктивності.

Потребує теоретичного осмислення і проблема співвідношення міжнародної економічної безпеки з економічною незалежністю країн і автаркією. Можна з певністю сказати, що жод-

на держава світу неспроможна нині розвиватися поза міжнародними відносинами. З одного боку, автаркія, звісно, загалом гарантує економічну незалежність, а отже й економічну безпеку держави. Проте сучасний рівень розвитку продуктивних сил несумісний з ізоляцією, бо доконче потребує широкої участі кожної держави в міжнародному поділі праці. В принципі неможливий всесвітній науково-технічний прогрес на базі зусиль однієї окремо взятої країни, навіть найрозвиненішої. За умов автаркії невідворотними є відставання технологічного й технічного рівнів виробництва і послаблення економічного потенціалу.

З другого боку, участь держав у міжнародному поділі праці зумовлює той чи той ступінь залежності від світового господарства. Проте не всяка залежність тотожна підризу економічної безпеки. Остання знижується лише внаслідок асиметричної структури обміну товарами і послугами. За потужного економічного потенціалу і симетричної структури економічних зв'язків найвищий ступінь участі у міжнародному поділі праці цілком сумісний з економічною безпекою. Річ у тім, що залежність від контрагентів немовби компенсується їх зворотною залежністю; крім того, активний обмін із світовим господарством дає змогу скористатися з його досягнень для вдосконалення і розвитку своєї економіки. Загалом національну безпеку може гарантувати високий рівень розвитку національного господарства, що багато в чому пов'язано з обов'язковою участю в міжнародному поділі праці.

Для країн Азії, Африки і Латинської Америки міжнародна економічна безпека є однією з головних умов їхньої національної безпеки, бо сприяє оздоровленню міжнародного становища, демократизації міжнародних економічних відносин, боротьбі проти всіляких виявів диктату і нерівноправності в міжнародних економічних справах, ізоляції тих кіл імперіалізму, котрі роблять ставку на застосування силових методів у економічній політиці.

Концепція міжнародної безпеки міцно пов'язана з доктриною економічної стабільності, в якій відображено право кожної країни на вибір шляхів суспільного розвитку і проведення самостійного соціально-економічного курсу, що відповідає місцевим умовам і національним інтересам. Дана концепція передбачає підведення стабільнішого фундаменту під розвиток міжнародних економічних відносин, зміцнення економічного самозабезпечення окремих держав і сприяння економічному розвитку країн «третього світу».

Доволі певно розрізняються суб'єктивні (свідомо спровоковані) й умовно об'єктивні чинники зниження економічної безпеки держав.

До перших можна залічити цілеспрямовані дії, які підривають економічну стабільність і господарські інтереси окремих країн, породжують загальну дестабілізацію зовнішньоекономічних зв'язків: протекціонізм, маніпулювання з курсом долару, економічну блокаду, ембарго, загальне погіршення міжнародного становища. До других — ті, які диктуються власне капіталістичним способом виробництва і пов'язаною з ним грою ринкових сил (зростання або падіння цін на сировину і процента на міжнародному ринку капіталу, циклічні спади виробництва в центрах капіталізму, інфляція, структурні кризи та ін.). До об'єктивних чинників належать і стихійні явища — так звані форс-мажорні обставини або обставини непереборної сили, зокрема засуха, затоплення, наступ пустелі та ін., які часто-густо мають нищівні господарські наслідки.

З практичної точки зору реалізація концепції міжнародної економічної безпеки може здійснюватися поетапно.

Під час першого етапу країни могли б визначити й узгодити, по-перше, саму концепцію міжнародної економічної безпеки та її головний зміст, по-друге, виявити наявні форми дискримінації в міжнародних економічних відносинах, явні і приховані методи бойкоту і санкцій, не передбачені рекомендаціями світового співтовариства, по-третє, розробити й ухвалити відповідні нормативні документи й організаційно-правові структури. У разі потреби можна створити спеціальну міжнародну арбітражну службу з поновленнями застосування міжнародних санкцій, а також використання компенсаційного механізму, утвореного за рахунок міжнародних фондів із коштів держав-порушників і можливих добровільних джерел.

На розв'язання проблеми в межах цього етапу може бути спрямовано і досягнення угод, які ще не набрали чинності, але повністю відповідають духові і букві концепції колективної економічної безпеки («загальний фонд» сировини, кодекс поведінки транснаціональних корпорацій і передавання технології та ін.). Крім того, можна передбачити ефективні стабілізаційні механізми у світовій торгівлі і валютно-фінансових відносинах, кількісні обсяги товарних потоків і розрахункових коштів в обігу, рівні цін і процентних ставок, розміри й умови використання стабілізаційних фондів та ін.

На даному етапі важливо визначити принципи, цілі, пропорції скорочення військових витрат, а також сфери застосування і норми використання ресурсів, що вивільняються. Паралельно можна передбачити коротко- і довго-

строкові заходи щодо ліквідації заборгованостей, серед них і механізми антикризового регулювання світової економічної кон'юнктури за умов світових циклічних процесів.

Радянський Союз і собі висунув цілу низку конкретних пропозицій щодо розв'язання проблеми заборгованостей, у тім числі обмеження боргових виплат кожної країни часткою її експортної виручки не на шкоду розвитку, приймання експортних товарів як виплату заборгованості, усунення протекціоністських бар'єрів на кордонах країн-кредиторів і відмову від нарахування додаткових процентів при наданні відсрочки виплат.

Під час другого етапу можна було б підступитись до узгодження заходів щодо істотного розширення форм безпосереднього багатостороннього співробітництва і механізмів узгодження національної економічної політики, щодо консолідації ресурсів для розв'язання глобальних проблем, створення стабілізаційних фондів економічної безпеки.

Принципове значення для нормалізації міжнародних економічних відносин мають конкретні успіхи в галузі роззброєння, зміцнення миру і міжнародної безпеки. Між роззброєнням і розвитком у сучасному світі існує органічний, діалектичний взаємозв'язок. З одного боку, як тривалий процес, що залежить від загального міжнародного клімату, розвиток потребує насамперед атмосфери миру, безпеки, довіри і співробітництва між народами. Роззброєння з цього погляду могло б стати значним стимулятором розвитку, забезпечивши йому як надійний політичний клімат, так і безпосередню фінансово-економічну підтримку. З другого боку, економічний і соціальний прогрес кожної країни і послідовний розвиток світових господарських зв'язків, ліквідація нерівноправності і дискримінації, забезпечення однакової економічної безпеки всіх країн попри їхню належність до тієї чи тієї соціально-економічної системи, безперечно, виступають важливими самостійними чинниками послаблення антагонізмів і напруженості в міжнародних відносинах.

Роззброєння може вивільнити величезні додаткові ресурси для розв'язання складних, комплексних економічних проблем глобального характеру, сприяти подоланню відсталості країн, що розвиваються. Водночас справжній економічний ефект роззброєння не може оцінюватися суто автоматично мірою реалізації тих чи тих конкретних заходів у галузі реального роззброєння. Його можна домогтися лише тоді, коли такі заходи супроводитимуться відповідним зменшенням військових витрат. Вивільнені в такий спосіб матеріальні, фінансові, людські і наукові ресурси мають бути вико-

ристаними для прискорення економічного і соціального прогресу відповідних країн.

Роль спеціального механізму у переданні коштів від роззброєння країнам, що розвиваються, і розв'язанні інших глобальних проблем міг би виконувати міжнародний фонд у межах ООН «Роззброєння і розвиток». Проте спрямувати на цілі розвитку ресурси, які вивільняються, можна лише здійснюючи реальні заходи щодо роззброєння. Введення хоч би в якій формі «податку на озброєння», пропонуване рядом країн, що розвиваються, не тільки не сприятиме роззброєнню і розвитку, а й призведе до подальшого посилення економічної експлуатації країн, що розвиваються, імперіалістичними державами для компенсації витрат на сплату «податку». Більше того, це утворило б абсурдну ситуацію, коли деякі країни, що розвиваються, виявилися б захищеними у великих військових витратах основних військових держав, від яких вони отримували б фінансовий «відкуп».

Нарівні з безпосереднім одержанням частки зекономлених внаслідок роззброєння коштів усі держави, і особливо країни, що розвиваються, могли б мати й істотні економічні вигоди непрямого порядку. Можна з певністю стверджувати, що гонка озброєнь нині значною мірою фінансується за рахунок країн, що розвиваються. Прибутки, отримані молодими державами, транснаціональними корпораціями і банками, через систему податків зосереджуються в капіталістичних державах, а отже — і в їхніх військових бюджетах. Саме сюди надходять і прибутки від продажу зброї країнам, що розвиваються, військовими відомствами цих держав. Крім того, банки використовують частину свого неокolonіального прибутку на грошовому ринку, де її бере в борг держава або монополії воєнно-промислового комплексу. Поряд з цим існує значна кількість корпорацій, які водночас беруть участь в гонці озброєнь і в експлуатації країн, що розвиваються. Прибуток від такої експлуатації безпосередньо передається їхнім військовим підрозділам каналами внутріфірмових відносин.

Скорочення військових витрат допоможе ліквідувати дефіцити державних бюджетів і, отже, знизити розмір процента на кредити, темп інфляції, позики країнам, що розвиваються, витрати на імпорт.

Втілення в життя заходів щодо роззброєння, вкупі зі зміцненням миру, довіри і співробітництва між державами, надасть потужного імпульсу процесові розвитку, ближчим і досяжнішим стануть головні цілі міжнародної економічної безпеки.

ЧИ БУВ СТАЛІН АГЕНТОМ ОХРАНКИ?

Від редакції: Протягом цього року в кількох радянських журналах і газетах (у РРФСР — у «Комсомольце Забайкалья»; «Собеседнике», «Дружбе народов», «Московской правде»; на Україні — у «Робітничій газеті» і журналі «Трибуна лектора») були опубліковані статті та інтерв'ю, в яких йшлося про кілька секретних документів царської охоранки, виявлених істориками — професором МДУ Г. О. Арутюновим і професором МДІМВ Ф. Д. Волковим — у Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР (ЦДАЖР СРСР) у Москві і в Центральному державному архіві Жовтневої революції Азербайджанської РСР у Баку. Публікації з'явилися після того, як частина цих документів була обнародована Г. О. Арутюновим і Ф. Д. Волковим на робочому засіданні по організації Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» 29 жовтня 1988 р. у Москві.

Зазначені публікації викладали, загалом, версію Арутюнова — Волкова, які стверджували (щоправда, не абсолютно, а з усталеними в науковому середовищі застереженнями), що Сталіна завербувала царська охоранка і що репресії, розв'язані ним, були, певною мірою, націлені на те, щоб знищити можливих свідків або людей, які знали про його вербування.

Ці публікації викликали великий резонанс у нашій країні, та й за рубежем. Видання, що опублікували згадані матеріали, піддавалися — в усякому разі, на Україні — критиці з боку директивних інстанцій, які звинувачували їх у «гонитві за жареними фактами» і «дешевою сенсацією». Водночас у квітневому номері журналу «Вопросы истории КПСС» з'явилася стаття Б. І. Каптелова і З. І. Перегудової «Чи був Сталін агентом охоранки?», спрямована на спростування версії Арутюнова — Волкова і передрукована пізніше у скороченому вигляді «Комсомольской правдой» і журналом «Родина»^{*}.

Редакція нашого журналу вирішила обговорити колізію, яка утворилася, і спробувати перевірити вагомість аргументів обох сторін. Така перевірка, на наш погляд, потрібна з певних міркувань. Насамперед необхідно розглянути тему, перенесену в заголовки нашого матеріалу, як наукову проблему, залишивши тим самим «поза кадром» як «репортерські надмірності», так і спрямовані проти них звинувачення у пристрасті до «жарених фактів» і «дешевої сенсаційності». На нашу думку, і те, й інше зайве: тема і так надто гостра і важлива, що після ходити до неї треба зважено і відповідально. Тим більше, що після зазначених публікацій і самі секретні документи царської охоранки, і спроби їх тлумачення і визначення аутентичності стали фактом нашого життя. Тому ми хотіли не тільки наукового, а й громадсько-політичного боку питання, ли б привернути увагу читачів не тільки до фактичного боку питання, а й до морально-політичних наслідків його обнародування.

У обговоренні беруть участь: професор М. В. Попович (Інститут філософії АН УРСР), який фундаментально вивчав згаданий період історії СРСР і підготував ще в 60-х роках кілька монографічних рукописів з даної проблематики;

^{*} Серйозній критиці піддала статтю Б. І. Каптелова і З. І. Перегудової проф. д-р іст. наук З. І. Серебрякова. Див.: Родина. — 1989. — № 9. — С. 91.

М. В. Д.

Совершенно секретно.

Л и ч н о.

ЗАВЕДУЮЩИЙ
ОСОБНЫМ ОТДЕЛОМ
ДЕПАРТАМЕНТА ПОЛИЦИИ12 июля 1913 года
№ 2898

Милостивый Государь

Алексея Федоровича!

Административно-высланный в Туруханский Край Иосиф Виссарионович Джугашвили-Сталин, будучи арестован в 1906 году, дал Начальнику Тифлиского Г.Ж. Управления ценные агентурные сведения. В 1908 году Н-к Бакинского Охранного Отделения получает от Сталина ряд сведений, а затем, по прибытии Сталина в Петербург, Сталин становится агентом Петербургского Охранного Отделения.

Работа Сталина отличалась точностью, но была отрывочная.

После избрания Сталина в Центральный Комитет Партии в г. Праге, Сталин, по возвращении в Петербург, стал в явную оппозицию Правительству и совершенно прекратил связь с Охраной.

Сообщая, Милостивый Государь, об изложенном на предмет личных соображений при ведении Вами розыскной работы.

Примите уверение в совершенном к Вам почтении

А.Ф. Хо

Секретарь: Ларс Мадсен

молодший научный сотрудник Института истории АН УРСР Д. В. Табачник, який спеціалізується на вивченні історії СРСР від перших післяжовтневих до перших післявоєнних років, автор понад 300 публікацій з названої проблематики, що з'явилися в радянській періодиці протягом останніх 4—5 років;

професор В. О. Кудін (Київський держуніверситет), який чотири місяці викладав у Техаському університеті і виявив в «архіві Керенського» * копію, що зберігається там, одного з тих документів, про які розповідав професор Ф. Д. Волков.

Редакцію представляє провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, доктор філософських наук Ю. Д. Прилюк.

* Докладну його розповідь про цей архів див.: Трибуна лектора.— 1989.— № 3.— С. 20—23; Вітчизна.— 1989.— № 5.

Прилюк: Давайте сразу ж домовимся залишити всі вигукі здивування та різні атрибути сенсаційності іншим газетам і журналам і по-діловому обговорити не тільки фактичний бік даної теми, а й насамперед пов'язані з нею соціально-історичні обставини та ідейно-політичні наслідки. Отже, запитання перше: чи можемо ми виходити з того, що даний документ — не фальшивка?

Однак перш ніж шановні колеги

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

М. В. Д.
Заведующий
Особым отделом
Департамента полиции12 июля 1913 года
№ 2898Совершенно секретно.
Л и ч н о.Милостивый Государь
Алексей Федорович!

(штамп
неразборчив
..... 152
23.III.1913 г. (?)

Начальнику
Енисейского
Охранного Отделения
А.Ф. Хо знакову (?)

Административно-высланный в Туруханский Край Иосиф Виссарионович Джугашвили-Сталин, будучи арестован в 1906 году, дал Начальнику Тифлиского Г.Ж. Управления ценные агентурные сведения.

В 1908 году Н-к Бакинского Охранного Отделения получает от Сталина ряд сведений, а затем, по прибытии Сталина в Петербург, Сталин становится агентом Петербургского Охранного Отделения.

Работа Сталина отличалась точностью, но была отрывочная.

После избрания Сталина в Центральный Комитет в г. Праге, Сталин, по возвращении в Петербург, стал в явную оппозицию Правительству и совершенно прекратил связь с Охраной.

Сообщая, Милостивый Государь, об изложенном на предмет личных соображений при ведении Вами розыскной работы.

Примите уверение в совершенном к Вам почтении.

(подпись)

При розшифруванні архівної копії ми не могли точно прочитати деякі літери й знаки, тому позначили їх знаком запитання.— Ред.

спробують відповісти на нього, я маю хоча б коротенько ввести в курс справи і наших читачів.

Отже, за версією Арутюнова — Волкова, Сталін був завербований охранкою, про що свідчать кілька документів, виявлених ними у вітчизняних архівах. Ці вчені вважають, що обговорюваний нами документ (копію його ми зняли з копії, одержаної В. О. Кудіним в архіві Техаського університету) — аутентичний.

У статті Б. І. Каптелова і З. І. Перегудової аутентичність указанного документа спростовується. З допомогою солідного текстологічного і документознавчого аналізу показав, що:

1) замість реального Енісейського розшукового пункту, яким керував ротмістр Володимир Федорович Железняков, у тексті було названо неіснуюче Енісейське охоронне відділення, начальнику якого — Олександр Федорович Железнякову (такого у довідниках, до речі не виявлено) і адресовано документ;

2) де в чому не відповідає штамп, який існував в охранці в 1906—1913 рр., вихідний кутковий штамп даного документа. Не відповідає пра-

вилам діловодства, запровадженням в охранці, заповнення штампів вхідної документації від руки;

3) не відповідає реаліям номер і дата документа. Особливий відділ, пишуть Б. І. Каптелов і З. І. Перегудова, мав для діловодства номери, починаючи з № 93001 і далі, а для зовсім секретної документації — з № 111001 і далі. З 11.06.1913 полковник Ерьомін обіймав посаду начальника Фінляндського жандармського управління; останній документ, підписаний ним на попередній посаді, датований 19.06.1913 під № 101213 — отже, підписати обговорюваний нами документ він вже не міг;

4) не відповідає справжньому і факсиміле підпису Ерьоміна.

Ці та інші міркування (див.: Вопросы истории КПСС.— 1989.— № 4.— С. 90—98), які я не переказую за браком часу й місця, дають підставу, як вважають автори, засумніватися в аутентичності даного документа, а водночас і в обгрунтованості версії Арутюнова — Волкова. Щоправда, додержуючись наукової етики, Каптелов і Перегудова відзначають: «Розглядаючи документи і публікації, ми аж ніяк не намагалися остаточно

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

розв'язати питання, чи був Сталін секретним співробітником». Тому я, з дозволу наших шановних співрозмовників, висловлю низку питань, які виникли після читання цієї статті.

По-перше, у більшості публікацій і виступів Г. О. Арутюнова, Ф. Д. Волкова й інших авторів, які підтримують їхню версію, була вимога про проведення офіційного розслідування проблеми «Сталін — агент?» (назвемо її так для зручності) і про публікацію знову ж таки офіційного висновку. Це питання ставив, наприклад, Г. О. Арутюнов ще в 60-х роках, коли він, за дорученням М. С. Хрущова, вивчав документи, що зберігалися в ЦДАЖР і пов'язані зі сталінськими репресіями. У подальші роки такі вимоги були неодноразово повторені ним — у тому числі в його листі до М. С. Горбачова від 18.04.86, копію якого він нещодавно надіслав нашій редакції.

У зв'язку з цим мені, наприклад, не зрозумілий статус публікації у «Вопросах истории КПСС». Редакційна преамбула подає її як коментар до «низки документів і виступів у пресі з даної проблеми». Не секрет, що Б. І. Каптелов — працює директором ЦДАЖР СРСР, а З. І. Перегудова — науковий співробітник цього архіву, хоча їхні посади в журналі чомусь не названі. Не секрет, проти цієї версії спрямована їхня публікація: професори Арутюнов і Волков — відомі історики і не менш шановні спеціалісти, ніж Б. І. Каптелов і З. І. Перегудова. Чи не краще б, нарешті, залишити застарілі засоби полеміки (застійні або навіть дозастійні, бо «критику без адреси» любив застосовувати ще Сталін) і обговорювати наукову проблему по-науковому? І не вдавати, наче «спеціалісти» відповідають на «усні виступи деяких радянських істориків, і твердження, що з'являються в пресі»?

Табачник: А що ж до офіційної відповіді?

Прилюк: Офіційного висновку з приводу проблеми «Сталін — агент?» усе ще немає.

Попович: Так, однак, як бачимо зі статті Б. І. Каптелова і З. І. Перегудової, немає й самого предмету дискусії? Бо вони пишуть: «Потрібно розібратися в тому основному докумен-

ті, який сьогодні переходить з рук в руки і оригінал якого нібито перебуває на збереженні в архіві».

Прилюк: Так, і тут я переходжу до другого запитання: а чи був (чи є) сам документ?

Стаття Каптелова і Перегудової надто туманно відповідає на це запитання. Редакція зауважує: публікуємо, мовляв, відповідь спеціалістів, «які виходили з відомих на сьогодні документів». Враховуючи не тільки буквальний смисл, а й, на жаль, прийняту у нас казуїстику «зворотного відліку», це можна зрозуміти і так: крім документів, відомих (які були) раніше (а не сьогодні), тобто які були, але зникли. Парадоксально, однак, те, що заявивши, що оригіналу документа № 2898 немає в ЦДАЖР, його співробітники, проте, скрупульозно розбирають якусь копію, що «ходить по руках». Так дозволяйте уточнити: про що йдеться? Що аналізується — неіснуючий документ? Самвидатівська саморобка?

Б. І. Каптелов і З. І. Перегудова цитують американського історика І. Левіна (вони називають його «радянським», що, зрозуміло, надає іншого забарвлення цій цитаті), який стверджував в інтерв'ю журналові «Лайф» 1956 р., що одержав 1947 р. від високопоставлених російських емігрантів оригінал даного документа. «Такі твердження малопереконливі», — вважають автори, маючи на увазі вищезгадані текстуальні невідповідності документа. Однак все ж таки давайте спочатку побачимо оригінал! Це — найперша умова. Бо ж, заявивши, що існування оригіналу сумнівне, Б. І. Каптелов і З. І. Перегудова шістьма рядками нижче самі ж запитують: та й як, мовляв, оригінал міг бути у ЦДАЖР, якщо він уже попав у США, до І. Левіна, опосередковано підтверджуючи тим самим, що оригінал існує.

Тому, повторюю, якщо ми хочемо вести й далі професійно грамотну наукову дискусію (а не просто намагатися пригасити інтерес до даної теми), треба насамперед мати предмет обговорення або точно встановлені дані про нього. Справа ця, звичайно, не проста, але і ЦДАЖР, і редакція «Вопросов истории КПСС» та

інші інститути й організації, причетні до цієї проблеми, цілком могли б вжити зусиль і з'ясувати: де цей оригінал сьогодні і чи є він взагалі? Наприклад, відрядити співробітника до США, або офіційно попросити тамтешніх істориків, архівістів, криміналістів дати експертний висновок (папір, підпис, шрифт, чорнило, датування тощо). Гадаю, заради з'ясування такої важливої для нас проблеми (і з урахуванням загальної атмосфери нового мислення) цю акцію можна було б здійснити.

Тоді стало б зрозуміло: так, оригіналу немає (або: так, він є); тоді не виникла б ця дурна нескінченність — «копія з копії»; тоді відпала б небезпека «зліпсованого телефону», переказу відомостей, одержаних з третіх (або тридцять третіх) рук. Та й, кінець кінцем, зникли б підстави для «дешевих» сенсацій і недовіри з боку громадськості.

По-друге, напрошується ще одне пряме запитання: чи означають усі ці «нібито» і «до сьогодні», які трапляються в статті, що автори її вважають професорів Г. О. Арутюнова і Ф. Д. Волкова науково некомпетентними? А Г. О. Арутюнова — звинувачують до того ж і в брехні, оскільки він, як і раніше, стверджує (і підтвердив мені особисто по телефону), що сам виявив оригінал указанного документа в ЦДАЖР СРСР на початку 60-х років. У листі, надісланому до нашої редакції Г. О. Арутюнов пише, що його лист до М. С. Горбачова було передано до Інституту марксизму-ленінізму, а «заступник директора інституту Д. І. Антонюк повідомив мене, що матеріали, які я направив (спогади Шатуновської, копії документів про Сталіна) передані на збереження у Центральний партійний архів ІМЛ».

Так хто все ж таки відповідь: чи був оригінал, де він тепер і хто кого обманює у ситуації, що склалася?

Попович: Ну, ці запитання, я вважаю, риторичні...

Прилюк: Добре, тоді запитання третє. Я не спеціаліст з історії і архітектурного мистецтва, тому мене текстологічне вознахання, тому мене текстологічний аналіз документа № 2898, зроблений Б. І. Каптеловим і З. І. Перегудовою, припустимо, переконує. Однак, спростовуючи версію Арутюно-

ва — Волкова, вони ж не дають ніякого зрозумілого тлумачення своїм висновкам. Якщо це підробка, то (хоча б згодом) коли, ким, де, з якою метою сфабрикована? Негоже обмежувати себе тільки архівом свого відомства і лише звіркою реквізитів — бо ви ж історики, а не реєстратори паперів або почеркознавці, шановні колеги! Якщо це витівки підступних спецслужб, то, гадаю, вони цілком могли б сфабрикувати більш якісну фальшивку. Якщо час її появи — 30-ті роки, а місце — зарубіжжя; якщо, припустимо, сфабрикували її емігрантські кола, то звідки могли знати про цю історію всі ті люди (більшовики, меншовики, та й не тільки вони), свідчення яких відомі і датовані більш давнім, попереднім періодом? Якщо мета фальшивки — дискредитація Сталіна (як керівника СРСР), то чому ми жодним словом не спростували її до 60-х років? Адже на такі спроби ми вміли відповідати завжди... А тут мовчимо й досі.

Як бачите, питання ці — не спеціальнонаукові; їх має право ставити і неспеціаліст... Вибачте за тривалий вступ, але хотілося б висловити ще два міркування загального порядку.

Спочатку про документальні підтвердження. В публікації Б. І. Каптелова і З. І. Перегудової як абсолютний аргумент не одноразово застосовується твердження про те, що документальних підкріплень тим чи іншим фактам або припущенням не виявлено. Досвід моєї роботи в «Меморіалі» та й виступи нашої преси свідчать, що вагомість такого аргумента — хай вибачають мене архівісти і документознавці — дуже невелика. Мільйони радянських людей були розстріляні за часів Сталіна без відповідної документації — і що ж, накажете вважати це неіснуючим фактом? «Не виявлені» «документальні підтвердження» секретного протоколу «пакту Ріббентропа — Молотова» — виходить, і він «нібито» мав місце? «Не було» київської Биковні, а тепер уже весь світ знає, що там розстрілювали і ховали репресованих, та й документи — не відразу, що правда, але якось поступово знайшлися... Так, може, все ж таки варто пошукати, а не рішуче відрізати всі

можливості підтвердження згаданої версії?

І ще. Якоюсь насторожує загальна реакція на версію Арутюнова — Волкова і прагнення взагалі «закрити питання» будь-яким способом. Розумію, що ще минулої п'ятирічці ми з вами, ох, як поплакали б за подібні розмови на таку тему. Однак, якщо перебудова — не ідеологічний пірует, якщо ми насправді хочемо ліквідувати «білі плями» в нашій історії і готові вислухати всю правду, то навіть ці гальмуючі зусилля, цей прихований тиск (у тому числі, і в згаданій статті), ці — часом — прямі окрики? Чому англійські (та інші) історики можуть спокійно аналізувати проблему: чи був У. Черчилль завербований німецькою розвідкою і чи робив їй (у тому числі й за часів Гітлера) деякі послуги¹. А у нас за такого ж обговорення постаті Сталіна відразу ж виникає якась загрожуюча атмосфера? Чи, може Черчилль означає для англійців менше? Або їхній плюралізм думок якісно відрізняється від нашого?

Попович: У всякому разі, англійці офіційно заявляють, що вони продовжують строк засекреченості документів, пов'язаних зі згаданим сюжетом із біографії Черчилля. І ця позиція чесніша, ніж спроба оголосити у нас таку саму історію зі Сталіним просто неіснуючою.

Прилюк: Ще раз вибачаюсь за тривалий вступ і запрошую всіх продовжити нашу дискусію. Отже, повторю своє вихідне запитання: чи можемо ми на сьогоднішньому обговоренні виходити з того, що даний документ — не фальшивка?

Табачник: Мені здається, можемо. Деякі аргументи згаданої Вами статті не переконують мене. Наприклад в тому, що Єрьомін не міг підписати документ № 2898 12 липня, оскільки раніше був переведений на іншу роботу. Ось моє заперечення: дату і номер відправлення ставив не сам полковник, а якийсь дрібний службовець, який, цілком вірогідно, міг надіслати листа через кілька тижнів після його підписання, особливо якщо

¹ Див.: Савельєв В. Публикации не подлежат. — М., 1989; Иванов Вл. Тайна нераскрытых документов // Неделе. — 1989. — № 33. — С. 15.

листів назбиралось багато. Взагалі, шановні колеги з ЦДАЖР дещо ідеалізують, на мою думку, організацію діловодства в охранці.

Кудін: Ісаак Левін, як мені розповідали працівники архіву Техаського університету, робив експертизу документа № 2898 і був впевнений в його аутентичності.

Крім того, про копії цього документа знав і сам Керенський. Скажу більше — в його архіві є лист Мілюкова, написаний 1946 року; в ньому довірливо повідомляється: в архівах французької поліції знайдено оригінали грошових відомостей жандармського управління МВС Росії, в яких (за 1909—1911 роки) стоять підписи Сталіна, що підтверджують одержання ним гонорарів за доноси на революціонерів.

Табачник: Додам до цього, що про існування документа № 2908 і низку інших документів знали й інші політичні діячі. Так, відомий соціал-демократ, лідер грузинських меншовиків і прем'єр-міністр буржуазної Грузії у 1918—1921 рр. Н. М. Жорданія у своїх мемуарах, що вийшли у Франції у 1945—1946 рр., прямо звинувачує Сталіна у співробітництві з охораною. Мабуть, десь на межі 20—30-х років певна частина керівників служб ОГПУ — НКВС і частина наших вищих військових також мала інформацію про ці документи. Є деякі побічні свідчення про те, що група військових, в яку входили Якір, Тухачевський, Уборевич, могла знати про ці документи через заступника наркома внутрішніх справ України З. Б. Кацнельсона, двоюрідний брат котрого працював у Москві і обіймав високу посаду в ОГПУ СРСР, а потім у НКВС СРСР і керував (за дорученням Сталіна) збиранням архівних даних, що компрометують колишніх лідерів різних внутрішньопартійних опозицій, політичних противників Сталіна. І крім того, про цей документ, безперечно, знали старі більшовики, які працювали на Закавказзі, вони також залишили свої спогади. Це і Ольга Григор'ївна Шатуновська, яка була у 50—60-х рр. членом Комітету партійного контролю при ЦК КПРС і нагороджена за реабілітацію жертв Сталіна орденом Леніна 1960 року (на неї посилається професор Вол-

ков та ряд інших більшовиків, які працювали в Закавказзі і були зв'язані з Степаном Шаумяном).

Прилюк: Ці люди, як і багато інших, були репресовані. Чи не виявляється в самій послідовності репресивних актів певна закономірність, відповідно до якої злочинець знищує реальних і можливих свідків злочину?

Табачник: Так, мені здається, дуже помітна певна стратифікація репресій. Адже, практично повністю були знищені всі військові, які в роки громадянської війни брали участь в остаточному розгромі армії Колчака і особливо в узятті Іркутська, а потім у ліквідації колчаківського уряду в Сибіру. Так само ж цілеспрямовано знищено і тих, хто і на півдні очисив від білогвардійців спочатку Новоросійськ (під час розгрому Денікіна), а потім Крим (в період розгрому Врангеля). Чим це можна пояснити? На мою думку, тим, що всі ці білогвардійські угруповування мали значні архіви, які були вивезені у глибокий тил ще в роки першої світової війни, а потім опинилися на фронтах громадянської. Отже, всі наші військові, хто міг хоча б гіпотетично (з погляду Сталіна) мати не те щоб допуск до таких документів, а навіть відблиск знань про його минуле, були знищені. У тому числі Кацнельсон — 1937 року. Його брат (який працював у Москві) брав участь до того в громадянській війні в Іспанії, був радником республіканського уряду і при підозрілих обставинах зник там ще 1936 року, хоча ніхто не зміг встановити його загибелі.

Попович: Однак, якщо все було саме так, як ви реконструюєте, то чому один з найбільш ознайомих з усіма цими таємницями — начальник жандармського управління генерал Джунковський спокійнісінько проживав у Криму, вже після вигнання Врангеля, у 20-х роках навіть придбав селянське подвір'я (зустріч з ним описана Левом Розгоном) і помер своєю смертю в середині 30-х років. Адже, якщо Сталін був агентом охоранки, то Джунковський знав би про це, а навіть такого припущення було досить, щоб він став жертвою репресій.

Табачник: Гадаю, міг і не знати. Сосо Джугашвілі ж був пішаком у

агентурній ієрархії. До того ж провінція...

Прилюк: Не лишатимемо поза увагою і звичайне везіння. Джунковському не одноразово щастило, а оскільки в ті часи не було ще комп'ютера, фототелеграфу і всесоюзного розшуку, цілком могло бути...

Попович: А якщо взяти за аналогію історію агентурної роботи Берії на мусаватистську контррозвідку у Баку? Хоча значно пізніше, коли цей епізод беріївської біографії став відомим, Сталін прикрив його версією, згідно з якою Берія «укорінявся» за завданням більшовиків. Проте сам Сталін від такого варіанту пояснення свого співробітництва з охораною відмовився і обрав радикальніший: мовчати можуть лише покійники. Дивно й те, що Сталін вирішив приховати навіть свою участь в терористичних актах, «ексах», у діяльності бойовиків, хоча це мало б, мабуть, підкреслювати його революційну відвагу?

А втім, така обережна і хитра людина, як Сталін, напевне зрозуміла, що «беріївський варіант» буде час від часу привертати увагу. Так, скажімо, нарком охорони здоров'я СРСР, член ЦК ВКП(б) Г. М. Камінський, який, дізнавшись, що Берію призначено заступником наркома внутрішніх справ СРСР, вигукнув, що це не можливо, щоб колишньому агенту мусаватистів довірили таку посаду. У 20-ті роки Камінський був одним із секретарів ЦК Компартії Азербайджану і знав про роботу Берії, так би мовити, «з службового обов'язку».

До речі, існує версія (в деяких джерелах вона фігурує навіть як доведена), що загибель Камо у 1922 році...

Табачник: ...пов'язана зі спробою прорватися до Леніна і розповісти йому правду про Берію і про Сталіна. Чи, точніше, з його рішенням їхати в Москву до Леніна, щоб зупинити зліт кар'єри Берії. Повороту ж з Леніном Сімону Аршаковичу Тер-Петросяну (Камо), члену партії з 1901 року, було б нескладно.

Попович: Так.
Табачник: Принаймні, А. В. Антонов-Овсеєнко, який багато часу вивчав документи і свідчення тих років, пише саме так. Окрім того, на одно-

му з пленумів Центрального Комітету партії той самий Григорій Наумович Камінський прилюдно підтвердив свої звинувачення на адресу Берії. Це викликало зніяковіття, а потім Сталін оголосив перерву в роботі Пленуму, після чого більшовик з 1913 року Камінський вже не повернувся на Пленум — його зробили «ворогом».

Попович: Ну, і крім того, зі смертю Камо була похована і сама історія про участь Сталіна в ексах. Отже, у біографії Сталіна таємницею були оповиті і його участь у бойових групах, і його контакти з царською охранкою. Але все це було пізніше, а тоді, на початку століття, чому ані меншовики, ані більшовики (адже не тільки Жорданія, а й Чхеїдзе та інші дуже добре знали Сталіна і по Батумі, і по Тифлісу, і по Баку) не обнародували відомостей про його контакти з царською охранкою? Чому допустили, щоб він потрапив у ЦК — і не просто потрапив, а й досить швидко набув там певної ваги?

Прилюк: Щоб відповісти на це питання...

Попович: Вибачайте, я його все ж точніше сформулюю. Отже, чому керівники партії (а вони, я впевнений, мали ці дані про Сталіна і охранку, — якщо вони були у багатьох більшовиків і меншовиків) не дезавуювали Сталіна? Бо ж і часу, і можливостей для цього вони мали досить.

Прилюк: Щоб відповісти на це питання, варто нагадати, як саме Сталін потрапив до ЦК. Отже, 1912 рік, Празька конференція...

Табачник: ...на котрій Сталін був заочно кооптований до складу Центрального Комітету партії більшовиків за пропозицією членів ЦК і — особливо — Р. В. Малиновського, члена ЦК РСДРП(б) і Російського бюро ЦК, депутата Державної думи. Того самого Малиновського, супер-агента охорони, «укоріненого» в керівництво партією.

Кудін: Дозвольте дати коротеньку довідку. Справа в тому, що історію своєї появи в складі керівництва партією Сталін міфологізував. Так, він висловився якимось, що перший лист від Леніна одержав 1903 року. І це увійшло потім у його офіційну біографію, до створення якої,

до речі, доклали руку і наші колеги-філософи: Александров, Мітін, Кружков та ін. Як міцно ця легенда увійшла в голови, продемонстрував, наприклад, той самий Д. Волкогонов, у відомій праці якого про Сталіна твердження про листування Леніна зі Сталіним з 1903 року навіть не заперчується.

Отже, до 1912 року Ленін нічого істотного не знав про Сталіна. Лише через три роки після Празької конференції, 1915 року, Ленін просить Зінов'єва і Карпинського нагадати йому прізвище того грузина, якого вони кооптували в ЦК. «Чи не пам'ятаєте прізвища Коби?»² «Велика просьба: узнайте (від Степка або Міхи і т. ін.) прізвище «Коби» (Йосиф Дж...?? ми забули), Дуже важливо!»²

Прилюк: Ну, це ще можна зрозуміти. Уявіть, що тоді, 1912 року, партія була чимось схожа на те, що сьогодні називають неформальними організаціями. Тобто і стихійності, і розладу, і крайностей, і ініціатив, і декларацій — хоч відбавляй! До того ж додайте конспірацію, та ще й в умовах закордонної столиці. Та ще стислі строки і безліч питань, які треба розв'язати... Безперечно, це не аналогія, а втім навіть сьогодні, беручи участь, наприклад, в установчій конференції українського республіканського товариства «Меморіал» (4 березня ц. р.) і в ході її підготовки, ми могли переконаватися, як важко іноді перевірити достовірність мандатів усіх делегатів з місць. А уявіть, як було тоді, до того ж при «заочній кооптації»! Могли, цілком могли кооптувати невідомо кого, спираючись на рекомендацію...

Однак дозвольте нагадати: питання Поповича стосувалося іншого періоду, коли члени ЦК уже знали Сталіна особисто і працювали разом з ним. Коли — вже в ранзі керівництва правлячої партії — вони розв'язували одвічно делікатне питання про розподіл владних повноважень. Отже, чому (приблизно), знаючи про обговорювані епізоди біографії Сталіна, керівники партії все ж допустили його до верховної влади?

² Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 49. — С. 96.

³ Там же. — С. 153.

Табачник: Схоже, що відома в достатку вузькому колі, ця інформація відіграла певну роль.

Прилюк: Ви хочете сказати, що вона набула іншої цінності: перетворилася на інструмент тиску, на предмет торгу, на спосіб контролю — наприклад, того самого Сталіна?

Табачник: Схоже на те.

Попович: Гадаю, що (оскільки про зв'язки Сталіна з охранкою керівництву партії було дещо відомо) Сталін дав якусь версію цього свого «співробітництва», в яку, мабуть, навряд чи повірили, проте її не заперечували, прийнявши офіційно як пояснення (або алібі), а фактично — як один з козирів у боротьбі за владу. Така боротьба — це, взагалі кажучи, звичайне явище для будь-якої політичної партії. І, як тепер підтверджується, більшовицька партія також зазнала цього випробування. У всякому разі, оскільки Троцький, Каменєв, Зінов'єв, Бухарін та інші брали участь у цій боротьбі, остільки і Сталіна, який також брав участь в ній (але по-своєму, очікуючи, збираючи сили, граючи на сукупності слабкостях підбурюваних ним конкурентів), кожний з них намагався використати. Саме тому, можливо, для кожного з них обговорюваний нами зв'язок Сталіна з охранкою залишався найвагомішою картою у цій боротьбі доти, доки вона була не обнародована і не використана, — одне слово, доки не переставала бути загрозою.

Прилюк: І в цьому торзі з баришами залишився сам Сталін... Цікаво проаналізувати морально-психологічне обличчя цієї особи, її кредо. Тільки, будь ласка, не повторюйте визначення, які стали вже банальними.

Попович: Вважаю, що саме з морально-психологічної структури ми можемо з впевненістю висновувати, що Сталін співробітничав з охранкою. Уся його біографія підтверджує таку можливість.

Починав він романтичним юнаком. Однак вже у вірші «Пандурі» (присвяченому темі співця народу, що прагне людей, а вони його женуть, і тому він одвічно самотній) помітне якесь роздратування недоумством «простих людей», заради котрих «бо-рець за свободу» віддає своє життя, а вони, мовляв, цього не цінують.

У Сталіна дуже рано виникає щось, схоже на нечаєвський революціонізм. Як людина, яку привчили до нерозбірливості у засобах, він, звісно, може піти на що завгодно. Мабуть, з часом (а можливо, й з юних років), найсильнішим спонукальним мотивом, що міг примусити би його протиставити себе товаришам по партії і безпартійним, була ненависть до «розумників», до інтелігентів, до аристократів — особливо до духовної еліти. Він був «кухарчиним сином» у прямому розумінні цього слова, його мати була кухаркою у місцевого торговця... Саме по собі походження з «кухарчиних дітей» зовсім не означає щось апіорі неповноцінне — справа у конкретній людині. Багато хто з російських інтелігентів вийшли з цієї соціальної верстви. Що ж до Сталіна, то тут повний збіг особистісних і соціально-ролевих атрибутів — на жаль, у негативному значенні. Він завжди відчував цю свою неповноцінність, фізичну в тому числі; брак освіти і недовихованість — наприклад, поряд з тим самим Чхеїдзе або Жорданія. Зрозуміло, він уявляв себе отаким Фаустом, котрий може не тільки продати душу Мефістофелю, а й перехитрити — і Мефістофеля, і кого завгодно. Гадаю, це і є основна особливість його життєвого кредо. Саме тому він і загравав з охранкою (оскільки його, мабуть, спіймали на чомусь); тому він і готовий був загравати і з нею, і з революціонерами, причому загравав кожного разу вдало: одержував, наприклад, маленькі строки (і відкараскувався навіть від них). І, вже ж, звичайно, не тікав, як це показували його біографи, а просто виторговував знижку або особливі пільги.

Табачник: Так, Ф. Е. Держинський, наприклад, завжди тікав з тих місць ув'язнення, до яких він потрапляв, і якщо попадався, то завжди одержував додатковий строк за це. Сталіна, як не дивно, жодного разу за втечу не тільки не судили, а навіть не засилали у віддаленіше селище, що було цілком твердим правилом.

Мабуть, робилося це не задарма. Сподіваюсь, колись ми узнаємо справжню біографію «батька всіх насправді». Сьогодні ж хотів би нагадати

один її епізод, про який (щоправда, з захопленням) розповідає в книзі спогадів «Старі робітники Закавказзя про великого Сталіна» (М., 1937) один з робітників-революціонерів, який разом із Сталіним перебував у Кутаїській тюрмі. Як про вияв турботливості і безстрашності Сталіна, про його поважне ставлення до дружби, розповідається про те, що весь етап політичних в'язнів, які перебували в Кутаїській тюрмі, був перед відправленням сфотографований «на згадку». Ініціатором такого фотографування був Сталін, який «домовився» про це через адміністрацію в'язниці з міським фотографом. Неправдоподібний епізод, неймовірна наївність оповідача, неправдоподібний і вчинок самого Сталіна, який ризикував дезавуювати себе: для чого, питається, політв'язням, які здебільшого не збиралися поривати з революційною діяльністю, залишати свої портрети, свої зв'язки, тим більше охоранці? А скільки таких епізодів залишаються ще невідомими?

Попович: Так, схильність до гри, до потрійного зрадництва (навіть ні, не зрадництва, бо зраджують те, в що вірять), абсолютна моральна безпринципність — усе це пояснює і його дальші вчинки. Наприклад, хоча і зигзагоподібне, але просування до керма влади. Так, спочатку він вважався «людиною Каменєва», котрий узяв його в «Правду»; пізніше — людиною Каменєва і Зінов'єва. Каменєв же рекомендував його на посаду генсека. Мабуть, він і Зінов'єв думали, що Сталін цілком підвладний і ним можна керувати. Чим закінчилося це загравання — відомо.

Узагалі, в особі Сталіна надивовижу поєднувалися політика з кримінальністю, отака собі втілена державність — з мафіозністю. Він умів ризикувати за всієї своєї обережності (а в душі, здається, — і боягузливості), звичайно, вигравав, але насамперед тому, що не знав ніяких меж підступності і віроломства — а вони, що не кажіть, є навіть у найбільшого злодія: щось по-справжньому святе, через що ніяк не можна переступити. У Сталіна такої останньої межі, здається, не було ніколи.

Кудін: Хотілося б проілюструвати останнє твердження на матеріалах з

«архіву Керенського». Я знайшов там, наприклад, старанні виписки з мемуарів Вальтера Шелленберга — шефа гітлерівської секретної служби. Цю книгу було видано в Лондоні 1956 року. Там ідеться, зокрема, про те, що Гітлеру (за дорученням Сталіна) було виплачено три мільйони золотом на «операцію «Гейдріх», внаслідок проведення якої виникла підстава для знищення Тухачевського та інших вищих офіцерів Червоної Армії. У нашій літературі й досі ця акція подається так, нібито документи, що компрометують Тухачевського та його колег, випадково потрапили до рук чехословацької розвідки і були з довірливістю передані Сталіну президентом Бенешем. Проте насправді ані чехословацька розвідка, ані Бенеш не уявляли, що ці документи вдало підкинуті їм людьми абвера. І тим більше не знали, хто замовив усю цю музику...

Інша ілюстрація: відносини між Сталіним і Керенським ретельно приховувалися, однак тривали аж до початку 50-х років. Бо ж зрозуміло: те, що знав Керенський про зв'язки Сталіна з охранкою, було відомо багатьом політичним діячам на Заході. Проте створилася якась неписана домовленість, згідно з якою «високі сторони» намагалися занадто не набридати одна одній. Наприклад, Сталін не починав війовничих кампаній проти Керенського, а той, в свою чергу, не поспішав розголошувати документи охоранки. Тим більше, в роки гітлерівської агресії проти СРСР Керенський звернувся до емігрантських груп з проєктом програми порятунку і підтримки Росії, з проханням припинити їхні антирадянські виступи, зібрати кошти для допомоги Батьківщині та ін. Лише в жовтні 1946 року, коли внаслідок перемоги над агресором Сталін був у zenіті слави і знову розпочав репресії, Керенський написав свого першого відкритого листа до Сталіна. Я процитую абзац з нього (оригінали чорнеток цього листа — у папці № 86 вищезгаданого архіву).

«Здобута велика перемога. Російський народ зазнав в ім'я її мільйонних жертв, страждань. Ви знову позбавляєте його волі, зневажаєте те, що здобуто Росією, починаєте нові

вбивства, загрожуєте іншим країнам. Душитель свого народу, ви ще наважуєтесь розп'якувати про життя народів у колоніальних країнах. Брехун і цинік, що ви робите?.. Сьогодні ви намагаєтесь переконати багатьох, що жертвували собою заради вас, хоча добре знаєте, що це брехня, бо в лиху годину війни (липень 1941 року), коли у вашому кабінеті сидів гість, який був тоді потрібний вам (мається на увазі Гаррі Гопкінс. — В. К.), у розмові з ним ви з чорною іронією говорили: «Сталіна захищати не будуть, за комунізм битися не будуть, Батьківщину, напевно, захищать».

Прилюк: Безперечно, такі слова вражають — особливо тому, що належать Керенському, котрий, як бачимо, наважився порушити уже згадану неписану домовленість лише тоді, коли переконався, що його роль в історії вже зіграна, залишилася хіба що можливість епілогу.

Кудін: Мабуть. Однак цікаво інше: з цього часу антисталінська позиція Керенського стала публічно і відверто війовничою. У 1949 році він публікує на сторінках «Форін афферс» велику статтю-памфлет «Я звинувачую Сталіна, який обманює російський народ». Приблизно в ті самі роки американський історик Ісаак Левін «знаходить» і вперше друкує документ, обговорюваний нами сьогодні; звістка про зв'язки Сталіна з царською охранкою швидко поширюється в західних країнах і... так само швидко згасає.

Прилюк: Виходить, козир вже перетримали, і він неначебто знецінився? Справді, тоді всі ті, хто реально міг загрозувати диктатурі Сталіна, вже були знищені; Берія, так би мовити, дошліфовує деталі і потай подумує про своє сходження на престол. І отак — аж до смерті тирана... Однак дозвольте привернути Вашу увагу ще й до такої зміни теми. Припустимо, це не підробка; але де гарантія, що це не свідомий компромат, сфабрикований тою самою охранкою?

Табачник: Якщо документ написаний 1913 року, то навіщо охоранці спеціально морочитися з позаштатним агентом, маловідомим партійним функціонером. Якщо ж це лише

фрагмент ширшої програми дискредитації багатьох партійців такого рангу, то ми вже знайшли б щось схоже стосовно й інших революціонерів. До того ж, якщо вже компрометувати, так перших або других осіб у соціал-демократичному русі — тоді це мало б політичний ефект. Однак ані на Каменєва, Троцького, Зінов'єва, Дзержинського, Свердлову, ані на інших товаришів жодних таких матеріалів не виявлено. Нарешті, компромат так не робиться, а в охоранці, треба сказати, працювали професіонали. Якщо б Сталіна хотіли дискредитувати, то вказали б, де, коли і кого він виказав, назвали б його шпигунські прізвиська, послалися б на суми гонорарів і дати їх одержання, на документи, в яких є його підписи про це... А так перед нами просто звичайний діловий лист. Ні, на компромат він не схожий.

Прилюк: Однак чому для того, щоб цей документ вплив з архівів, потрібно більше як півстоліття?

Табачник: Тут кілька причин. З політичних — назву лише дві. По-перше, на початку і в середині 30-х років усі наші архіви перейшли до відання НКВС СРСР, архіваріуси були одягнені у військову форму, а доступ до першоджерел (і без того жорстко обмежений) став надзвичайно строгим. По-друге ж, тих, хто бажав би докопатися до істини, в ті роки не було. Бо, уявіть, натрапив би хтось із нас (навіть випадково) на такі відомості — і з відвідувачів архіву ми швидко перетворилися б на його клієнтів: спіймали тоді-то, засудили за такою-то статтю, розстріляли там-то...

Втім, є й інші причини. Наприклад, надзвичайно безгосподарний, хаотичний догляд за нашими архівами. Мені доводилося професійно працювати в архівах, і я можу засвідчити, що в них досі не тисячі, а сотні тисяч нерозібраних папок і неопрацьованих документів, до яких ще не торкалася рука дослідника. Це не гіпербола. Навіть у добре вивченому архіві Інституту історії при ЦК Компартії України я був першим одержувачем того чи іншого документа (що видно зі спеціального листка обліку, де кожний дослідник записує свою тему, своє прізвище і місце роботи, дату

опрацювання документа, сторінки, з яких він робив виписки).

Прилюк: А як щодо цього в Тетаському університетському архіві? Допуск оформлюють? Безладдя багато?

Кудін: Ну, що ви, який допуск, архів відкритий для всіх бажаючих. Документи упорядковані і в дуже хорошому стані.

В «архіві Керенського» — 217 томів — у тому числі чотири томна «Історія Росії». Крім того, в них зберігаються архіви Пуніна, Хемінгуея, Беккета, Троцького (щоправда, це вже в Гарварді), архіви царського уряду, Державної думи тощо.

Вже сьогодні видно, наскільки парадоксальна ситуація, коли про історію Батьківщини можна іноді більше дізнатися з закордонних архівів і джерел, ніж з наших. Не можна залишатися без минулого, без знання історії — інакше усе найгірше, що було в ньому, нескоро кане в Лету, і ми знову й знову стикатимемося з ним.

Прилюк: У зв'язку з цим я подумав про те, що обговорюваний нами документ (якщо його історична достовірність буде доведена), безперечно, викличе, крім усього іншого, і спробу «простого пояснення» усіх наших минулих бід і прорахунків: мовляв, якщо країною стільки років керував злочинець, то що тут і говорити? Можливий і інший варіант, що пояснюватиме усе пережитками капіталізму і «родимими плямами» проклятого минулого.

Попович: От-от. Але, по-перше, не завадить нагадати, що, наприклад, у 20-ті роки про царську охоранку вже й згадки не було і, що Сталін став генсеком правлячої партії і мав — особливо в наступні десятиріччя — підтримку досить широких мас. По-друге, треба прямо вказати на нашу загальну — підкреслюю, загальну! — історичну відповідальність за допущення і сталінізм і брежневих та їх з ними до керівництва такою країною, як СРСР.

Так само хотілося б зауважити, що все це робить ще більш трагічною і зловісною тему нечашевщини у революційному русі. На жаль, це наша біда, закономірна в умовах такої страшної і деспотичної імперії, як

Росія. Саме тому і всі протести проти цього деспотизму неминуче мали на собі його ж відбиток. Це позначилося вже і на революційному народництві, і Достоевський не вигадав своїх «Бісів». Його оцінки, і Лєскова, і багатьох інших російських інтелігентів, були, на жаль, пророчими. Безперечно, це не означає, що треба було жити, як і раніше, спокійно в цьому хліві, який називався самодержавною Росією. Ні, варто було спробувати вирватися з нього, побудувати все наново. Проте треба було готуватися до цих випробувань, до боротьби не тільки з носіями самодержавного деспотизму, а й з цим деспотизмом у собі самому. Слід було на кожному кроці пам'ятати про цю небезпеку і саме з такою загрозою співвідносити кожний тактичний виграш, спокусливу політичну кон'юнктуру і навіть особисті устремління. Ми ж саме в цьому були не на висоті — і тому так трагічно склалася наша новітня історія. Не було демократичної культури, яка дозволила б ось цю ракову пухлину нечашевщини, цю інфекцію деспотизму зжити з революційного руху, і так сталося, що вона захлснула революцію.

І це не випадково, що найстрашнішою з громадянських війн в усьому світі була наша громадянська війна. Цю цифру, яку ми знаємо (12 мільйонів смертей), розумом не збагнути. Ця рана насправді є більшою, ніж та, яку завдала людству перша світова війна!

Табачник: За іншими даними, в громадянській війні обірвано понад 20 мільйонів життів. Той самий професор Ф. Д. Волков визначає втрати у 22 мільйони.

Попович: Причому в громадянську війну помирали не просто від кулі, адже були і звірячі вбивства, якийсь масовий психоз вбивства, причому і у білих, і у червоних, і у всіх тих, хто прагнув посісти проміжне становище. Боротися з цим деспотизмом натовпу, намагатися придушувати цю його варварську кровожерливість доводилось і червоним, і білим, бо і там, і тут була своя махновщина, були свої розхристані «батьки», які готові на все, яких треба було тримати в шорах, інакше вони віддали б під ніж геть усе населення.

Табачник: І варто, далі, пам'ятати не тільки про звірства, наприклад, Врангеля. Треба не забувати і про такий же звірячий терор окремих чекістів, або ж, скажімо, визначного партійного діяча П'ятакова, який розстріляв у Криму тисячі юнаків, які тільки-но стали офіцерами, хоча більшість з них ніколи і ні в яких боях з Червоною Армією участі не брали.

Попович: Так, все це — правда, і знати її треба до дна — тільки тоді ми усвідомимо, яким великим було нещастя, що спіткало нашу країну.

Табачник: І можливо, осмислення цього і таких документів дозволить нам усім тверезіше подивитися на сталінізм як на ще один вияв тиранії. Бо ж ця звичка до деспотизму й досі не підірвана; до критики сталінізму не слід ставитися як до чогось, що раз і назавжди відійшло. Ні, така критика і складання повного списку злочинів Сталіна лише розпочинається.

Я дозволю собі навести досить різючі цифри, одержані під час двох широких опитувань громадської думки співробітниками Інституту соціології АН СРСР. Перше опитування відбувалося в середині травня, друге — наприкінці грудня 1988 року в Москві⁴. Як з'ясувалося, лише 22 проценти в травні і 37 процентів респондентів у грудні ставилися до Сталіна «дуже негативно». І це наприкінці минулого року, після такої інтенсивної пропагандистської кампанії, після всіх викриттів і навіть державних указів і постанов! Адже у травні Сталіна сприймали «дуже негативно» тільки 22 проценти опитаних, тобто зрушення — всього на 15 процентів. Від п'ятої частини до третини нашого суспільства переоцінили і різше засудили сталінізм і її, так би мовити, творця. Це означає, на мою думку, що позиції сталінізму не лише не перекожені, а й не підірвані, тобто є можливість масової підтримки його політичної реставрації.

З другого боку, не зменшується кількість завзятих прибічників диктатора, яким байдуже до фактів і документів. Якщо в травні до нього «дуже позитивно» ставилося 13 процентів респондентів, то в грудні —

10 процентів. Це дуже багато. А втім і «сталінська гвардія» не рідшає!

Не визначили свого ставлення («ані позитивно, ані негативно») в травні — 22 проценти, а в грудні — 9 процентів. Тих, хто висловлював «просто негативну оцінку» «деяким його діям», в травні було 28 процентів, а в грудні — 29 процентів, тобто знову зрушення практично немає. І в обох випадках, тобто і в травні, і в грудні, 11—13 процентів респондентів взагалі не змогли визначити свого ставлення до Сталіна.

Як підкреслює керівник цього дослідження, старший науковий співробітник ІС АН СРСР В. А. Маринів, найбільше його вразило те, що він регулярно помилявся сам, прогножуючи зміну чисельності сталіністів перед початком кожного опитування, причому значно помилявся, у 2—3 рази занижуючи частку тих, хто оцінює Сталіна позитивно. Виходить, що спеціалісти, вчені і політики вважають, що ця цифра має бути вже незначною в нашому сьогоднішньому суспільстві, насправді ж вона, що незрозуміло, ще висока. Характерно й те, що є пряма залежність між рівнем культури, освіти опитаних і оцінкою ними сталінізму і сталінізму як антинародного терористичного режиму. Скажімо, якщо серед студентів схвально оцінюють Сталіна тільки 6 процентів, то серед людей з незакінченою середньою освітою — кожний четвертий. Найбільш негативно і аргументовано оцінюють Сталіна лікарі, педагоги, наукові працівники, художники і творча інтелігенція (у грудневому опитуванні: 83 проценти — негативно і лише 4 проценти — позитивно). Ці цифри дають підставу для роздумів, практичних висновків і дій.

Прилюк: Звичайно, виходить, що антисталінські настрої властиві далеко не всім. В умовах, коли шлейф деспотизму покриває значну частину нашої масової свідомості, суто інтелігентська ейфорія від гласності особливо ризикована: приймаючи бажане за дійсне, ми неодноразово вже поплатилися...

Попович: І все ж, хто вони, ці 10 процентів? Чи не тому такі стійкі вони у своїй вірі в «батька всіх народів», що відмова від цієї віри рівнозначна для них визнанню, що життя

⁴ Див.: Аргументы и факты. — 1989. — № 5. — С. 4.

прожите неправильно, безглуздо. То вже ліпше, мовляв, дожити його, нехай і обманутим, але вірним ідеалом юності, ніж зневірися в усьому і в усіх.

Мене дуже бентежить той, досить великий процент респондентів, які репрезентують неосталінізм. Цим терміном позначимо всіх тих, хто не вірить у перебудову, внутрішньо чинить опір оновленню суспільства, прагне заховатися від суспільних проблем — за особистими, звести все до сакраментального питання про те, коли ж, нарешті, буде вдосталь ковбаси... Таких людей, на жаль, усе ж чимало; може, це і є та сама мовчазна більшість байдужих, про підступність якої писав колись Біль-Білоцерківський. Мені особисто не хочеться вірити, що це так; але моє ставлення тут не має значення, і ми зобов'язані пам'ятати, що неосталінізм (наприклад, брежнєвського двадцятиріччя) покалічив нас, мабуть, більше, ніж терор сталінських часів.

До того ж стереотипи попередньої чверті століття ще передаються від покоління до покоління; часова дистанція ще надто мала, щоб стати для цього перешкодою, — так що сьогодні, на жаль, чимало «неосталіністів» і серед молоді. Ці люди могли бачити Сталіна хіба що на малюнку. Однак важливо те, що вони над усе прагнуть якогось «нового порядку», твердої руки вождя, за якою вони готові слухняно слідувати, не замислюючись про власну роль в історичному процесі, про відповідальність перед народом.

Прилюк: Цей «порядок» називають по-різному: де — фашизмом, де — тоталітаризмом, а подекуди — диктатурою...

Попович: Так, тоталітарний порядок, коли є самодержець, жорсткий, але справедливий. У людей такого типу (наприклад, з «Пам'яті») не викликає відрази сама аморальність того, що вони знову перетворюються на слухняне стадо, на гвинтики — навики, вони самі бажать цього! Саме тому тут, можливо, справа полягає вже не так у самому Сталіні, як у явищі, названому сталінщиною.

І завершити я хотів би, на жаль, уже традиційним рефреном...

Прилюк: Філософи у великому боргу?

Попович: Як не банально, але це так. Ми позбавили свого впливу цілі шари масової свідомості, цілі сфери або форми свідомості суспільної. Ми віддали на відкуп пропаганді формування світогляду, церкві — відродження моральності, відомствам — виробничу і розподільну діяльність; не перешкодили (а навіть сприяли!) перетворенню науки на якусь продуктивну силу, в якийсь цех по виготовленню ідей-напівфабрикатів.

Однак, погодьтеся, що перш ніж повчати всіх інших, треба розібратися б з власним багажем (між іншим, цей багаж — у кожного з нас у голові) — бо там стільки всього мотлоху!

От, наприклад, історія нашої науки — чому ми так нерішуче беремо участь у її відтворенні? Чому на сьогодні фактично є лише одна книга з філософії науки, в якій показано чорносотенний характер сталінської філософії? Цю книгу про лисенківщину написав Іван Тимофійович Фролов — між іншим, ще 1965 року. Чому ми все ще не відтворили і не проаналізували фундаментально світогляд Сталіна, як це зробив, наприклад, той самий Еріх Фромм у книзі «Анатомія людської деструктивності»? Нарешті, чому ми не розібралися досі в тому, як вплинули світогляд «великого вождя» і діяльність його придворних — на формування нашої сталінської філософської доктрини, мало не найбільш примітивної і чорносотенної в історії світової суспільної думки? Як сталося, що на могутньому дереві вітчизняної (або, скажімо, російської) філософії вирости раптом усі ті дрібні стручки, якими позначені 20—30-ті роки, а потім, після багатьох погромів і шабашів, — залишилися зовсім сухі сучки та жалюгідні обрубки? Між іншим, уся ця історія нашого духовного зубожіння дуже повчальна і як цілісна картина — не відома досі нашій читацькій публіці. Так само, як досі не вклалася в багатьох головах проста закономірність: коли починають побивати інтелігенцію, не слід улюлюкати і підбурювати — варто краще згадати, що її завжди по-

(Закінчення — на стор. 128)

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ОСОБИСТІСТЬ

У серпні 1988 року у Брайтоні (Великобританія) проходив XVIII Всесвітній філософський конгрес. Понад тисячу філософів з 60 країн світу протягом тижня брали участь у чотирьох пленарних засіданнях, у роботі більш ніж ста секцій, 46 «круглих столів» і 33 зустрічах філософських товариств. Одночасно відбулися колоквиуми «Критика практичного розуму Канта» і «Гуссерль через п'ятдесят років»; симпозиуми «Справедливість і свобода», «Чи існують культурні універсали?». Значний інтерес учасників конгресу викликали лекції, які прочитали Карл Поппер, Альфред Айер, І. Т. Фролов.

Тема конгресу — «Філософське розуміння людини» — перебуває у центрі світової філософської думки, об'єднуючи філософів різних орієнтацій і напрямів. Це — знамення часу. Саме сьогодні, коли людству загрожує небезпека ядерного знищення та екологічної катастрофи, з особливою гостротою постають споконвічні філософські питання: що є людина? яке її призначення? які умови її справді людського існування? як взаємодіють суспільство і особистість? як людина пізнає і перетворює навколишній світ? яке її місце у цьому світі?

Оскільки численні засідання конгресу нерідко збігалися у часі, що утруднює повний огляд поданих доповідей, ми зосередилися на дискусіях, які привернули найбільшу увагу делегатів конгресу і дістали певний відгук у громадськості.

Людина як предмет філософії. Філософське осмислення проблеми людини різноманітне. Сьогодні можна навіть говорити про своєрідний «антропологічний поворот у світовій філософії», який розпочали екзистенціалізм, персонізм, інші течії думки та продовжили структуралізм, аналітична філософія, неорефлексизм, соціобіологія, інші філософські школи.

Інтерес до людини як предмета філософії яскраво продемонстрований на засіданнях конгресу. У доповіді італійського філософа С. Агацці було показано, що століття тому позитивістська філософія переживала мить свого найвищого зльоту. У той період була дуже поширена ідея, що філософія вже виконала своє завдання і її місце надалі посідає наука. Водночас зберігалося традиційне уявлення про те, що предметом філософії є насамперед людина і ті галузі знання, які можуть бути віднесені до «людиназнавчих» — етика, естетика, політика, релігія та ін.

Наприкінці минулого сторіччя активно розвивалися різноманітні спеціальні науки про людину — психологія, історія, соціологія та ін., що дозволило філософам позитивістської орієнтації говорити про витіснення філософії зі сфери вивчення людини. На думку Агацці, це положення можна піддати критиці при-

наймні з двох позицій. Перша з них ґрунтується на даних різних досліджень, проведених протягом останніх десятиріч у сфері філософії науки, які доводять, що наукові теорії також конституюються у рамках певних загальних параметрів, кваліфікованих як «метафізичні» чи філософські у широкому розумінні.

Друга критична позиція ґрунтується на твердженні, що саме філософія має те, чого не існує в інших науках. Так, наприклад, біомедичні науки у своєму розвитку зустрілися з цілим шквалом етичних проблем, які не можна розв'язати без філософії людини.

Як же Агацці визначає специфіку людини? Він вважає, що будь-яка людська діяльність характеризується наявністю повинності. Ремісник, який щось створює, знає, що «має бути». Людська діяльність є суб'єктом ціннісних міркувань, оскільки вона розглядається як ціннісно-орієнтована. Саме прагнення ідеалу, досконалості відрізняє діяльність людини від активності тварин.

Відмінності у підходах до проблеми людини стають вельми очевидними у порівнянні доповідей, поданих на конгресі. У цьому розумінні дуже показовим став виступ відомого філософа з Франції Поля Рікера, також присвячений людині як предметові філософії. Для Рікера кантівське питання: «Що є людина?» — основне питання філософії. Відповідь же, на його думку, може бути дана лише після того, як будуть знайдені відповіді на три інших кантівських питання: «Що я можу знати?», «Що я маю робити?», «На що мені дозволено сподіватися?». Пошуки відповіді передбачають рух з одного рівня аналізу на інший. Рікер охарактеризував його як шлях «від особистості до самості».

Як перший рівень він виділяє лінгвістичний аналіз, звертаючись до семантики і прагматики Морріса. На рівні семантичного аналізу особистість ще не може бути пояснена як самість, оскільки семантика має справу лише з реченнями згідно з правилами екзистенціальної логіки, для якої надзвичайно важливе ставлення розмовляючого. На другій стадії філософського дискурсу про людину здійснюється перехід від семантики до прагматики, до ситуації, коли зміст твердження залежить від контексту діалогу.

Конкретніша характеристика особистості як самості здійснюється через пов'язування положення про розмовляючого суб'єкта з діючим суб'єктом. Тут семантика перетинається з прагматикою.

Вводячи у характеристику особистості моральний вимір, П. Рікер показує, що моральна відповідальність — це тип судження, яке стверджує, що люди відповідальні за найближчі наслідки своїх дій, і тому можуть бути звинувачені чи звинувачені.

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

Звідси розв'язання усіх відзначених на початку доповіді питань має здійснюватися не послідовно, а таким чином, щоб кумулятивно-етичний вимір накладався на практичний, практичний — на лінгвістичний, а також виступати завданням філософії, а не інших наук, оскільки йдеться про умови можливостей будь-якої емпіричної науки у плані вивчення людини, а не просто про факти, які здобувають ці науки.

Юрген Хабермас (ФРН) присвятив свою доповідь інтерсуб'єктивній концепції індивідуальності. Його основна думка зводилася до того, що особа індивідуалізується через історичні процеси соціалізації. Аналіз інтерсуб'єктивної концепції індивідуальності він здійснює через три стадії.

На першій стадії Хабермас зосередився на труднощах, пов'язаних зі спробами пояснити зміст терміна «індивідуальний» у традиції «метафізичної» думки — від Платона до Гегеля. У філософській мові слово «індивід» є перекладом на латинську грецького слова «атом» і означає з позиції логіки об'єкт, про який щось може бути сказано, або, говорячи в онтологічному розумінні, це — визначена єдність.

На другій стадії аналізу, звертаючись до Руссо, Хабермас розкриває тезу про те, що повний зміст «індивідуальності» можна зберегти, якщо ми збережемо сам термін для представницького вжитку і введемо відмінність між ним і описовим змістом «окремоті» (одиночності).

І нарешті, на третій стадії доцільно перейти до лінгвістичного аналізу вживання займенника першої особи, що уможлиблює найтонше розуміння інтерсуб'єктивної концепції індивідуальності.

З інших позицій розглядав проблему людини у філософії П. М. Федосєєв, який виступив із доповіддю на пленарному засіданні конгресу. Понад дві тисячі років тому філософія проголосила неминучу істину: людина є мірою усіх речей. Нині від філософії вимагається визначення міри самої людини, критеріїв її поведінки і соціальної позиції, її місця у світі, її відповідальності за долю цивілізації, за соціальний прогрес і гуманізацію суспільних відносин людей.

У пошуках нового погляду на світ. У дні конгресу філософська громадськість ознайомилася з творчістю деяких найвизначніших сучасних філософів, заслухавши їхні лекції.

Лекція К. Поппера мала назву «Світ спрямованостей». Нові погляди на причинність. Поппер відзначав, що до 1927 р. фізики в основному розглядали світ як гігантський механічний годинниковий механізм. Пізніше, приблизно з 1900 р., світ уже розглядався як електричний годинниковий механізм. Але в обох випадках він уявлявся ідеально точним годинниковим механізмом. У цьому світі не залишалося місця для людських рішень. Завдяки працям В. Гейзенберга 1927 року фізика зазнала грандіозних змін. Стало ясно, що найдрібніші процеси роблять годинник неточним: існують об'єктивні інтердетермінації. У теорію фізики увійшла ймовірність. Однак К. Поппер висловлює незгоду з Гейзенбергом та Ейнштейном, оскільки вважає, що вони дотримувалися погляду на ймовірність як

брак знання, тобто сповідували суб'єктивну теорію ймовірності, і обгрунтовує об'єктивну теорію ймовірності, яку він назвав «спрямованою теорією ймовірності». Результати дослідною теорією ймовірності. Результати дослідження К. Поппера були опубліковані ще 1956 року після 35-річної праці, але лише 1987 року він зумів усвідомити її космологічне значення.

Найзагальніше ця теорія подається так:

1. Тенденція або спрямованість до реалізації події загалом міститься у кожній можливості, і ми можемо виміряти цю тенденцію чи спрямованість через частоту фактичної реалізації у великій кількості експериментів.

2. Замість того, щоб мовити про ймовірність події, ми можемо говорити про те, що спрямованості притаманно створювати у повторенні певне середнє статистичне.

3. Це означає, що у подальшому повторенні — у повторенні повторення — статистика такою виявить тенденцію до стабільності за умови збереження стабільних умов.

Тенденція середнього статистичного (залишатися стабільним за стабільності умов) — одна з найпримітивніших характеристик нашого космосу. І пояснити її можна з позиції теорії спрямованості — теорії про те, що існують тенденції реалізувати себе — щось на зразок сил, які роблять статистику стабільною.

Теорія спрямованості дозволяє нам працювати з об'єктивною теорією ймовірності. Незважаючи на те, що ми не знаємо майбутнього, майбутнє об'єктивно невизначене, відкрите. Минуле визначене, воно вже актуалізувалося. Теперішнє може бути описане як процес актуалізації спрямованості, або, висловлюючись метафорично, її заморожування, кристалізації. Поки спрямованості актуалізуються або самореалізуються, це — поточний процес. Коли ж вони вже реалізувалися, вони вже не є більше реальними процесами. Згідно з цим світ вже більш не є причинною машиною, його можна розглядати як процес, що розгортається, реалізує наявні можливості і відкриває нові можливості. Це видно на прикладі фізики. Нові часточки виникають за екстремальних фізичних умов високих температур і тиску. А з новими часточками створюються нові можливості, яких раніше просто не існувало: ми самі стаємо можливими. Отже, ймовірності, ймовірності, які ще не самореалізувалися, мають своєрідну умовну реальність.

Стару картину світу ми уявляли механізмом, що оперує причинами, які перебувають у минулому, а це минуле штовхає нас і веде поштовхами у майбутнє. Ця картина не адекватна нашому індетерміністському світу. Причинність — це особливий і відносно рідкісний випадок спрямованості. Це — не поштовхи в спину з минулого, які приводять нас у рух, а притягання, принада, спокуса майбутнього і його привабливих можливостей: це те, що розкриває життя і самий світ.

Образ людини у сучасній філософії. На конгресі обговорювалися різні аспекти філософського розуміння людини, його світоглядні основи: сутність і призначення людини, сенс і цінність людського життя, доля гуманізму та ін.

Центральній проблемі були присвячені чотири пленарних засідання: людина як предмет

філософського дослідження; людина: природа, свідомість і співтовариство; історія, суспільство і особистість; теперішнє і майбутнє людства.

Безпосередньо філософські питання людини розглядалися на симпозіумах і колоквіумах «Концепції людини у сучасній філософії», «Філософські проблеми антропогенезу», «Людська дія», «Гуманізація технології». Докладніше ці проблеми обговорювалися на секціях: «Філософські проблеми генної інженерії», «Глобальні проблеми: екологія і майбутнє життя на Землі», «Філософія, антропологія і психологія», «Що може мова сказати про людський розум», «Філософія релігії», «Проблема розуму і тіла»; на «Круглих столах» «Персоналізм: нові тенденції», «Габріель Марсель у пошуках сенсу людського існування».

На секції «Образ людини у сучасній філософії», якою керував доктор філософських наук В. І. Столяр, виступили Т. І. Ойзерман, В. П. Алексєєв, А. Г. Мисливченко, Я. В. Мінкявічус, К. М. Любутін, Л. О. Никитич, М. О. Парнюк.

Т. І. Ойзерман приділив основну увагу діяльності, практиці як засадам унікальності людського буття, А. Г. Мисливченко проаналізував проблему створення цілісної концепції людини, М. О. Парнюк показав, що втілюючись в ідеалі, думка випереджає розвиток соціальної дійсності, розкриває перспективу суспільства, реалізує мрії про соціальну справедливості, уявлення про правду, добро й красу. К. М. Любутін у своїй доповіді зробив спробу простежити джерела філософської антропології.

На «Круглому столі» «Внесок конкретних наук у вивчення людини» С. Агаці, М. Бунге та ін. говорили про те, що конкретно-науковий і філософський підходи до людини не суперечать один одному, і лише Ж. Ладрієр намагався їх відокремити і якоюсь мірою протиставити.

На окремих секціях розглядалися специфічні проблеми людини та її діяльності. На секції «Людська дія» обговорювалися головним чином аналітична теорія дії американського філософа Дональда Девідсона, яка ґрунтується на каузальному характері дії, що протистоять ряду ідеалістичних, індетерміністських концепцій.

У доповіді М. М. Грецького під назвою «Людські дії і закони історії» було зроблено спробу спростувати одне зауваження на адресу марксистської концепції суспільного розвитку: говорячи про об'єктивні закони і про втрату: говорячи про об'єктивні закони і про втрату, що люди самі роблять свою історію, марксизм, мовляв, не зводить кінці з кінцями. У доповіді дана проблема розглядалася крізь призму категорій логічного та історичного. Логічне — об'єктивні закони історії — складається з історично-різноманітних людських дій, оскільки логічне — це не що інше, як ланцюг отриманих об'єктивних результатів цих дій.

Серед «Круглих столів» цікавим для марксистів був присвячений темі. «Історичний матеріалізм: аналітичний метод і діалектичний метод». Йшлося про так званий аналітичний метод, який складався близько десяти років тому в Англії і США. Його представники Дж. Коен, Дж. Ремер, Дж. Елстер та ін. намагаються надати історичному мате-

ріалізму строгішу сучасну форму. Тут, однак, виникло питання про співвідношення формально-логічного і діалектичного методів. Доповідачі на «Круглому столі» — марксист США Г. Уелті і Дж. Локер, І. Зелени (ЧССР), А. Чедє (УНР) оцінили «аналітичний марксизм» досить критично. На жаль, не було самих «аналітичних марксистів» і дискусія вийшла односторонньою. Наші філософи не брали в ній участі. Як з'ясувалося, ми в цьому питанні, як і в багатьох інших, які стосуються західного марксизму, відстали — просто не в курсі справи. А проте праці «аналітичних марксистів» заслуговують на дуже серйозну увагу. Навіть при незгоді з їхніми висновками та підходами вони можуть непогано стимулювати творчу марксистську думку.

Конгрес показав, що жоден філософський напрям не може претендувати на теоретичне розв'язання всього спектру проблем про людину, необхідна інтеграція зусиль філософів різних орієнтацій.

Інтеграційні процеси. Наслідки дискусій на брайтонському конгресі свідчать про те, що інтеграційні процеси, характерні для західної філософії останнього десятиріччя, нині посилюються. Йдеться насамперед про подолання протистояння англосаксонської аналітичної традиції і так званої континентальної філософії (герменевтика, феноменологія, структуралізм, психоаналіз та ін.). Тепер точніше було б говорити про взаємодію вказаних традицій, ніж про їх протистояння.

У виступах учасників конгресу неодноразово згадувався Л. Вітгенштейн (1889—1951) — австрійський філософ, який зазнав у своєму розвитку впливу німецькомовної філософії і водночас став «класиком» аналітичної філософії, що панує в англосаксонських країнах. Його вчення розглядається як напередатіша п'ятиформна для діалогу представників різних філософських напрямів. Ще одним учнем, здатним виконувати «посередницькі» функції, на конгресі одностайно визнавалося вчення Е. Гуссерля. Не випадково на колоквіумі «Гуссерль через п'ятдесят років» у доповіді норвезького філософа Ф. Фьолесдала було проведено докладне зіставлення семантичних концепцій різних філософів, як нефеноменологічних (Л. Вітгенштейн, У. Куайн), так і феноменологічних (Ф. Брентанно, С. Гуссерль).

Філософський аналіз мовних явищ виявився тим спільним проблемним полем, на якому відбувалися жваві дискусії аналітиків і представників інших напрямів західної філософії. Так П. Рікер у своїй доповіді на пленарному засіданні наголошував на важливості зближення сучасних досліджень з філософії мови з так званою філософією дії. На його думку, філософсько-лінгвістичну проблематику не можна відокремити від найважливіших етико-світоглядних проблем сучасності. Головними течіями філософської думки ХХ ст. Рікер вважає аналітичну філософію, феноменологію і марксизм. Він передбачає у майбутньому тісну взаємодію цих течій, при збереженні кожної з них своєї оригінальності. Це свідчить про те, що часи відкритої конфронтації аналітичного та інших стилів філософського мислення, здається, минули. Цей висновок почасти підтверджують і Г. Уелті, Д. Лолер (США), Д. Голдстік (Канада), А. Геде (Угор-

щина), які виступили на «круглому столі» «Історичний матеріалізм: аналітичний метод, діалектичний метод».

Філософи аналітичної орієнтації, освоюючи нові для себе проблемні галузі, зберігають при цьому специфічні риси свого підходу. Наприклад, філософські проблеми політики вони розглядають інакше, ніж «чисті» політологи. Головна увага вони приділяють обґрунтованості застосування тих або інших понять, з'ясовують їх точне значення і звертаються не стільки до конкретних розв'язань проблем, скільки до аргументації, яка використовується під час їх розв'язання.

Увагу учасників конгресу привернула секція під назвою «Метафізика». Тут розглядалися фундаментальні проблеми філософського знання, відомі ще з античності. Багато з тих, хто виступав, наприклад П. Сімонс (Австрія), П. Робінсон (США), наголошували, що на сучасному етапі, коли характерною рисою сучасної ситуації у світовій філософії стає активний діалог представників різних напрямів, такі проблеми можуть і мусять розглядатися з використанням новітніх досягнень логіки, лінгвістики та теорії пізнання.

Світоглядні дискусії. Що стосується характеру світоглядних дискусій на XVIII Всесвітньому конгресі, можна відзначити таке.

Світоглядні колізії, звичайно, спостерігалися, хоча вони виявлялися, найчастіше, у завуальованому вигляді. Наприклад, як спроби комбінувати найрізноманітніші філософські течії (погляди Д. Лукача і Е. Гуссерля, чи, скажімо, Г. Фреге, І. Гердера та Л. Вітгенштейна, Будду і Ж.-П. Сартра, К. Маркса і Г. Фреге та ін.). Англійські філософи наполегливо рекламували лінгвістичну філософію (М. Даміт, Дж. Анскомб та ін.). Світоглядні суперечки спостерігалися на секції з психофізичної проблеми, де філософ з Канади М. Бунге критикував погляди дуалістів (С. Лайон та ін.). Останні намагалися заново обґрунтувати психофізичний паралелізм і навіть відродити давнє аристотелівське уявлення про душу як «форму» тіла (нині, звичайно, під «тілом» розуміють мозок). Характерно, що прихильники дуалістичного розв'язання питання про корені психіки не зацікавилися історично-генетичним підходом. Ряд поглядів на секції складався у діапазон думок, висловлених 1968 року австралійським теоретиком «наукового матеріалізму» Д. Армстронгом у його книзі «Матеріалістична теорія розуму»¹. На жаль, на цій секції не був достатньо мірою поданий матеріал з інтерпретації так званої комп'ютерної метафори, яка дозволяє в межах віддаленої аналогії трактувати роботу мозку як поведінку супер-ЕОМ, яка створює на своєму дисплеї гносеологічні образи, а психіку — як відповідну діяльність, побудовану на принципах асоціативної семантики. Суперечка між «реалістично» та «агностично» настроєними теоретиками виникла на засіданні секції з філософії науки, на якій обговорювалися інтер-

претації квантової механіки. Дж. Анскомб у своїй пленарній доповіді витлумачила теорію пізнання Дж. Локка у дусі агностичного конвенціоналізму.

Світоглядні відмінності у більш завуальованій формі виявилися на секції з теорії пізнання, коли дискутувалося питання про те, як саме мають інтерпретуватися пізнавальний об'єкт і пізнаючий суб'єкт.

На «круглому столі» «Християнство і марксизм» світоглядні дискусії розгорнулися в основному навколо моральних інтерпретацій історичного процесу А. Г'єггорчнк (ПНР) дорікнув марксистів тим, що на відміну від католиків вони поки не мають розробленої системи етики. Як умову зближення точок зору він висунув постулат, згідно з яким марксистам мають «відмовитися від принципу насильства». Марксист з різних країн Європи і Америки в ході дискусії звернули увагу на те, що гострота сучасних глобальних проблем потребує об'єднання зусиль для їх розв'язання на широкій і плюралістичній основі. Саме марксизм закликає до солідарності усіх людей доброї волі. У наші дні питання про класове і національне насильство у тому чи іншому регіоні світу — це конкретне питання про ту стадію і ситуацію, в яких у багатьох країнах спостерігаються стосунки існуючих там суспільних сил. Більшість учасників «круглого столу» дійшли висновку, що Делійська декларація М. С. Горбачова і Р. Ганді закликає до виключення насильства з сучасного міжнародного життя. Додамо, що на одному з пленарних засідань О. Орука (Кенія), якого підтримали кілька індійських філософів, твердив, що лише концепція ненасильства М. Ганді здатна стати спільною ідеологією всіх класів у сучасному світі.

Треба відзначити, що не менш як третину усіх поданих на конгресі доповідей і повідомлень було присвячено питанням історії філософії (ученням Платона і Аристотеля, Г. Лейбніца і Г. Гегеля, Р. Декарта і Е. Муньє, Б. Рассела і Р. Рорти, Дж. Мура і С. К'єркегора, М. Хайдеггера і Г.-Г. Гадамера, Ю. Хабермаса і М. Фуко та ін.). Було представлено доповідь А. Айєра з викладом історії боріння логічного емпіризму у його опозиції до апріоризму. Скрупульозне дослідження деталей різних концепцій продемонструвало високий професіоналізм багатьох учасників конгресу. Присутня на ньому численна група студентів й аспірантів (а серед них радянських) дістала можливість тренування своїх теоретичних здібностей і наочного ознайомлення з рівнем досліджень з історії філософії на різних континентах і у різних країнах. Інформативна цінність конгресу була велика для всіх його учасників. Позитивною стороною у його роботі є те, що діалог між марксистами і немарксистами піднявся на високий рівень свого розвитку. Ідеї перебудови і нового мислення виявилися широко популярними серед філософів найрізноманітніших напрямків.

М. О. ПАРНЮК, О. Б. ШЕСТОПАЛ,
Т. О. АЛЕКСЕЄВА

(Закінчення в наступному номері)

„PHILOSOPHICAL & SOCIOLOGICAL THOUGHT“

V. G. BUTKEVICH *Human Rights in the Soviet Society*

Evolution of the institute of human rights during Soviet power is critically analyzed in the paper. Genesis of a system of citizens acquaintance with their rights, freedoms and obligations is considered, necessity of restitution of Lenin's thesis reading that law-making and law-applying activity of the state is to be under control of people is substantiated. Particular attention is drawn to a problem of coordination of international obligations of the USSR and home legislation.

B. V. RAKITSKY, G. YA. RAKITSKAYA *Perestroika: a Theoretical Examination of the Conception and Practical Policy*

The second part of the paper (for the beginning see No 10, 1989) embraces four ideological conceptions of perestroika of the Soviet society. The authors warn against the still existing possibility of the Stalinism restoration in the USSR, as the administrative and bureaucratic system has a rather branched «root system» and still possesses both the political and economical power in this state. In the authors' opinion the conception of «perestroika as a social revolution» is the most advanced programme of radical changes in the country.

Strategy of perestroika and its real aims are analyzed as well as the tactics of the social revolution in the USSR and mistakes made in the process of perestroika. The motive and inhibitory forces of perestroika are revealed.

S. L. LAVRICHENKO *Social and Technological Problems Concerning Improvement of the Modern City Management*

Social organization of the management of the city life and development as well as the real participation of urban population in it is analyzed. Technocratic and bureaucratic illusions and instructions of the administrative system shedded by a pretended care of the state interests are criticized. Certain prospects to make professional the political activities (including municipal deputies) rather than the management one are considered.

B. I. GALPERIN. *Atheism is Creation of Man*

Problems on formation of developed, socially active, creative personality without whom it is impossible to solve positively problems of further advance of the society in the sphere of material and spiritual progress are considered in the paper. Confirmation of freedom of conscience in the society (actually not in words) as a foundation for development of atheistic Weltanschauung is shown to be a necessary means for rehabilitation and elevation of freedom and dignity of the personality. Scientific-atheistic Weltanschauung is considered in this context as a special form of existence and functioning of humanistic content of culture which forms a sense field of human being.

YU. V. PAVLENKO *Origin of Philosophy. Historical and Cultural Survey*

The authors disputes a generally accepted notion that the division of brain and manual labour during transfer from the primitive communal society to the class one was the necessary and sufficient condition for the philosophy to appear. This shown to be impossible prior to the origin of the phenomenon of critically thinking personality which develops under conditions of genesis of the so-called secondary civilizations. That is why the most favourable potentialities for the all-round development of the philosophical consciousness have been formed, in the author's opinion, in classical Ellada (besides, he has distinguished Ancient India and Ancient China).

L. A. KREMEN *The Problem of Formation of the Moral Character of a Man in the Creative Work of A. Saint-Simon, Ch. Fourier and R. Owen*

Nowadays when the Soviet society has faced with a series of the most important ethic problems, it becomes evident that the present pedagogics and education have a great number of shortcomings and need revision and renovation of educational principles of Utopian socialists (A. Saint-Simon, R. Owen,

"PHILOSOPHICAL & SOCIOLOGICAL THOUGHT"

Ch. Fourier) encompasses the following main ideas: the role of the social medium in formation of moral properties of man; social education of children and denial of family education; protection of woman's rights; denial of the traditional religion.

K. SIGOV *Exile and Freedom: the Way of Nikolai Berdyaev*

N. BERDYAEV *The Will to Life and the Will to Culture*

The prophetic paper «The Will to Life and the Will to Culture» written by N. Berdyaev is published first in the Soviet periodicals. The publication is preceded by the studies made by K. Sigov «Exile and Freedom: the Way of Nikolai Berdyaev». An attempt is made to comprehend the destiny of this philosopher-personalist in the light of his philosophy of personality and culturology. A train of exiles in the life of this great Russian metaphysicist — exile to Siberia, expulsion from Russia — are discussed in a view of the expulsion metaphysics

itself, as already his birth into the world Berdyaev had considered as expulsion from «God's town». The root of Berdyaev's existential philosophy, *freedom*, is interpreted as a symbol of *spiritual return*.

V. V. VOLOSHIN, O. I. STUPNYTSKY. *New Way of Foreign Policy Thinking and Concept of International Economic Security*

The concept of international economic security which follow from a new way of foreign policy thinking and prospects of its practical realization are considered in the paper. A correlation of international and national economic security is shown as well as a relationship of economic security with economic independence of countries and autarchies and with economical stability. Objective and subjective factors of international economic security, stage character of its practical realization are disclosed. Significance of disarmament and peace consolidation in this process is especially stressed.

РЕТРОСПЕКТИВА

ЧИ БУВ СТАЛІН АГЕНТОМ ОХРАНКИ!

(Закінчення. Початок — на стор. 109)

бивають першою, проте не останньою, бо потім настає черга робітників і студентів, селян, військових та ін. Отже, якщо якийсь науковий напрям проголошується раптом ретроградним, якщо, наприклад, теорію відносності — таврують, а генетику з кібернетикою — бичують, то це стосується, як показала історія, не самих тільки вчених. Чого-чого, а політичних ярликів вистачить на всіх...

Тому-то й важлива для всіх нас сталінська (точніше — антисталінська)

тема, що вона дозволяє знову й знову повертатися до уроків історії і вчитися на них, у тому числі і на особистих помилках.

Прилюк: Дозвольте на цій оптимістичній ноті підсумувати нашу розмову з вдячністю до всіх, хто брав участь у ній. Сподіваємося, вона буде небезкорисною і для наших читачів.

Розмову провів і підготував
Ю. Д. ПРИЛЮК

0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 11

РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . .

«Філософська і соціологічна думка»

Новий науково-теоретичний журнал для філософів і соціологів. Видається щомісяця українською і російською мовами. Демократичний за характером, перебудовний за спрямованістю, широкий за тематикою.

Журнал «Філософська і соціологічна думка» друкує наукові статті, огляди і повідомлення, подає хроніку наукового життя, знайомить з новітніми розробками вітчизняних і зарубіжних філософів і соціологів, надає слово не тільки вченим, а й громадським діячам, літераторам і публіцистам, розповідає про досвід викладання філософських наук і проведення методсемініарів. Ми оперативно публікуємо «соціологічні репортажі» про хід перебудови, відображаємо процес демократизації у дзеркалі соціології, аналізуємо свіжу соціальну статистику, надаємо соціологічні консультації. Обличчя журналу визначають філософські і соціологічні розробки проблем людини; методологічні дослідження; публікації з історії вітчизняної філософської думки; аналіз соціологічної спадщини; культурологічна і суспільно-політична ретроспектива. Найважливішими для нас є також проблеми оновлення соціалізму, реформи політичної системи радянського суспільства, питання екології, історичної пам'яті народу, відродження національної культури.

У нашому авторському активі — відомі вчені і наукова молодь, професійні філософи, соціологи і представники інших наук, радянські та зарубіжні спеціалісти, теоретики і практики.

Їхні рукописи ми вміщуємо під такими рубриками:

Теоретичні і практичні проблеми перебудови Філософське розуміння людини Демократизація у дзеркалі соціології Культура і світогляд Першодруки Логіка, методологія і філософія науки Філософські проблеми історії культури Rostra nostra (філософська публіцистика) Ретроспектива	Методологія і методика конкретних соціологічних досліджень Новини зарубіжної соціології Соціологічна спадщина Сучасна зарубіжна філософія Соціальна статистика З викладацького досвіду На допомогу учасникам методологічних семінарів Офіційний відділ Наше листування Роздуми над книгою
--	---

Сподіваємось, окреслений нами портрет нового видання приверне вашу увагу і ви станете його передплатниками. Журнал розрахований на вчених-суспільствознавців, викладачів філософії і суспільствознавства, соціологів-практиків, пропагандистів і лекторів, аспірантів і студентів, на всіх, хто цікавиться філософсько-соціологічною проблематикою.

Передплатити журнал на поточний рік можна з будь-якого місяця; передплата на 1990 рік закінчиться 1 листопада 1989 р. У соціалістичних країнах передплата приймається органами зв'язку і установами, які займаються розповсюдженням періодичної преси. В країнах, які розвиваються, і в капіталістичних країнах журнал можна передплатити у місцевих фірмах, які співпрацюють з радянським зовнішньоторговельним об'єднанням «Міжнародна книга».

Радянські передплатники, що мешкають поза межами УРСР, надсилають замовлення на передплату до Українського агентства «Союздрук»: 252113 Київ 113, вул. Дружківська, 10.

Передплатна ціна на рік — 9 крб., на півроку — 4 крб. 50 коп.
Індекс українського видання — 74526.
Індекс російського видання — 74527.
Якщо у вас виникнуть проблеми з передплатою, пишіть або дзвоніть нам.

Адреса редакції 252001, Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.
Телефони: 228-48-55, 228-39-78.

РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . .